

KIRÁLY ÉS HAZA.

PILLANTÁS

I. FERENCZ JÓZSEF URALKODÁSÁRA

1886-tól 1892-ig.

A „KIRÁLY ÉS NEMZET” FOLYTATÁSA
ÖT KÖNYVBEN.

I. könyv: Erzsébet királyné.

II. könyv: 1886—1888.

III. könyv: Rudolf trónörökös.

IV. könyv: Mária Valéria főhercegnő.

V. könyv: Konfliktus. Koronázási jubileum.

Irta és **ERZSÉBET** királynénak
szellemének és emlékének szenteli

SIMON PÉTER

budapesti ny. m. k. államfőgimnáziumi tanár, a Szent-István-Társulat
igazgató választmánya- és irodalmi s tudományos osztályának, vala-
mint az Országos Pázmány-Egyesületnek r. tagja, cs. és kir. nagy arany
érem birtokosa.

HARMINCNYOLC KÉPPEL.

BUDAPEST.

WEISSENBERG ÁRMIN NYOMÁSA.

1899.

KIRÁLY ÉS HAZA.

PILLANTÁS

I. FERENCZ JÓZSEF URALKODÁSÁRA

1886-tól 1892-ig.

A „KIRÁLY ÉS NEMZET” FOLYTATÁSA
ÖT KÖNYVBEN.

**

Irta és **ERZSÉBET** királynénk
szellemének és emlékének szenteli

SIMON PÉTER.

*

HARMINCNYOLC KÉPPEL.

**

III. KÖNYV:

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.

BUDAPEST.

WEISSENBERG ÁRMIN NYOMÁSA.

1899.

*Windisch-Graetz Lajos hercegné,
szül. Dessewffy Valéria grófnő.*

Főmagasságu

Nerceg Windisch-Graetz Lajosné,

szül. Dessewffy Valéria grófnő,

dicsőült ERZSÉBET királyné

Csillagkeresztes- és Palotahölgye,

ő Főméltóságának

hódolatos tisztelete és ragaszkodása jeléül

ajánlja

a szerző.

Hegyelmes Hercegné!

Aki a nemzet egyik halhatatlanának a leánya, az nemcsak itthon, hanem a távolból is meleg rokonszenvvel és élénk érdeklődéssel kíséri a hazai irodalomnak és művészetnek még a legcsekélyebb mozzanatait is, sőt maga is szívesen áll be az irodalom és művészet művelőinek a sorába.

Így tőn Hercegséged is. Amellett, hogy példányképe a jó anyának és fenkölt szellemű, nagy műveltségű magyar főúri nőnek, a zene és festészet szívnemesisítő művészetében oly magas fokra vitte, hogy nem egy ünnevelt művésznő gyönyörködhetnék elragadó játékában és remek képeiben, míg a tollat a magyar, német és francia nyelvben egyenlő eleganciával kezeli.

Hogy Hercegséged mit tett és mit tesz, regécsi Breckenheim Nándorné, született Schwarzenberg Karolina hercegnő örökségébe lépve, Sátoralja-Újhelyen és Sárospatakon és másott a katolikus népnövelés ér-

VIII.

dekében, mit művel a jótékony-ság terén, a Kegyelmességedhez folyamodókat segélyezve, a gyámoltalan szegényeket és betegeteket személyesen fölkeresve, hogy párját ritkító valóságában miként díszíti föl az Úrnak házát és oltárát, hogy miként tette, karöltve főméltóságú férjével, ezzel a leggyöngédebb családanyával, a tudományok és művészetek eme lelkes pártfogójával, eme kiváló példás katolikussal, házát az Istenimádás, a királyhűség, a magyar hazaszeretet templomává, a magyar vendégszeretet tanyájává, a magyar irodalom és művészet csarnokává, — azt érintettem előbbi munkámban, a „Király és Nemzetben.“

Igen jól tudom én azt, hogy nem nagyon is szerény irodalmi működésemnek köszönhetem, miszerint Hercegséged magas figyelme éppen említett utolsó munkámra terelődött, hanem inkább azon nemes cél-nak, melyet magamnak avval kitűztem, hogy t. i. lelkesítsek felhozott példákkal minden olvasót, hogy imádja az Istent, tisztelje a királyt és szeresse a hazát. Mert hisz Hercegséged megdicsőült édesatyja is ezt vallotta, s ezt vallja most Hercegségeddel és dicső férjével együtt az egész romlatlan nemzet élete földi feladatául.

111.

S ezen cél megközelítése képezi jelen munkámnak is erkölcsi ideális feladatát, mely munka dedikációját Főméltóságod is ez okból kegyesen elfogadni méltóztatott. A higgadt, részrehajlatlan kritika fogja majd megmondani, vajjon a kitűzött célnak megfelelően irtam-e meg e művet?

Hercegséged, előbbi dolgozataimból ítélve, bizalmát előlegezté és a dedikációt kegyelmesen elfogadni méltóztatott, amiért képtelen vagyok Hercegségednek illő hálát mondani, és végtelenül örvendeni fogok, ha munkám megnyervén magas tetszését, nem leszen oka bizalma előlegezését megbánnia.

Addig is Isten oltalmába ajánlva Főméltóságodat és hódolva tisztelt főúri családját, a legmélyebb tisztelettel maradok Hercegségednek

Budapesten, 1899. májushavában

alázatos szolgája

Simon Péter.

TARTALOMMUTATÓ.

III. KÖNYV.

	Lap
1889. Rudolf születése. Welden bárónő. Gr. Latour József. Rudolf fiatalkora. Homoky és Rimely. Kochmeister. Rudolf vizsgálatai. Gr. Bombelles Károly. Az anyóka. Rudolf mint katona, vadász és író. „Tizenöt nap a Dunán.“ „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és Képben.“ Jokai és Weilen. Rónay Jácint. Erzsike. Rudolf betegeskedése. Rudolf halála. A király és a királyné. A halálhír Budapesten. Rudolf temetése.	1—41.
1889. (Folytatás.) A hős hitves és anyja. „Népeimhez.“ Legfelsőbb hadparancs. A királyi család Budapesten. Megérkezése és bevonulása. A király válaszhai. Kötelességérzete. A trónöröklés rendje. Ferencz Ferdinánd és Ottó. Károly Lajos és Mária Terézia. A király és az özvegyasszony. Mayerling. Rudolf-fogadalmi-templom. Rudolf-hodalmi hagyatéka. Ferencz Ferdinánd földközi útja. Margit és Mária Valéria főhercegnők eljegyzése.	42—83.
1889. (Folytatás.) Haynald Lajos aranyisméje, életrajza. József főherceg és Rómer Flóris. Az 1889-ik év halottjai. Magyarosodás. Magyarosító plebánosok és tanítók. Magyarosító főurak.	84—118
1889. (Folytatás.) Közművelődési egyesületek. A kisdédóvás. A „Fohász.“ Román memorandumok. Oláh irridentizmus. Románok Bécsbe zárándokolnak a „császárhoz.“ Nagy izgalom az oláhok között. Német	

- színház Budapesten. Agitáció mellette és ellene. Az 1889. év jötevői: gr. Zichy Rezső és neje, id. gr. Almásy Kálmán és neje, gr. Festetics Tasziló, Blümelhuber és mások. ... 119—151.
1890. Gr. Andrássy Gyula halála. A király és a királyné koszorúi. A királyné Andrássy ravatalánál. A király kézírata Andrássy özvegyéhez. Andrássy temetése. A király Andrássy temetésén. Andrássy lovasszobra. Gr. Andrássy Gyula életrajza. Gr. Kálnoky Dénes halála. ... 152—171.
1890. (Folytatás.) Margit főhercegnő esküvője. A Thurn-Taxisok története, Margit főhercegnő menyegzője: magyarul esküsznek meg; Simor beszéde, áldomása; az elutazás, Bicske, Regensburg; Thurn-Taxis herceg Simornak keresztet ad emlékül. József főherceg levele Jókaához. Székelyhídi hadgyakorlatok. Mária-Dorottya festménye. 172—197.
-

RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS.

Rudolf trónörökös.

1889.

Rudolf születése. **Welden** bárónő. Gr. **Latour** József. Rudolf fiatalkora. **Homoky** és **Rimely**. **Kochmelster**. Rudolf vizsgálatai. Gr. **Bombelles** Károly. Az anyóka. Rudolf mint katona, vadász és író. „Tizenöt nap a Dunán.” „Az osztrák-magyar Monárchia Írásban és Képben.” **Jókal** és **Wellen**. **Rónay** Jácint. **Erzsike**. Rudolf betegeskedése. Rudolf halála. A király és a királyné. A halálhír Budapesten. Rudolf temetése.

Istent is külön kérnem kell hathatós gyámolításért, mert az elképzelhető legnehezebb, legszorongóbb szívvel kezdek az 1889-iki év történetének és az ezzel összefüggő dolgok elbeszélésébe, oly gyorsan átsurránva ezen esztendő legsötétebb napján, amint csak a végzetteljes iszonyu esemény fontossága megengedi.

RUDOLF.

„*Százéseg*y ágyúlövést!“ Ez a lakonikus parancs érkezett távirati úton Laxenburgból Bécsbe 1858. aug. 21-én éjjel az uralkodó főszárnysegédéhez, ki azt az ország minden nagyobb helységébe továbbíttatta. S midőn másnap reggel az ágyúk és ilyenek hiányában a mozsarak kezdettek megszólalni, mindenki kíváncsian számlálgatta az egyes lövéseket, a huszonegyedik lövés után az egyik hallgatónak a szíve megszűnt verni, a másiké pedig még inkább gyorsította kalapácsolását. Bum! hangzott a huszonkettedik lövés, mire az ország minden népének a nyelvén, tulharsogva a következő ágyúdurranásokat és hasítva a föllegeket vagy a kék eget, szívből fakadó éljenek zugták körül a Mennyei trónját, mindennemű áldást esdve le az ujonnan született trónörököstre.

Erzsébet 1858. aug. 21-én, szombaton, este 10 óra 15 perckor fiúgyermeket szül, kit aug. 23-án *Rudolfnak* keresztelt *Rauscher*, a bécsi bíboros hercegérsek.

Ferencz József augusztus 18-án születvén, az atya születésnapja megelőzte, a fiú születése követte Szent István király nevenapját, mindketten ennek tőszomszédjai lévén. Azt hiszem, ha a trónörökös a koronázás után születik aug. 21-én, bizonyára *Istvánnak* keresztelik.

Határtalan volt trónja örökösének születésekor az uralkodó atya öröme! „Azt akarom“, írja a születésre következő reggelen, „hogy az Isten kegyelméből nekem ajándékozott fiam mindjárt beléptekor ezen világba, az én derék hadseregemhez tartozzék, miért is őt a 19. számú sor-gyalogezredemnek, mely ezentúl „a koronaherceg“ nevet viselendi, tulajdonosává nevezem ki. Laxenburgban, 1858. aug. 22-én

Ferencz József.“

Jellemző, miként örökitette meg a nemes lelkű uralkodó fia születésének emlékét: Bécs III. kerületében levő saját telkén nagyszerű kórházat építtetett s azt, gazdag alapítványokkal ellátva, *Rudolfinum*-nak nevezte el. A nemes példa sok utánczóra találván, sok emberbarát, Rudolf születésének alkalmából különféle alapítványokat tett.

A testileg szép fejlődésnek induló gyermek első növelőnőjévé *Welden* Sarolta bárónőt, a legszebb szellemi és szívbeli tulajdonokkal megáldott hölgyet, nevezték ki, mikor pedig a gyermek befejezte negyedik életévét, *Spindler* főhadnagyot adták melléje növelőnek.

Hogy mennyire szerette az akkor még csak 28 éves császári atya egyetlen fiát, az udvari orvosok, valamint Welden bárónő azon kéréséből kiviláglik, hogy ő felsége minél kevesebbet jőne a gyermekszobába: ha a gyermek ébren volt, annyit és úgy eljászadozott vele, hogy nem aludt el a rendes időben, ha pedig aludt, addig simogatta-csókolgatta, míg fölébresztette, „az álmot kiverte a szeméből.“

Hatéves korában gr. *Gondrecourt* Lipót, 1865-ben pedig thurmburgi gr. *Latour* József altábornagy lett Rudolf növelője, és ez annak meg is maradt a

trónörökös nagykorosításáig. Az ekkor hozzá intézett királyi kéziratból megtudjuk, mily eredménynyel működött ez a magas műveltségű főúr növelői minőségében. A kézirat, mely a király atyai szeretetének és mély belátásának, nemkülönben nemes háládatosságának maradandó emléke, így hangzik: „Kedves Latour Al-tábornagy! Fiamnak, Rudolf főherceg koronaherceg-nek, immár befejezéséhez ért növelésével megérkezett azon időpont, hogy önt eddigi mint az ő növelőjének állásától fölmentsem. Én egykor a legteljesebb bizalommal ruháztam önre egy fáradalom- és gondteljes feladatot, és itt kijelentem mélyen érzett elismeréssel, hogy ön az önbe helyezett bizalmamat minden tekintetben fényesen igazolta és magának Énértem és Há-zamért valóban nagy érdemeket szerzett.

Ritka értelemmel, határtalan önfeláldozással és odaadással örködött zsönge fiatakorától fogva önre bizott fiam testi és szellemi gyarapodása felett s ezt előmozdította és ezentúl jogos büszkeséggel tekinthet ön vissza működése gyümölcsére, amely önnek mindenkorra biztosítja az Én legszívélyesebb háládatosságomat és a koronaherceg változhatatlan hajlandóságát és elismerését.

Midőn csupán csak tekintettel az ön hosszú évi fáradalmak által megingatott egészségére érzem magam indítatva, hogy nyugalomba helyezéseért nyilvánított kérésének engedjek, távózása alkalmából hálá-érzelmeimnek látható kifejezést kívánván adni, önnek fennemlített kiváló érdemei elismerésének jeléül Lipót-rendem nagy keresztjét díjtalanul adományozom.

Schönbrunnban, 1877. júl. 24-én.

Ferencz József. —

Már évek óta dolgoztak a bécsi belváros falai-

nak lerombolásán és a sáncoknak azok törmelékeivel való feltöltésén, hogy az így nyert helyen és a „glacis-n“ fölépíthessék az Újbécs legszebb részét. A reményteljes rombolásnak és bontásnak magam is gyakran voltam nézője. Így nézték azt 1864 tavaszán is igen sokan, amikor ugyanis az u. n. „Löwel-Bastei“ lebontására került a sor. Ott látunk a nézők között egy öreg urat, egy tisztet és egy 6—7 évesnek látszó szőke fürtű fiúcskát. Ez hirtelen kiugrik a nézők sorából, megragad egy gazdátlan lapátot és evvel kezd törmeléket töltögetni egy szintén gazdátlan taligába és aztán ennek tartalmát kiürítgetni a sánc szélén. A katonatiszt vissza akarta szólítani, de az öreg úr mondá: „Hagyja csak, kérem; hadd ismerje meg saját tapasztalatból, mit tesz ez: „arcod verejtékében szerezd meg mindennapi kenyered!“ S a fiú csakugyan oly szorgalmasan dolgozott, utánözva a munkásokat, hogy arca kipirult, és homlokán gyöngyözött a verejték-esőp.

„Hogy hívnak téged, kedves kis szorgalmas nap-számosom!“ kérdé az egyik munkafelügyelő.

„Tata Rudinak, mama bubinak szólít, a többiek császári föntségnek“, felelé a fiúcska, anélkül hogy munkájától jóformán föltekintene.

„Hogy? Nem értettem jól“.

„Pedig nagyon egyszerű“, felelé a szép gyermek, fölegyenesezve most munkájáról, hogy zsebkendőjével homlokáról letörülje az izzadságot; „Rudi, Bubi, föntség“, és ismét folytatá a megszakított munkát.

De vége volt az inkognitónak, és a jelenlevők szívélyes éljenzése között távozott *Rudolf* trónörökös nagyatyja, *Ferencz Károly* főherceg, és Spindler főhadnagy, a korrepetitor, kíséretében.

Növelői és később tanárai nem tudják eléggé magasztalni azt a finom lelkiismeretességet, melylyel a trónörökös gyermek- és fiatalkorában kötelességeit teljesítette. Nála nem kellett küzdeniök daccal, felelőssel és pajkossággal, mit leginkább dadájának, Welden bárónőnek, lehet köszönni, ki az Istentől különben is a legszebb szellemi és testi tulajdonságokkal megáldott fejedelmi magzatot kedves, szófogadó gyermekké növelte föl a gondos és éber anya böles utasítása szerint, szakadatlan örködése alatt. Hibáját Rudolf mihelyt belátta, megbánta s jóvá tette. Így történt egyszer 14 éves korában, hogy tanára igen elkedvetlenítette. Éppen Schiller „Kampf mit dem Drachen“* című költeményét kellett szavallnia. Rudolf mindjárt az első sort nagy pathoszsza kezdé. A német tanár figyelmezteté, hogy halkítsa hangját; halkítá, de nem eléggé, mikor pedig a tanár ismét figyelmeztette, elkedvetlenedve egyhanguan, minden kifejezés nélkül fogott belé és kelleetlenül a szavallásba. Ekkor lépett be növelője, gr. Latour, kit kiválóan szeretett, és kinek a tanár elmondá, hogy mi történt. Latour megrován viseletét, megérteté vele, hogy a trónörökösnek még inkább meg kell tanulnia, mint más emberfiának, hogy érzékenykedéseit leküzdje, mert uralkodó-korában erre sokszor leszen szüksége. S Rudolf, ki eleinte kedvetlen arcot csinált, hibáját belátván, minden fölhívás nélkül kezébe vette a könyvet és oly helyes kifejezéssel szavallt, hogy mindketten meg voltak vele elégedve, sőt mi több, a tanárnak, mint rendesen, távozáskor kezet adva, mondá: „Bocsánat, kedves tanár úr!“

Rudolf már zsenge gyermekkorában fogott a

---

* „Küzdelem a sárkánnyal.“

magyar nyelv elsajátításához. Egy őrnagy a „Pester Lloyd“ 1889-beli évfolyamának valamelyik számában legalább meséli, hogy Rudolf már 1860-ban beszélt vele — persze németül — Lichtenstein „bácsiról“, ki neki egy szép fa-paripát hozott, s hogy utána szépen vezénylett magyarul: „Vigyázz! Jobbra nézz! Balra nézz! Indulj! Jobbra fordulj! Balra fordulj!“ Annyi áll, hogy 1865. okt. elején már van rendes magyar nyelvtanára, még pedig *Homoky* Imre terézianumbeli tanár személyében, kit később — 1871-ben — *Rimely* Károly, a mostani *aranymisés* besztercebányai püspök, váltott fel, míg a melléje rendelt gr. *Pálffy* alezredessel gyakorolta magát a magyar nyelvben a magyar trónörökös. Rimelyen kívül ott találjuk még tanárai között *Rónay* Jácintot, ki őt a magyar történelemre és ékesszólásra, és dr. *Bartos* Jánost, ki őt a magyar államjogra tanította.

Midőn a 19-ik század leglelküismeretlenebb Machiavellijének, *Bismarcknak*, tanácsára I. Vilmos porosz király rablóhadjáratot indított Ausztria ellen 1866-ban, az uralkodónának két gyermekével, Rudolfgal és Gizellával, menekülnie kellett Bécsből Budapestre.

Hasonlított ez a menekülés *Mária Terézia* meneküléséhez, ki ugyanazon porosz és más német és francia ellenség elől szintén kénytelen volt Bécsből a pozsonyi várba futni.*

A királyon kívül csak kevesen jelentek meg a pályaházban, hogy elbúcsúzzanak a fölséges aszszonytól, ki mélyen meg volt rendülve, kinek nemes alakja megtörve, szeme könnyben uszott. Midőn a királyt

---

* Mária Terézia 1740. jún. 19-én d. u. 5 óra tájban indult el Bécsből.

búcsúra megölelte, hangosan elkezdett zokogni, a gyermekek pedig keservesen sírtak.

Alighogy megérkeztek, a királyné bár gyöngéledett és az országos szerencsétlenség: a poroszok előnyomulása és győzelmei, — bánattal töltötték el honanyai szívét, mégis maga személyesen tekintette meg a Ferenchalmon, a „Szép Juhásznő“ közelében levő *Kochmeister* féle nyaraló minden egyes helyiségeit, még a konyhát is, — amely nyaralót Rudolf és Gizella számára kifogadtak volt tekintettel az ottani jó hegyi levegőre. A királyné minden szabad idejét gyermekeinél töltötte, akikkel rendszeren a „Szép Juhásznőnél“ ebédelt.

Kochmeister Frigyes, a nyaraló tulajdonosa, éjjel-nappal fölfegyverkezve őrködött a fejedelmi gyermekek biztonsága fölött, miért is később ő felsége őt érdemdús működése elismeréseül a harmadosztályu vaskoronarenddel díszítette föl.

Itt időztek tehát a fejedelmi sarjak egészen szeptember 2-áig, mikor is őket édesanyjuk, szívélyes búcsút véve a vendéglátó magyar fővárostól, visszavitte édesapjuk karjaiba, aki a vész napjaiban ismét meggyőződven a semmi csábításnak nem engedő magyar nemzet törhetetlen hűségéről és viruló egészségben viszontlátván drága hitvesét és gyermekeit, a porosz erőszak és talián szőszegés által országain ütött sebek gyógyításához látott, erre jogosan pánáccának tekintve a *megkoronáztatást* magyar királylyá.

De a királyi anya s gyermekeinek a budai hegyekben töltött tartózkodása idejéből szeretnék még egyet-mást elmondani. Rudolf testvérénjével, Gizellával, gyakran tett ez idő alatt sétakocsizást, majd fel a Zúgligetbe, majd le, a városon keresztül, a Városligetbe, meglá-

togatták együtt az akadémiát és nemzeti muzeumot stb., hol mindenütt nagy tudni-vágyást és érdeklődést tanúsítottak és nevöket is beírták a vendégkönyvbe. Rudolfot megjelenésénél kivált a mindenütt nyomban sorfalat képező gyermekcsereg éljenezte a leglelkesebben.

A főváros polgármesterei a királyné beleegyezésével 1866. aug. 21-én, Rudolf születésnapján, ennek egy nagy meglepetést, egy szép ünnepélyt is rendeztek.

Csoportosítottak ugyanis 12 előkelő polgárgyermeket és ugyanannyi pörgyermeket, kik magyar nemzeti ruhába öltözve, *Patikárus* magyar nótái mellett a „Szép Juhásznőtől“ a Kochmeisterféle nyaralóba vonultak, amelynek az udvarán a királyné két gyermekével fogadta a nagy felnőtt társasággal érkező gyermekeket. Ezek közül előlépett egy kis leány és a nálánál még kisebb trónörököshöz a következő beszédet intézte: „Császári Királyi Főnség! Ártatlan szívünk szeretetének szárnyain jöttünk mi Csász. Kir. Főnségedhez, hogy fürge magyar táncunkat, melynek szabadabb mozgásaival is annyi kellőm párosul, hódolatunk és örömünk zálogául bemutatva, dicső születésnapját, melyet hegyeink varázs-szépsége között tölteni méltóztatik, még kedvesebbé és emlékezetesebbé tegyük.

Adj! az Ég, hogy Csász. Kir. Főnséged drága életéhez kötött nyerevény-virágokból, ha majd egykor cs. kir. atyja nagy birodalmának fényes koronája övedzeni homlokát, a valóság éppoly koszorúját fűzhessük, mint aminő ez illatozó virágbokor, melyet Csász. Kir. Főnségednek legmélyebb alázattal, forró szeretettel átnyújtani szerencsések vagyunk, hangosan

fölkiáltva: hogy *Csász. Kir. Főnségedet a kisdeded barátja, az Úr Jézus, oltalmazva és megáldva, sokáig, igen sokáig éltesse!*“ S mialatt a kis leány a kis főhercegnek a nemzeti színű bokrétát átnyújtotta, mind a gyermeksereg, mind a felnőttek lelkes éljenekbe törtek ki, miknek csillapultával *Rudolf* a legtisztább magyarsággal ezt felelte a legtermészetesebb egyszerűséggel, hogy lehetett látni, miszerint őt senkisémm tanította be: „Köszönöm igen szépen a szép csokrot. Én is kérem majd a kis Jézuskát, hogy önöket áldja meg.“

És most elkezdett a 24 gyermek csárdást táncolni, ami Rudolfnak rendkívül tetszett. Erre uzsonna következett, melyet igen jó kedvvel költöttek el. A királyné, Rudolf és Gizella a vigan lakmározó és csevegő gyermekek közé vegyültek és velük barátságosan beszélgettek. Vajjon ama 24 gyermekből hányan maradtak életben, hogy 23 évvel később megíráthatták egykori vendéglátó kedves kis trónörökösüket?

A királyné a Kochmeisterféle nyaralót és vidékét *Telepy* Károly által lefesttette, a Ferenchalmon levő kápolnának pedig, ahová Rudolf és Gizella ittmulátásuk ideje alatt szent misére járni szoktak volt, egy igen értékes misemondó ruhát adott. Ez a ruha az udvari várkápolnából, Bécsből való volt és Mária Teréziától származott, mert „M. Th.“ betűkkel és „1779“ évszámmal van ellátva.

Rudolf a legnagyobb buzgalommal tanult; el kellett neki sajátítani mindazt, mit egy gymnasiumi tanulónak, egy osztrák és egy magyar jogásznak, egy táborkari törzstisztnek és egy hajóskapitánynak tudnia kell. E mellett meg kellett tanulnia a német anya-

nyelvén kívül a *magyar, lengyel, cseh* és a *francia* nyelveket s amnyit a többi, Ausztriában és Magyarországon előforduló nyelvekből, hogy azokon kifejezhesse magát. Hogy magyarul éppen olyan jól tudott beszélni és írni, mint németül, köztudomásu dolog, mi mellett nemcsak fényes magyar szónoklatai, hanem tudományos munkái is vallanak. S nálunk holmi oláhok, szászok, rácok, tótok és horvátok zugolódnak, mert meg kell gyermekeiknek tanulniok a magyar állami nyelvet! — S párhuzamosan elméleti haladásával a gyakorlatba is bevezették Rudolfot növelői és tanárai, meglátogatván vele különféle gyűjteményeket és muzeumokat, meghallgatván vele tudományos előadásokat és törvényszéki tárgyalásokat stb. stb.. S még evvel sem volt vége a dolognak: Rudolf tanult tornázni, vivni, uszni és lovagolni. Ezekben az ügyességekben 1872-ben már magas fokra vitte volt, és csak az bántotta, hogy miért nem adnak neki már egyszer az alacsony pony helyett tüzes magas paripát? A billárdot is jól játszotta. A király, ki maga is örömet billárdoz, gyakran játszott, mikor ideje engedte, fiával és Gizellával, kik nem egyszer nyertek meg tőle egy-egy partie-t.

Rudolf ezen sokoldalú feladattal csak úgy birkozhatott meg sikeresen, hogy a munka és üdülés idejét gondosan meghatározták, vele a tanulást megkedveltették; de mindenekelőtt rendkívül fényes elméleti tehetségei és vas szorgalma biztosították neki a sikert. Hányszor kellett édes apjának éjfél után is reá parancsolnia, hogy felhagyván a tovább-tanulással, keresse föl ágját!

Följegyzéseim Rudolf gyermek- és első fiatal éveiből alig is szólanak egyébről, mint sikeresen ki-

állott vizsgálatairól: 1872. április 15-én kitűnő vizsgálatot tesz a király jelenlétében Budán *Horváth* Mihály, *Toldy* Ferenc és *Hegedűs* Kandid mint vendégek előtt a vallásból, a magyar történetből, föld- és természetrajzból. A magyar történelemből az Árpádok korát tanulta és a legkitűnőbb tájékozottságot tanusította. Megint: „nyilvános vizsgálatot tett a hit-tanból, német nyelvből és a természettudományokból, még pedig a jelen voltak egyhangu véleménye szerint *kitűnő* sikerrel, Bécsben, 1874-ben, áprilisban.“ E vizsgán ezek a magyar urak voltak jelen: gr. *Festetics* őrnagy, gr. *Pálffy* alezredes és dr. *Rímely* kanonok. Ugyancsak 1874. jún. 23-án fényes vizsgálatot tesz Bécsben a hadi tudományokból, melyekbe őt az uralkodó kívánságára *Reinländer* ezredes vezette be. A cseh nyelvből és a cseh történelemből cseh nyelven vizsgázik, vizsgázik továbbá a művészet történelméből, a földrajzból és világtörténelemből, szintén 1874-ben — Schönbrunnban. A táborerősítési és állandó táborerősítvény-tudományból, valamint a fegyvertanból 1875-ben állja ki gyönyörű eredménnyel a vizsgálatokat, melyeknek hosszú sorát 1877-ben júl. 24-én fejezi be. miután ekkor már a nagykorúságot és evvel külön udvartartást nyert volt, melynek az élén gr. *Bombelles* Károly állott mint főudvarmester és ezen állásában meg is maradt egészen Rudolf elhunytáig.

Rudolfról el lehet mondani, hogy szülei és legközelebbi vérrokonai után leginkább növelőit és tanárait szerette. Ennek nemcsak az által adta jelét, hogy mindig példás viseletű, lelkiismeretes, előzékeny növendékük és tanítványuk volt, aki minden tanára beléptekor felállott, a tanár elé ment s annak jöttetés távoztakor kezet adott, és aki valamely tantárgy

tanulmányozásának befejezte után búcsúzó szaktanárnak fényképét adta emlékül eme sajátkezű aláírással: „Az Ön halás Rudolfja“, — hanem az által is, hogy eme szeretetét és tiszteletét nyilván ki is jelentette. A nászát megelőző ünnepségek alatt ugyanis magához kérlette összes volt tanárait és, mikor ezek nevében **Mayer** várbeli plebános, ki első hittanára volt, neki szerencsét kívánt egybekeléséhez, ezt válaszolta: „Uraim! Azon számos szerencsekivánatok között, melyeket egybekelésem alkalmából mindenfelől kapok, egy sem áll szívemhez közelebb, mint amelyeket egykori tanítóim részéről nyertem, **kiknek kiképeztetésem körüli fáradozásainak én oly sokat köszönök.** Fogadják ezt a biztosítást **az Önök örökké halás tanítványától**“

S evvel folytathatnám felejtethetlen Rudolfunk fájdalom! oly rövid életének leírását, de hogy avval is tovább maradhassak távol attól a végtelen gyászos 1889. január 30-ától, még elmondok egy-egy jellemző vonást életének ezen szakából vagy ezzel összefüggő dolgot.

1869. nyarán Gödöllő környékén sétálgatott, midőn az út szélén egy öreg anyókat pillantott meg, ki keservesen sírdogált.

„Miért sír úgy, anyám-asszony?“ kérdé, kíséreléssel, Rimely kanonokkal, szánakozva közelebb lépven az összegörnyedt alakhoz.

„Jaj, hogyne sírnék, hogyne sírnék, mikor legkedvesebb fiamat, ki nekem is, kisebb testvéreinek is megszerzé a mindennapi kenyeret, elvitték katonának,“ sóhajtá a szegény asszony. „Rajtam még a jó Isten sem segíthet: mert hisz én jól tudom, hogy mindkinek el kell menni katonának; de hát mikor ő volt

az én kedvencem, az egész árvaságra jutott család életfentartója! Sírok, sírnom kell bizony nekem, míg bele nem vakulok.“

„No csak ne essék mindjárt kétségbe!“ bátorítja Rimely; „fogja, itt van ez a kevés pénz, és ha mához egy hét megint itt lesz, ebben az órában, akkor ismét adok valamit; addig fia sorsa is jobbra fordulhat.“

„Dehát hogy is hívják magát, anyám-asszony, és a maga fiát?“ kérdé Rudolf, kinek szíve nagyon megessett a szegény özvegyen. Megtudván az asszony nevét és, hogy fia a Bécsben állomásozó Raming-ezrednél szolgál, azon ígérettel vált el a buslakodó anyókatól, hogy majd beszél ő papájával a dologról, és ez minden bizonynnyal segít a bajon. Az öreg néni kissé megvigasztalódva, de mégis kételkedve tekintett a bőkezű pap és a résztvevő szép gyermek után, kinek kilétét távolról sem sejtette. S ez a derék gyermek szavát beváltotta: atyja, a király, engedélyével Spindler lovag tüstént Bécsbe utazott és megkérte a trónörökös nevében az illető ezredest, hogy az ifju katonát, anyja egyetlen gyámolát, minél előbb bocsássa — bizonytalan időre — szabadságra. Az ezredes nyomban teljesíté Rudolf kívánságát, és Spindler maga hozta Gödöllőre a boldog ujoncot, kinek anyja „egy héttel rá, ugyanazon az órában“ látta közeledni a papot, a fuceskát és még egy harmadikat velük; de ők elmaradtak, csak a harmadik futott feléje, és még mielőtt föleszmélhetett volna, fia szorította karjai közé. A távolban boldogan mosolygott Rimely, és tapsolt — Rudolf.

Ugyancsak Gödöllőn történt, hogy Rudolf egyik tanára hirtelen rosszul lett. Alig hallotta ezt meg a

jó tanítvány, sietett beteg tanára látogatására. A legnagyobb pongyolában, „slafrokban“ találta a gyöngéledő tudóst, ki nagyon restelte, hogy így kellett fogadnia fönséges látogatóját. „De kedves tanár bácsi, ez nem tesz semmit; hisz *a hálókabát a gyöngéledők* közös unirformisa.“ —

Rudolf testvérénje, *Gizella*, iránt a legmelegebb szeretettel viseltetvén, szabad ideje minden pillanatát nála töltötte el, míg ezt el nem vitték Bajorországba. Nagyon nehezen szokott ahoz a gondolathoz, hogy tőle el kell majd válnia, mikor nőül veszi *Lipót* bajor herceg, kihez egyszer 1873-ban — egész komolyan így szólt: Lásd, édes Poldin, az nem szép tőled, hogy el akarod vinni tőlünk Gizellát. Nézd csak: te Bajorországban csak őrnagy vagy, a mi hadseregünkben pedig ezredes; jöjj hát egészen hozzánk és maradj mindig nálunk.“ S mikor Gizellának mégis csak távoznia kellett férjével Bajorországba, ahová ezt a kötelesség szólította, Rudolf egy piros fadobozban száz levélpapírt adott testvérének. Mindegyik lapon ez állott: „Édes Rudolfom, én a következőt kívánom tőled;“ erre következett néhány üres sor, s aztán ez: „a te hű nővéred Gizella.“ S midőn átadá e lapokat nővérének, mondá könyes szemmel: „Lásd, drága Gizám! Írd tele az üres sorokat kívánságoddal, küldd el a távolból nekem a levelet, és én minden kívánságodat szíves-örömettel teljesítem.“ Gizella 1873. ápr. 20-án történt egybekelése óta igen gyakran használta fel az öcsésétől kapott lapokat, de az üresen hagyott sorokba sohasem írt egyebet, mint: „látogass meg minél előbb!“

S Rudolf, valahányszor tehette, szeretett nővére és sógora látogatására sietett Münchenbe. Így tőn

1874. júl. 12-én is. E napon az összes bajor hercegek és hercegnők Lipótnak München melletti nyaralójában voltak összegyűlve Gizella főhercegnő születése napjának megülnésére. Nagyszerű diszebedet adtak, melynek alkalmával a fonséges vendégek számos felkösztöt mondtak. Ekkor fölemelkedik Lipót bajor herceg, ki mint Gizella völegénye legtöbb idejét Budán és Gödöllön töltötte. és sógorának, Rudolfnak, *a magyar trónörökösnek*, jelenlétét arra használja fel, hogy lelkes felkösztöntő után *a magyar nemzetre üritse poharát*. Rudolf felugrott székéről és összevissza csókolta sógorát.

Máskor meg maga Rudolf hódolt az áldomások magyar szokásának. A bold. Albrecht főherceg nevét viselő 44. számú erzed magyar legénységének, mivel megint egyszer kitüntette magát, nagyobb pénzösszeget adott, hogy egy kis lakomát csapjon magának (1875. szept.). Nem sokára a lakoma kezdete után váratlanul megjelentek *Rudolf* és Albrecht, kiket az ezredparancsnok üdvözlő beszéddel fogadott. A brucki táborban történt; ne hogy elfelejtsem. Rudolf gyönyörködve nézi a magyar fiúk mulatságát és hadverő Albrecht is mosolyog. Ekkor Rudolf hirtelen poharat ragad és gyújtó *magyar felkösztöntőt* mond az ezredre. Nem is kellett több! A magyar gyerekek éljenezve felugrálnek ültükből, körülfogják a trónörököst és harsányan éljenzik, szinte vállaikra emelik, mit ez csak úgy akadályoz meg, hogy int, miszerint még akar szólni. A menydörgő éljenzésre csakhamar mély csend állott be, és Rudolf lelkes magyar szavakban köszönte meg Albrecht főherceg és a maga nevében a derék legénységnek a fényes fogadtatást. Éppen egy hónapra rá meg Rudolfot éljenezték meg

az egyetemi tanárok a fényesen letett jogi vizsgálat után.

Amikor édesatyja Rudolfot átadta tanárainak, ezek utasításul egyebet nem kaptak, mint ezt: „Tanítsátok meg fiamat mindarra, *ami igaz*“, és Rudolf még zsenge fiatal korában oda kiáltott egyik habozó tanárához: „Én mindent akarok tudni!“ Így tanulta történelmünket is, ennek köszönhetjük, hogy hazánkat rajongásig szerette, nemzetünket bámulta és csodálta. Különben az irántunk való szeretet csíráit már édesanyja ültette a kisded Rudolfnak a szívébe.

Amit tanáraitól nyerő tudásban és ismeretekben, ezt Rudolf egyébiránt csak alapnak tekintette, amelyen önálló munkálkodással tovább épített. Sokat tanult magától, szerfölött sokat, nagy figyelemmel és rendkívül gyorsan olvasott.

Leginkább vonzották őt a természettudományok, a földrajz, az ember- és népisme és a történelem, eltekintve a haditudományokban való mintegy hivatásszerű jártasságától és azoknak szakadatlan gyakorlati alkalmazásától. Mert Rudolf, ami nem szokott gyakran előfordulni, éppoly szenvedélyes tudós, mint szenvedélyes katona volt.

Amikor Rudolf húsz éves korában tettelegesen katonai szolgálatba lépett, mindazon tulajdonságokkal fel volt ruházva, melyeknek összeségét a régi Athenai bölcse *kalokagathiának* nevezett: *Rudolf derék, művelt, testben és lélekben egyaránt szép fiatal ember volt.*

A katonaságnál még inkább megtanulta az engedelmességet, hogy annál jobban, azaz helyesebben parancsolhasson. Elüljárói, szigorú katonák, egészen el voltak ragadtatva azon buzgóság és pontosság ál-

tal, melylyel Rudolf néha nagyon is nehéz kötelességeit teljesítette. Semminemű előnyt vagy kiváltságot el nem fogadott. *Az osztrák császár és magyar király fia ott étkezett a többi nőtlen tisztekkel és tiszthelyettesekkel együtt pontosan befizetett havi tizennégy forintjáért*, s nem is az asztalfőnél, mely az ezredparancsnokot illette meg, hanem tiszti rangja szerint a többiek között. Megtudván, hogy néhány tiszthelyettes „deficiente nervo rerum gerendarum” — szegénység miatt — nem vehet részt a közös étkezésben, 18,000 forintos alapítványt tett az ezrednél, hogy így a szegény tiszthelyettes is együtt ebédelhessen tehetősebb társaival. Mikor elvált az ezredtől, melyben először szolgált Prágában, így szólt tisztársaihoz: . . . „Tartsanak meg szíves emlékülben, és ha önök közül az életben valakinek valamivel szolgálhatok, forduljon bizalommal hozzám. *Bennem mindig régi jó bajtársukat fogják találni.*“

Előbb is, később is, mikor már a sorgyalogezerdek főfelügyelője volt, megengedte és elrendelte, hogy az mindig megengedtéssék, — hogy a nagy hőségben harcoló vagy menetelő csapatok a nyakravalót lehessék és a kabátot kigombolhassák, *de ő maga ezt sohasem tette.*

Édesanyján a leggyöngédebb gyermeki szeretettel csüggett, és atyját annyira tisztelte, hogy, mikor már maga is atya volt, még akkor is, minden alkalommal: színház- és bálban, gyülekezethen és tanácskozásokban, négy szemközt és az egész világ szemeláttára, mindenütt és mindenkor *kezet csókolt kegyelettel* édesapjának és soha semmi fontosabb dolgot nem tett, mielőtt böles apjától arra ki ne kérte volna az engedélyt.

Mindenki szerette, mindenkit szeretett. De még sem: aki bennünket, magyarokat, nem szeretett, azt ő sem állhatta. Ezt számtalanszor bebizonyította.

Szívjóságáról álljon itt még egy vonás. Egy sánta ember, ki éppen mert az előtte elhaladó trónörökös tiszteletteljesen akarta üdvözölni, elejtette mankóját, Rudolf figyelmét magára vonja: a két birodalom örököse oda ugrik a szegényhez, felveszi a földről a mankót és jóságos mosolylyal odaadja azt neki. —

Talán még szenvedélyesebb vadász, mint katoná. Ősei is, a Habsburgok, kevés kivétellel, valamennyien nagy Nimródok voltak. Rudolf csaknem unikum a maga nemében. Lehet mondani: őzre, szarvasra, zergére, vaddisznóra, — még róka- és farkasra is —, csak unalmában vadászott: ő leginkább a legragadozóbb állatokat: a medvéket és sasokat, üldözte és más vadra, kivált madárra, csak akkor emelte *egyicsövű*, de mindig biztosan találó puskáját, ha az a zoologus vagy ornithologus figyelmére méltó volt, vagy ritka példány.

Rudolf tudós és vadász szenvedélyének határt szabni nem tudott. Ő jól ismerte az „omne nimium nocet”-féle közmondás igazságát, de azt meg nem szívelte: *ez lőn kora halálának is eredeti, ős oka.*

Egész éjjeleket átvirrasztott tanulva és írva és, mikor elálmosodott, itta az izgató, ébren tartó, *ideg-roncsoló* teát és fekete kávé. Máskor megint egész éjjeleket künn töltött esőben és hóban, szélben és viharban, lesve a duhvat vagy ritka madárpéldányt, és meghült velőkig, úgy hogy többször súlyosan megbetegedett s betegségeiből nem épült fel, anélkül hogy azokból valami utóbaj ne maradt volna hátra; így pl. a többször ismétlődött nagyfokú izületlobból

később *szívбай* támadt, de amit a trónörökös csak addig vett számba, míg gyötörte, aztán pedig ismét folytatta emésztő foglalkozását.

Ennek a gyümölcse lón számos kitömött erdélyi fekete medvével, farkassal, vaddisznóval, palaestina hienával és sakállal s minden más országbeli dühvaddal és minden fajta sassal és ritka madárpóda-nyokkal tele rakott muzeuma s más gyűjteményeknek ilyenekkel való gazdagítása, és aztán egy pár ritka becsű szellemi termék, *Rudolf irodalmi munkái*.

1872 nyarán, tizennégy éves korában megmászta a tiroli „Magas Salva“ hegyet, melynek a csúcsán levő kis kápolnában, — éppen vasárnap lévén —, misét hallgatott, melyet az ő kívánságára a vele feljött hopfgarteni lelkész mondott. Az osztrák Alpesegylet akkor neki eme hegycsoport látképét nyújtotta át, mely ajándékot Rudolf nemsokára avval viszonzott, hogy az Alpesegyletnek átadatta *azon hegymászásnak leírását saját tollából*. — *Ez a leírás*, amelyen már meg lehete ismerni a leendő zseniális író, s mely amaz egylet lapjában megjelent, *volt tulajdonképpen Rudolf első, nyomtatásban napvilágot látott szellemi terméke*. De még sem! Jelent meg azelőtt hat évvel a nyolcéves Rudinak még ez a kis kedves levélkéje, melyet a „Custozzai Hős“-höz, Albrecht főherceghez, intézett, s mely így szól magyar fordításban: „Kedves Nagybácsi! Mennyire örvendek, hogy győztél! Mama és Gizella teljes szívökből szerencsét kívánnak neked. *Én kértem a jó Istent*, hogy győzzünk, s hogy téged továbbra is oltalmazzon. Én igen sokat gondolok derék hadseregünkre és a szegény sebesült katonákra. Hány dandár volt a tűzben? Volt-e már az én ezre-

dem a tűzben? Minden táviratot elolvasok, amely csak jó délről és éjszokról. Sok üdvözlétet Rainer bácsinak. Tarts meg engem szeretettedben, én is nagyon szeretlek téged. A te Rudolfod.“

Mindazonáltal első igazi irodalmi művét, mely kivált a tudományos és írói körökben nagy feltűnést okozott, nem egészen húsz éves korában, még mint csak pelyhes arcú fiatal írta e címmel: „*Tizenöt nap a Dunán.*“ Abban igazán mesteri tollal van leírva egy tudományos vadászkirándulás élményeivel és zsákmányaival Budapestről le az egész magyar Dunán. Ebből egyes részleteket *Brehm*, ki a trónörökösnek több vadászatán és utazásán kísérője volt, „Thierreich“ című nagy művébe átvett, magasztalván azoknak mind belbecsét, mind formai tökéletességét.

A vadászatra vonatkozó második munkáját halála után *Ferenc Ferainánd* főherceg és más fejedelmi írók folytatták.

Szinte felülmulhatatlanul szépen van írva: „Egy Keleti Utazás“ című nagy műve, mely 1884-ben jelent meg Rudolf harmadik keleti útja után.

Eltételezve attól, hogy mint katonai főfelügyelő gyakran utazott ide s tova hazánkban és Ausztriában, megvizsgálva a gyalog katonaságot, és eltekintve gykori utazásától Némethonba és kivált Bajorországba, majd egyedül, majd — később — nejével, Stefániával, nagy utakat tett a Keleten közel és távol; de korántsem voltak kényutazások ezek az utak, hanem mindig összekötve valami tudományos céllal.

Ebből a nagy kétkötetes művéből, mely díszítve van *Pausinger* művészi rajzaival, idézem ezeket a sorokat, melyek Jeruzsálemre vonatkoznak: „Azon a ponton, ahonnan Jeruzsálemet legelőször lehet megpil-

lantani, ... mindnyájan letérdepeltünk, hogy födetlen fej-
jel imádkozunk. A szent Sion régi falaival, szürke-fe-
hér, kerek házaival, a sírtemplom kupolaival és a nagy
Omár-moséval terült el előttünk, — az a város,
amelyből kikerült a mi hitünk, amelyben Krisztus ke-
reszthalálával kezdetét vette a legnagyobb változása
a világtörténelemnek, melynek falaihoz ragadnak a
bibliai történet évezredekét átölelő emlékezetei, a mi
vallásunknak minden hagyományai, melynek köveihez
tapad a mi őseinknek, a bátor keresztesvitézeknek a
vére. *Ez* a város közel volt itt előttünk. Egészen sa-
játságos érzelmek vettek erőt minden zarándokon. A
hit és az összes hagyományok, melyeket az ember
gyermekkorától magába szítt, mind megelevenednek
és láthatók lesznek előtte . . .“

Ez a két mű és számos tudományos munkála-
tok, melyek a trónörökös tollából megjelentek kü-
lönféle szaklapokban s melyek a tudomány művelői-
nél osztatlan elismerésben részesültek, indították a
budapesti tudomány-egyetem bölcsészeti karát, hogy
a főiskola tanácsánál Rudolf promoveálását tisztelet-
beli doktorrá indítványozza, mely indítvány egyhan-
gulag és nagy lelkesedéssel el is fogadtatott. Ennek
folytán a király 1880. ápr. 9-én a következő kézira-
tot bocsátott ki: „Vallás- és közoktatási magyar mi-
nisterem előterjesztésére megengedem, hogy a buda-
pesti tudományegyetem fiamnak, Rudolf főherceg- és
trónörökösnek, a bölcsészeti doktori címet *honoris
causa* felajánlhassa és neki a doktori diplomát kiad-
hassa.“

A pompásan kiállított diploma ünnepélyes áta-
dása alkalmával *Morgó* Tivadar, akkori rektor, Rudol-

fot *önálló buvárként* ünnepelte a természettudományok mezején.

A Magyar Tudományos Akadémia is sietett őt egyhangulag megválasztani tiszteletbeli tagjának.

A bécsi és krakói egyetemek nemsokára követék a budapesti példáját. Hogy ezen kitüntetések Rudolfot nem mint a biborban született királyfit, hanem mint igazi tudóst illették, és hogy ő azokat becsületesen megérdemelte, — arról mindenki meggyőződhetik, aki műveit átlapozgatja. A királyfi csakugyan büszke is volt doktori és tudósi címeire, ő, a különben annyira szerény Rudolf, ki egy nagy nevű írónak határozottan eltiltotta, hogy róla nagyobb biográfiai munkát közzé tegyen, kérdezvén: „Hát ugyan bizony, mit is tettem én már tulajdonképpen?” —

1883 őszén született meg Rudolf lelkében az a gondolat, hogy a kettős birodalom legkiválóbb tudósai, írói és művészei közreműködésével megteremtsen egy világra szóló nagy képes népismeii művet, mely Ausztriát és Magyarországot nemzetei és népei történelmével, földrajzi és egyéb viszonyaival együtt stb. bemutassa a bel- és külföldi olvasóknak.

Miután nagyszerű tervének megnyerte a királyt is, ehhez 1884. márciusában remek emlékiratot intézve, a maga körül gyűjtött tudósokból és írókból egy igazgató-tanácsot, két-két művészeti és két-két szerkesztőbizottságot, egy németet és egy magyart, alakított, a magyar rész szerkesztőjévé *Jókai Mórt*, az osztrákévé *Weilen Sándort* nevezte ki

Az igazgató-tanácsba, melynek elnöke maga Rudolf volt, magyar részről *Szögyény-Marich* László, mai nagy-követségünk Berlinben, és *Jókai* tartoztak. A magyar szerkesztő-bizottság tagjai voltak: *Berzeviczy*

Albert, *Fraknoi* Vilmos püspök, *Haynald* Lajos bíboros-érsek, *Hunfalvy* Pál, *Ipolyi* Arnold püspök, gr. *Keglevich* István, *Miskatovics* József, *Nagy* Miklós, *Pauler* Gyula, *Pulszky* Ferenc, *Salamon* Ferenc, *Szabó* József, *Szabó* Károly, *Szilágyi* Sándor, *Torma* Károly és gr. *Zichy* Jenő. Az egyes nemzetiségek néprajzait tárgyaló cikkek megírásával megbízta Rudolf: *Bojnics* Jánost és *Krsnjavi* Izidort (horvát), *Popovics* Istvánt (szlapon), *Hadzsics* Antalt és *Szandics* Sándort (szerb), *Goldis* Jánost, *Moldován* Gergelyt és *Vulcanu* Józsefet (román), *Teutsch* Traugottot (szász), *Zsilinszky* Mihályt (tót), *Fincziczky* Mihályt és *Homicskó* Miklóst (ruthén), *Weber* Samut (szepesi német), *Szentkláray* Jenőt (bánsági német), *Czirbusz* Gézát (bolgár), *Molnár* Antalt (örmény), és *Bartalus* Istvánt (cigány).

A magyar művészeti bizottságba tartoztak: *Beniczúr* Gyula, *Harkányi* Frigyes, *Hegedűs* Sándor, *Keleti* Gusztáv, *Mészöly* Géza, *Péchy* Imre, *Pulszky* Károly, *Roskovics* Ignác, *Vágó* Pál, *Feszty* Árpád, *Szalay* Imre és *Wekerle* Sándor.

Ezek az írók, művészek és tudósok, kik igen gyakran érintkeztek Rudolffal, egészen el voltak bűvölve szívességétől, természetes egyszerűségétől és páratlan szeretetreméltóságától, gyors felfogása, helyes ítélete, ismereteinek terjedelmes és sokoldalú volta pedig bámulatba ejtette őket.

Így együtt levén a munkatársak mind, Rudolf lerándult Budapestre és 1884. dec. 8-án maga köré gyűjtven a magyar bizottságok tagjait, hozzájuk a következő, nagy lelkesedéssel fogadott beszédet intézé: „Nagy öröömre szolgál, Uraim! hogy régóta táplált óhajtasomat valósítva, Önök körében megjelenhettem.

Mindenekelőtt szívem mélyéből mondok köszönetet abbeli készségükért, hogy felhívásomnak megfeleltek egy oly munka kezdeményezésénél, mely művészi és tudományos nagy jelentősége mellett az osztrák-magyar monarchia mindkét államára nézve kiváló hazafiúi becsesél bír.

Lelkemből kívánom: hogy a legkedvezőbb kilátások között megindított ezen vállalatot, mely körül annyi jeles szellemű erő akar és fog közreműködni, fényes jövő és teljes siker koronázza.

És egyúttal kérésem is, melyet ma Önökhöz és magyarországi munkatársaimhoz intézek: Dolgozzunk mindannyian egyesülve kitartással és buzgalommal e magaslatos feladat létesítésén, mely éppen nagyszerűségénél fogva sok nehézséggel jár, és türelmünket nagy mérvben veendő igénybe. De annak, mi a valódi hazafiságra és a szellemi lendületre van alapítva, sikerülnie kell, — s azért egész megnyugvással tekinthetünk a jövő elé.

És most, Uraim, szíveskedjenek a napirendre kitűzött tanácskozási tárgy iránt nézeteiket nyilvánítani. —

Végre megjelent a „trónörökös könyvének“ első füzeté, amint „Az Osztrák-Magyar Monarchia Képen és Írásban“ című nagy népismei művet általán és jogosan nevezték, 1885. dec. 1-én, egyszerre magyar és német nyelven, száz- meg százezer példányban, Rudolf tollából származó lendületes bevezetéssel.

Ez a nap volt Rudolf életének egyik legszebb napja! Jókai és Weilen kíséretében vitte mindkét füzetet átyjához. Saját lakosztályából kiindulva fődétlen fővel ment Rudolf végig a „Burg“ folyósóin egészen atyja szobájának ajtajáig. A király tudós és író fiát

dolgozószobájában fogadta. Rudolf így szólt a királyhoz, kinek kegyelettel kezét csókolt: „Felség, legkegyelmesebb Urunk! Közel két évvel ezelőtt kis körben született meg egy, az Osztrák-Magyar Monárchia leíró nagyobb szabású népkönyv alkotásának gondolata. Az első elhatározás nehézségeiből, tervezgetéséből kiemelt bennünket Felséged kegyelmes engedélye, s ekkor már alkotni kellett. Ettől kezdve vége volt minden kétkedésnek, minden ingadozásnak: a munka megkezdődött. S midőn nem sokkal ezután Felséged az ajánlat kegyelmes elfogadása által a keletkezés első stádiumában levő műre megadta a lelkesítő szentesítést, mindenki megújult buzgalommal és lelkesedéssel látott a munkához. Gyorsan összeállt az osztrák és magyar írók egy tekintélyes serege, hogy vállalatunknak szenteljék erejüket. Hála Felséged kormányai támogatásának Bécsben és Budapesten, s hála a sok munkatárs hazafias buzgalmának, sikerült a nehézségeket elhárítani, a sok munkát és fáradságot vidám lélekkel győzni meg és ma az első füzetet világgá bocsátani. A hazafiságnak, a haza ismertetésének van e mű szentelve. E hazafias szellemtől áthatva kívánja éltetni és terjeszteni a hazafiúi érzelmeket. A monarchia lesz ismertetve úgy, aminő az most jelenleg, és amint keletkezett. Műünk a dualizmus államjogi alapján állva, osztrák és magyar részre oszlik, de a részek keretén belől úgy Magyarországon, mint Ausztriában teljes tekintettel van valamennyi nemzetiségre. Minden nép maga ismerteti önmagát saját írói és művészei által és így minden nemzet szellemi életéből a legjavát adja e közös munkához. A szó legvalódibb értelmében népkönyv ez, mely be akar hatolni a lakosság minden rétegébe, szeretetet

keltve a haza iránt, s egyúttal műveltséget terjesztve, tanítva és nemesítve; erre van e mű alkotva, melyben oly írók, tudósok és művészek vesznek részt, kiknek nevei a legjobbak közé tartoznak, amelyekkel Ausztria-Magyarország rendelkezik. Szerencsés körülmények között lát ma napvilágot „Ausztria-Magyarország Írásban és Képben“. Fogadja Felsőged legkegyelmesebben tőlünk ez első füzetkét s méltassa jóindulatú megtekintésére, ami reánk kedvező előjel lesz a következő évek komoly és fontos munkálkodásaira.“

A királyi atya kegyesen buzdító választ adott fiának, mialatt arca önkéntelenül is ragyogott az örömtől, meglelégedését fejezte ki és további kítartásra serkentette.

S innettől fogva lelkiismeretes pontossággal jelent meg egyik füzet a másik után, míg betölt a végzetes 77-ik szám!

A trónörökös nem csökkenő munkakedvvel és egyre lángolóbb lelkesedéssel szentelt buzgó gondoskodását és minden szabad percét ennek az ő kedvenc irodalmi alkotásának, melynek minden egyes füzetét a bécsi és budapesti szaklapok és újságok mindinkább fokozódó meleg érdeklődéssel fogadták, s melyet annyian rendeltek meg, hogy nemcsak a kiállítás költségeit; lehete fődözni a jövedelemből, hanem még tartalékalapot is teremteni. Nemzetünk ellenségeinek egyik-másik lapjában nem hiányoztak rosszindulatu támadások sem, melyeknek éle Rudolf ellen volt irányítva; de midőn Jókai tőle kérdezé, nem kellene-e eme támadásokat visszaverni? ezeket ír a magyar szerkesztőnek: „Cáfolatokba bocsátkozni a megtámadókkal szemben szükségtelen, *a rosszindulat ellenében tanúsítsunk mi jóindulatot*: ez legyen fegy-

verünk és vértünk; bizonyítsuk be tényekkel, hogy mi minden nemzetiség iránt egyenlően igazságosak vagyunk, s igyekezzünk megnyerni a munka számára minden nemzet legkitűnőbb íróit és művészeit. *A kinek pedig hazaszeretetünk sérti az érzelmeit, az ellen legyen oltalmunk a souverain megvetés.*“

A tiszta lelkiismeretű hazafihoz illő szavak!

Magának a trónörökösnek tollából ezek a cikkek folytak: a bevezetés maga, Bécs tájrajzi fekvésének leírása, a Bécsi-Erdő, valamint a Bécestől a magyar határig terjedő dunai ligetek tájrajzi leírása. A Magyarországról szóló első kötet bevezetését szintén Rudolf írta. Az 1889-iki évre meg elvállalta volt a quarnerói szigetek és Dalmácia déli részeinek leírását, s *Gödöllő és környékének ismertetését emez év január végére ígérte.*

S hogyan írt Rudolf! Németül és magyarul egyaránt! Mindent egy sornyi javítgatás vagy törlés nélkül fogalmazott, tüstént készen a nyomásra, „druckreif.“ —

Nem csoda, hogy a gyújtó élő szó éppen úgy hatalmában volt Rudolfnak, mint a toll; *hisz magyar katolikus pap tanította az ékesszólásra, Rónay Jácint.*

„Király és Nemzet“ c. könyvemben idéztem azt a beszédet, melyet az 1885-iki országos kiállítás megnyitásakor királyi atyjához intézett, valamint azt a lelkes feleletet is, melyet a főpolgármesternek adott, midőn ez őt és nejét, Stefániát, ennek első megjelenésekor Budapesten üdvözölte. Mindezek, mind többi beszédei a fejedelmi ékesszólás ragyogó gyöngyei.

Ugyancsak „Király és Nemzet“ c. munkámban bővebben elmondottam egybekelését Stefániával, József

palatinus ezen bájos unokájával, kiről ezt sürgönyzi szüleinek Rudolf: „Stefánia valóságos angyal!” Szintén említett könyvemből is tudhatják olvasóim, hogy Isten Rudolf és Stefánia házassági frigyét egy kis angyalkával áldotta meg 1883-ban, szept. 2-án, kit atyai részről való nagyanyja, Erzsébet királyné, után *Erzsébetnek* kereszteltek, még pedig a *Jordánból* hozott vízzel.

Ezen a gyermekén mindkét szülő rajongó szeretettel csüngött, s maga *Rudolf* volt az, aki az ő Erzsikéjének betanította az első *magyar* versecskét, melylyel nagyatyját, a királyt, meglepje.

A trónörökös-pár egész háztája, akár a bécsi Burghan, akár a laxenburgi kastélyban, akár a mayerlingi vagy görgény-szentimrei vadászlakban, akár a Lacromaszigeti nyaralóban, — mindenütt a verőfényes családi boldogságról beszélt. S mikor a senkit és semmit nem kimélő pletyka — talán Rudolf magas foku idegességéből kiindulva — rebesgetni kezdte, hogy a trónörökös-párnál is már elmultak a mézes hetek, Rudolf így szólott Jókaihoz: „Hallotta ön azokat a mendemondákat, melyeket énfelelem terjesztenek a gonosz nyelvek? Ne higgyen el belőlük semmit! Nekem azokhoz semmi közöm. *Én családomat nagyon szeretem*. Ha hall ön ezzel ellenkező hirt bárkitől, mondja meg neki, *hogy az nem igaz!* Én mondtam, hogy *nem igaz!*”

Hogy Rudolfot, kiről mint katonáról, fiúról, tudósról és íróról immár alkothatunk magunknak képet, tisztán mint embert is némileg láthassuk magunk előtt, csak azt hozom fel, hogy Laxenburgban titkon megtudakoltatta koronként a szatócsoknál, hogy mi-féle szegény emberek s mennyivel tartoznak? aztán

kifizettette, úgy hogy, mikor a szegény adós törleszteni akart tartozásából, hitelezője kijelentette, hogy hisz immár ki van fizetve minden!

Jókainak Rudolf főherceg trónörökös tiszteletbeli tag fölött a magy. tud. akadémia 1889. május 5-én tartott közgyűlésén mondott emlékbeszédéből kiveszem még ezt: *Zichy* Mihály tizenkét képet küldött az „Osztrák-Magyar Monárchia Képben és Írásban“ című munkában megjelenendő egy cikk illusztrálásához. Az egyik képen „az epochákat jelző alakok közt“ ott volt gr. *Széchenyi* István is a végzetes pisztolylyal lehanyatlott kezében, ősz feje hátra szegve.

Rudolf hosszasán elnézte ezt a képet, miután a többi magasztalva fogadta el, s aztán így szólt:

„Nagyon szép rajz, zseniális kompozíció; de ezt mi munkánkba fel nem vehetjük *Széchenyi alakja miatt*. Egy ilyen dicső hazafit *mint öngyilkost* nem szabad nekünk e munkában bemutatnunk. Bármilyen magas indoka volt is e tettének: *az öngyilkosság nem dicsőítésre hivatott cselekvény.*“ —

Említettem már, hogy Rudolf idegrendszere nagyon meg volt rongálva, szíve megtámadva, egészsége aláásva. S ez azon életmód mellett, melyet ő már régóta folytatott, nem is lehetett másképpen: vadászaton és katonai gyakorlatokon izgalmak és felindulások között eltöltött nappalok után, mikor még arra sem volt ideje vagy kedve, hogy a kellő táplálékot magához vegye, az íróasztal mellett komoly tudományos munkával: élményei és tapasztalatai főljegyzésével, az elejtett madarak és állatok leírásával s ilyesmivel eltöltött éjszakák a legerősebb szervezettel is megingatták volna. Rudolf vadászaton és hivatalos úton — pedig a kettő közt folyt le életének

java része — ritkán aludt többet naponta *három óránál!*

A belső kóros állapot utóljára meglátszott külsője is: azelőtt viruló arcszíne eltűnt, és teste nagyon lesóványodott. Valahányszor szívdobogása vagy szívszorulása erőt vett rajta, az evvel járó határtalan félelemérzet hatása alatt gyakran gyötörték halálgondolatok is, és néhány nappal halála előtt monda egy ily roham után *Weilen* Sándor társszerkesztőhöz: „Meglátja, az én egészségi állapotom olyan, hogy többé nem sokáig fogok élni.“ Aki, mint én is, szenvedett nagyfokú idegességben és szívbajban, az tudja, mennyire észbontó és minden józan gondolkozást lehetetlenítő az a megnevezhetetlen, leirhatatlan érzés, mely néha a szegény betegen a roham alatt erőt vesz. S ennek a bajnak nincs orvossága a patikában. Minden valamirevaló orvos csak ezt tanácsolja: föltétlen nyugalom!

De Rudolf, mihelyt megint jobban érezte magát, nem nyugalmat, hanem izgalmat keresett a vadászaton, gyakorlaton, utazáson, a munkán. Négy nappal halála előtt még így ír: „Kedves Weilen! Mostanig lehetetlen volt nekem *Gödöllő* ismertetését leírnom: el voltam, amint tudja, ezen egész időn át halmozva sok, kivált katonai munkákkal, s most a minisztériumi táblázatot kell átnéznem, ami szükséges, hogy gondosan történnék, és sok időt vesz igénybe. De, *ha hét-főn Mayerlingbe* megyek, ott majd veszek magamnak időt, hogy a dolgozatot *Gödöllőről* elkészítsem. Ehez az anyagot, mely rendelkezésemre áll, ma átnéztam: terjedelmes ugyan, de mégis nagyon hiányos, s csak nagyon keveset használhatok belőle.

Reméllem, hogy önt *szerdán vagy csütörtökön*

láthatom s ekkor átadhatom a kéziratot. A legjobb üdvözléssel
Rudolfja.“

A trónörökös csakugyan el is utazott Mayerlingbe hétfőn, január 28-án, miután abban állapotodott meg nejével és szüleivel, hogy kedden délután, 29-én, visszatér Bécsbe, hogy nejével s a többi főhercegi családokkal részt vegyen a királyi párnál egy családi ebéden, amelynek alkalmával *Mária Valéria* eljegyzése vala megtörténendő.

A vadászatra többek között *Coburg* Fülöp herceg, *Hoyos* József gróf és más gavallérok voltak hivatalosak.

Az ezután következő eseményeket ezerféleképpen mesélik el. A leghitelesebbnek látszó forrás szerint ez és így történt.

A trónörökös kedden a következő — állítólag *magyar* — táviratot adatta fel a Mayerlinghez legközelebb levő badeni vasúti állomáson fölséges atyjához: „A Császár ö Felségének Bécsben. Engedelmet kérek, hogy nem jövök. *Keveset beteg vagyok*; de nem jelentékenyen. Üdvözlöm a főhercegnét. Üdvözlöm mindnyáját! Rudolf.“

Szerdán reggel az előkelő vadásztársaság már rég készen volt az indulásra és csodálkozott, hogy Rudolf, ki különben mindig az első szokott lenni, késedelmezik. A dolog kezd feltűnő és nyugtalanító lenni: kopognak a trónörökös hálószobájának ajtaján; semmi nesz; Coburg herceg hangosan nevéen szólítja, semmi felelet. Leirhatlan aggodalom szorítja össze a szíveket! Az ajtót erőszakkal felnyitják.

Rudolfot halva találják ágyában!

Már maga a halálnak megrázó ténye, a fájdalom megmérhetetlen nagysága, a veszteség pótolha-

tatlan volta nem engedik egy tisztességes magyar alattvalónak sem, hogy egy percig is foglalkozzék az ezen gyászeset körül gombamódra keletkezett eszeveszett variációkkal, melyek némelyike szentségtelen kézzel merészkedett belemarkolni még az Uralkodó-Család családi szentélyébe is.

A további eseményeket az előbb említettem forrás így beszéli el: Gróf Hoyost szemelték ki, hogy megvigye az iszonyatos hirt a császári Burgba. A gyorsvonat, melybe gr. Hoyos Badenben szállt, d. e. fél 11 órakor érkezett Bécsbe. Gr. Hoyos egy bérkocsiba ugrott, megparancsolván a kocsisnak, hogy oly gyorsan, amint csak képes, hajtson a Burgba. Itt legelőször gr. *Paar* főhadsegédet kereste föl, ki őt a *királynéhez* vezette. A szerencsétlen anya fia halálhírének hallatára összerogyott, de a hős feleség és nő csakhamar visszanyerte méltóságteljes tartását. Megszárítja arcát, összeszorítja remegő ajkát s belépve a királyhoz, szilárd hangon mondja: „Beszédem van veled.“ Hoyos és Paar visszavonulnak a hadsegédek termébe. A királyné egy félóráig egyedül maradt a királynál. Ezután a király két termen átrohanva, elhaló hangon szól Hoyoshoz és Paarhoz: „Igaz, hát igaz!“ Leroskad egy székre, két kezébe rejtí arcát és keservesen sír és zokog, mialatt néha egész teste görcsösen megrázkódik; a királyné ismét visszavezeti lakosztályába, mindketten együtt sírnak és hangosan imádkoznak. A királyné balkarjával átöleli drága férje, a vigasztalhatlan atya, fejét, kebléhez szorítja, homlokát csókolgatja, erről a maga, a király arcáról a király könyeit törülgeti; majd meg ő maga roskad térdre és kapkod levegő után, dörzsöli homlokát, szemét, mintha egy borzasztó álomtól akarna menekülni.

Most meg királyi férje emeli föl, karolja át karesú derekát és egyenesíti föl keblére hanyatlott fájdalmas Madonna-arcát. Roskadozó léptekkel, és minden lépcső-fokon megállva megy a királyi pár a második emeletre, a trónörökösnéhez, kit ez a szokatlan látogatás nagyon meglepett. Remegő hangon mondja a király menyének: „Kaptunk hírt Rudolfról; még ma sem jöhet, nagyon beteg.“ Stefánia feleli: „Tüstént megyek hozzá!“ „Ne tedd azt kedves leányom“, viszonzá a király alig hallható hangon. A trónörökösné, ki csak most vette jobban szemügyre a királyi párt, látván a kisírt szemekből hirtelen előtörő könnyzáport, egy lépést tesz feléjük, összecsapja feje fölött kezeit és előre esik, úgy hogy homlokával megüti a királyné lábát. Ez férje segítségével fölemeli, egy pamlaghoz vezetik és intenek az udvarhölgyeknek, hogy távozzanak. Alig tudták szándékáról lebeszélni, hogy ne utazzék nyomban Mayerlingbe, ahová dr. **Wiederhofer** udvari tanácsost küldötték azon parancsolattal, hogy a halottat szállítsák haza a Burgba.

Mária Valériának, akinél esetleg éppen látogatóban volt **Margit** főhercegnő, Károly Lajos leánya, nem merték megmondani az iszonyatos valót, csak úgy adván elő neki a dolgot, mintha Rudolf annyira beteg lett volna, hogy felgyógyulásához kevés reményt lehetne fűzni. Mégis visszhangzottak a szegény magyar királyleány jajaitól lakásának magas termei, melyekben kezeit tördelve ide s tova bolyongott, miután Margit is sírva távozott, hogy megvigye szüleinek a Hióbbírt, kik azonnal a Burgba siettek.

Miután a király délután 3 óráig fájdalmával egyedül töltötte az időt lakosztályában, megint magához hívatta Károly Lajos főherceget és nejét, **Mária**

Terézia főhercegnét, s ezekkel és az Uralkodó-Háznak több más tagjával, kik a halálhírt nem akarták elhinni, együtt maradt körülbelül egy óráig. Kezdetben ezek erőlködtek vigasztalni a vigasztalhatlan atyát, később ez vigasztalta azokat, a legmeghatóbb szavakban adván kifejezést fájdalomteljes megnyugvásának az Isten akaratában. Mihelyt ezt a királyné megnyugtatta észrevette, ledőlt, mert délután már alig tudott reszkető lábain állani.

Még egy nehéz feladata volt a királynak: értesíteni legidősebb leányát, *Gizellát*, *Lipót* bajor herceg nejét, hogy szeretve szeretett öcsce többé már nincsen az élők sorában. A derűtségből a boldogság hajlékába lecsapó villám nem dulhatna borzasztóbban, mint a királynak a halálhírt megvívó sürgönye hatott *Gizella* verőfényes otthonában, s férje, ki *Rudolfban* forrón szeretett sógorát és megbámult vadásztársát vesztette, alig volt képes az oda sietett uralkodó-herceggel és a többi királyi rokonokkal kétségbeeséséből és fájdalomának tengeréből annyira kiragadni a szerencsétlen főhercegnőt, hogy az elutazásra elég erős legyen. —

Az a gyorsvonat, melyen gr. Hoyos a gyász hírrel Bécsbe sietett, nem szokott Badenben megállni; hogy az állomásfőnök vészjelt adva megállítsa, kénytelen volt neki a gróf elmondani *Rudolf* halálát. Innen van, hogy előbb Badenből terjedt el a halálhír mindenfelé s annak nem is igen adtak hitelt sem külső belföldön mindaddig, míg azt Bécsből több ízben meg nem erősítették. Egészen hihetetlennek, csaknem lehetetlennek látszott.

Budapesten tudvalevőleg a véderővita alatt éppen nagy tüntetések voltak napirenden, melyek el-

fajulni készültek és már-már a vagyonbiztonságot akarták fenyegetni, a csőceselék tolakodván, mint rendszeren, előtérbe.

Ekkor érkezett az első gyász hír.

Nemigen akarták elhinni; sőt a tüntetők sorában lehete oly hangokat is hallani, melyek szerint az egész csak a „hazaáruló“ kormány fogása, koholmánya, hogy a figyelmet máshová terelve, a népre rájlesztve időt nyerjen. Csakhogy nem egy, nem száz, — ezer meg ezer távirat hozta a megrendítő hírt, nem egy, nem száz, hanem ezer meg ezer, hivatalos és nemhivatalos, forrásból, és mind sűrűbben és sűrűbben kezdenek lengeni városszerte a gyászlobogók. Most már igaz-való, megrázó valóság. A harag és bősültség helyét tüstént a gyász és bánat érzelmei foglalják el a tüntetők szívében is; aki csak teheti, gyászruhát ölt magára, utánozva a fővárost; a tüntetők- és rendezőiknek színes karszalagjai és tarka pántlikái eltűnnek s helyükbe lép a gyászfátyol és fekete szalag fővegen és karon.

Nincs toll, mely képes volna leírni azt a mély fájdalmat, mely eltöltötte minden magyar szívét, és ecsetelni azt az általános gyászt, mely előbb a fővárost, később az egész országot elborította.

Láttam január 30-án és 31-én igen sok embert, férfit és nőt, kik könyezve, sirva panaszkodtak egymásnak a város utcáin s majd aggodalmaikat fejezték ki a haza jövő sorsa felett. Maga az is, ki január 30-ika délutánján legelőször meghozta nekem a leverő hírt, egy *Gulden* Ármin nevű tanítványom, zokogva, szakadozottan beszélt el, hogy atyja, ki a Ganzgyárban igazgató volt, tíz helyre is telegráfált Bécsbe, kérdezve, hogy igaz-e az a szörnyűség, mit kezdenek

terjeszteni, és mindatíz helyről megerősítették. Nagyobbik fiam, szintén elhunyt drága Árpádom, idősebb leányaim és nők együtt sírtak Guldennel. S ily jelenet játszódtott le minden jó magyar családban.

Még a magyar nemzet ellenségei is megdöbbenetek szerencsájök nagysága fölött.

A kormány, a püspöki kar, az arisztokrácia, az országgyűlés több tagja Bécsbe sietett, hogy a királyi család közelében legyen a megpróbáltatás eme kínos napjaiban, majd meg az országgyűlés mindkét háza tartott külön gyűlést, amelyben felhatalmazták mindkét elnököt, hogy az országgyűlés és az egész nemzet határtalan fájdalomának és részvétének kifejezést adjanak a trón zsámolyjánál, és elhatározták, hogy testületileg vesznek részt az ünnepélyes temetésen.

De hová vezetne, ha mindazt el akarnám mondani, amiben a nemzet gyásza nyilvánult? A ki ama rettentő fájdalmat, mely akkor és méltán hatalmába kerítette a szíveket és lelkeket, még egyszer át akarja élni, az olvassa el az azon időben sokáig gyászkeretben megjelent magyar lapokat.

A holttestet gr. Bombelles személyes intézkedése szerint előbb Badenbe hozták kocsin, aztán innen vasúton szállították Bécsbe, ahová január 30-án este megérkezett.

A várpalotában ágyra fektették.

Ki írja le azt a jelenetet, amikor az apa, az anya, a hitves belépnek a szobába, hogy leborulva imádkozzanak? — — —

Az elhunyt koporsójára az első koszorút *Stefánia* tette, a másodikat a kis árva Erzsike, egy borzas rózsából fontat, fehér szalaggal; aztán következtek az anya, az atya, az Uralkodó-Ház, utóljára pedig a nagy,

nagy család tagjai, a magyar és osztrák birodalom nemzetei és népei.

Este megérkeztek *Gizella* főhercegnő és férje, *Lipót* bajor herceg. A király a pályaudvaron (Westbahnhof) várta: az atya és leánya ezen viszontlátása szintén szívszaggató volt. Ugyanekkor érkezett meg *Mária Terézia* főhercegnő, Albrecht főherceg leánya, férjével, *Württemberg* Fülöppel.

A király az összes uralkodókat megkérte, hogy ne jöjjenek a temetésre, amennyiben ő nincs olyan kedélyállapotban, hogy illően fogadhassa, és ezen kívánságától még II. Vilmos német császárral szemben sem állott el, ámbar ezt, kivált fiatalabb éveiben, a legbensőbb barátság érzete kötötte volt össze a boldogult fiatal fejedelemmel, s nóha a német császár kijelentette, hogy szívesen lemond minden fogadtatásról. Így az 1889. február 5-én végbe ment temetésen idegen fejedelmek nem jelentek meg, de annál több volt a hű alattvaló, kik a kettős monarchia minden irányából összeözlöttek a gyász-borította Bécsben, hogy megadják a megsíratott trónörökösnek a végső tiszteletet.

A nagyszerű temetés leírását mellőzöm; ezek a felvonulások és ceremóniák ismétlődnek ősrégi szabály szerint, valahányszor egy Habsburgit levisznek ősi sírboltjába.

Rudolf ravatala a várkapolnában volt felállítva, és százezrekre megy azoknak a száma, kik január 31-ike és február 5-ike közt azt megnézték akár kíváncsiságból, akár kegyeletből. Pontban 4 órakor leemelték a koporsót a ravatalról, miután a födelet is hozzáillesztették és légmentesen hozzákapcsolták, beszentelték és a halottas-kocsira tették, mire a gyászmenet Bécs összes harangjainak zúgása alatt

megindult. Az egész papság a hatalmas menet előtt lépdelt. *Ganglbauer* hercegérsek fogadta a kapucinus-templom kapujánál a koporsót, melyet a templom közepén felállított ravatalra helyeztek, amely körül hatalmas ezüst gyertyatartókban számtalan viaszgyertya égett.

A király, az uralkodóház tagjai, II. *Lipót* belga király és neje, *Mária Henrietta*, az özvegy trónörökösne szülei, állták körül a koporsót. Amíg a beszenteles tartott, míg a „Circumdederunt“ és a „Libera“ velőkg hatoló hangjai keresztülzúgták az egyházat, a király ájtatos tartásban a koporsóra szegezte szemeit, s meddig csak vége nem volt a szertartásnak, arról le nem vette tekintetét.

Mielőtt a koporsót levitték a sírboltba, a király előlépett egészen közel a koporsóhoz és buzgó imába borult; azután lekisérte a koporsót a kriptába, ahová őt követték összes rokonai. De itt már elhagyta emberfölötti ereje, oda rohant a koporsóhoz, átölelte, ráborult, megcsókolta és heves zokogás küzdötte fel magát gyötört szívéből: koronás fők és fejedelmi személyek sirása és jajszavai képezték a visszhangját a fiát sirató király görcsös zokogásának és sóhajainak. Végre megtört a fájdalom paroxizmusa: a király térdre rogyott, sokáig, igen sokáig imádkozott, a sirás mind halkabb, a zokogás mind ritkább lőn, míg föl-emelkedett és csöndesen, szó nélkül elhagyta a kriptát, mely mindenét magába zárta.

Az otthon hőslélkü nejével közösen hullatott könyvek immár nem voltak oly keserűk.

Ez volt Rudolf temetése, ki a mi számunkra egy második Hollós Mátyásnak ígérkezett. Benne a királyi szülők után a magyar nemzet vesztette a legtöbbet, a magyar nemzetet szerette leginkább.

Talán csak órákig vagy óráig tartó halálos betegségében, talán éppen utolsó pillanataiban irt utolsó levelének utolsó sora így hangzik: „*Isten áldja szeretet hazánkat!*“

Halála órájában legőszintébb az ember.

Csak ő meg Stefániája tudta egészen halála reggeléig, hogy mi van inggombjaira vésve, mi volt vésve legényke kora óta: „*Hazádnak rendületlenül légy hive, ó magyar!*“

Szerette ő minden népét, nemzetét az iker birodalomnak, de temperamentuma, hajlamai, szíve mihozzánk vonzották őt leginkább. Ismerte nemzetünk történetét, helyeselte jelen aspirációit, osztozott reményeiben a jövőre nézve. Annyira a miénknek tudtuk őt, hogy nem lettünk féltékenyek a csehekre, amikor a Hradsin márvány termeiben lakott, nem a németekre, mikor a bécsi Burg volt „főhadiszállása“, nem a lengyelekre, mikor országukat beutaztában bennük *csaknem* párunkra talált, nem a horvátokra, mikor Zágrábban megdicsérte az ő rátermettségüket a katonai pályára, nem, mi őt senkitől sem féltettük. Akitől egyedül féltettük, a halál, ez el is ragadta tőlünk.

De ez is csak porhüvelyét taszította le a bécsi kapucinosok templomának sírboltjába, hol koporsója a százhuszonharmadik helyet foglalja el ősei koporsóinak sorában: halhatatlan lelke felröppent Isten trónja elé, számot adandó egy rövid, de munkában és tettekben gazdag életéről, emléke pedig élni fog e földön, míg székely dícséri az Istent a görgény-szentimrei havasok aljában! —

Aki csak életrajzi vázlatát is elolvasta ezen könyvemben, beláthatja nyomban, hogy Rudolfot, a

mi oly korán elhunyt drága Rudolfunkat, az ő életét, működését méltatni — az én tollam igen gyöngé. Quantum potes, tantum aude!

Még csak ezt írom le, könyörögve elköltözött nemes lelkeért: Requiem aeternam dona ei, Domine; et lux perpetua luceat ei, — s aztán leteszem a tollat. — — —

1889.

(Folytatás.)

A hős hitves és anyja. „Népeimhez.“ Legfelsőbb hadparancs. A királyi család Budapesten. Megérkezése és bevonulása. A király válaszlai. Kötelességérzete. A trónöröklés rendje. **Ferenc Ferdinánd és Ottó. Károly Lajos és Mária Terézia.** A király és az özvegyasszony. Mayerling. Rudolf fogadalmi-templom. Rudolf irodalmi hagyatéka. **Ferenc Ferdinánd földkörüli útja. Margit és Mária Valéria** főhercegnők eljegyzése.

Hogy királyunkat végképpen meg nem törte, életkedvét örökre meg nem szegte ez a páratlanul súlyos csapás, egyetlen fia halála, ezt első sorban mély vallásossága mellett önfeláldozó hitvese szívből fakadó, szívre ható vigasztalásának és ápolásának, aztán XIII. Leo, Szentséges Atyánk, részvételének és felbátorításának s végre hű népeinek e szomorú alkalomkor fokozottabban nyilvánuló hű ragaszkodásának köszönhetette.

Gyakran emlegette a gyász legsötétebb óráiban: „Igen büszkék voltunk a mi drága Rudinkra: azért vette el az Isten.“ Aztán: „Az Úr adta, az Úr vette el; legyen meg az Úr akarata és áldott az Ő szent neve!“

Mikor dr. *Smolka* Ferencet, az osztrák képviselőház elnökét, ki annak nevében járult hozzá részvétét és hódolatát kifejezendő, fogadta, így szólt: „Hogy

mit köszönhetek én e nehéz napokban az én *forró szeretett hitvesemnek*, a császárnénak; hogy mily nagy támaszom volt ő nekem, azt ecsetelni és eléggé hiven kifejezni nem tudom. Nem adhatok eléggé hálát az Égnek, *hogy ily élettárssal* ajándékozott meg. Hirdessék ezt önök egész nyiltan, és minél szélesebb körökbe juttatják el, annál nagyobb lesz az én hálám és örömem.

Így lőn nemzetünk védangyala királyunk védangyala is.

Minden uralkodó sietett egyelőre távirat útján kifejezni legmélyebb részvétét oly érzékenyen meglátogatott királyunknak; de a jámbor, istenfélő fejedelem egyik sürgönynek sem örvendett annyira, mint Szentséges Atyánk Istentől leesdett vigasztalását és apostoli áldását hozó táviratának. Állítólag 2000 szóból álló sürgönyben fejezte ki háláját a pápa vigasztaló igéiért és öntötte ki előtte szíve keserveit, mire ő Szentsége új táviratban felelt még inkább vigasztalva és még több bátorságot öntve az apostoli fejedelem el-elcsüggedő lelkébe.

Dr. Smolka, ki a királynak amaz említett fogadásakor mondott szavait nagy jelentőségüknél fogva és hogy annál hivebben tehessen jelentést a „Reichsrathnak“, emlékezet után tüstént följegyezte, így jellemzi ama kihallgatást: Ez rendkívül megható volt és örökre emlékezetes marad. Ő felsége az én elfogódva mondott üdvözetemre látható meghatottsággal, könnyes szemmel s végül zokogástól el-elfuló hangon ezeket mondá:

„A legbensőbben és legszívélyesebben köszönöm a képviselőház meleg részvétét drága fiam elhunytá fölött. Ez alkalomból Ausztria minden népe oly nagy

szeretetnek, hűségnek, igazi osztrák hazafiasságnak és oly nagy ragaszkodásnak adta bizonyosságát a *dinasztia* iránt, hogy *a Mindenhatóba vetett bizalmamon kívül* ez az én legnagyobb vigaszom súlyos fájdalomban.

A sors kegyetlen csapása dacára, mint eddig, úgy ezután is hiven és lelkiismeretesen fogom teljesíteni uralkodói kötelességeimet.

Fejezzék ki tehát a képviselőháznak részvéteért az én legforróbb köszönetemet, valamint a császárné és menyem köszönetét is.

Ugyanazon gondolatokat és érzelmeket olvassuk a temetés napján Tiszához intézett kéziratában és „Népeimhez“ című ünnepélyes manifesztumában és a február 6-án kelt legfelsőbb hadparancsában.

Így ír ugyanis a magyar miniszterelnökhöz: „Kedves Tisza! Valódi szükségét érzi szívem még a legfájdalmasabb gyász napjaiban közvetlenül népeimhez fordulni, hogy a megható ragaszkodás és kegyeletteljes hűség számtalan jeleiért mindnyájuknak legbensőbb és kifogyhatatlan köszönetemet kifejezzem.

E végből mellékelve küldöm ebbeli nyilatkozásomat, melynek magyar koronám összes országaiban való megfelelő kihirdetésére Önt ezennel utasítom.

Kelt Bécsben, 1889. febr. 5-én.

Ferencz József.

Tisza Kálmán.

Az említett nyilatkozvány így szól:

„Népeimhez! A legsúlyosabb csapás, mely atyai szívemet érhetett, drága egyetlen fiam elvesztése, Engem Házammal és hű népeimmel a legmélyebb gyászba borított.

Bensőmben megrendülve, *alázatossággal hajlok*

meg az isteni Gondviselés ki nem fürkészhető határozata előtt és népeimmel a Mindenhatóhoz könyörgök: adjon erőt, hogy uralkodó kötelmeimnek lelkiismeretes teljesítésében ne lankadjak, hanem követve ugyanazt az irányt, melynek változatlan megtartása ezentul is, a jövőre is biztosítva van, a közjó s a béke áldásainak megőrzésére irányzott folytonos törekvésben bátran és bizalomteljesen kitartsak.

Vigaszt nyújtott azon tudat, hogy a legkeserűbb lelki fájdalom e napjaiban népeimnek mindenkor tapasztalt szívélyes részvéte környez, s hogy minden oldalról, minden körből, közelből és távolból, városból és faluról e részvétnak oly sokféle és olyannyira meghatározó nyilatkozásait veszem.

Benső elismeréssel érzem, hogy a kölcsönös szeretet- és hűségnek az a köteléke, mely engem és Házamat Monarchiám minden népével összeköt, a megpróbáltatás ily nehéz óráiban csak még inkább megerősödik és megszilárdul, s azért szükségét érzem annak, hogy a magam s a Császárné és Királyné, forrón szeretett Hitvesem, részéről, valamint mélyen sujtott menyem nevében is a gyászunkon való szeretetteljes részvétnak mindezen nyilvánulásait szívem mélyéből megköszönjem.

E mélyen érzett köszönettel hű népeimmel egyetemben fohászkodom az Isten kegyelmes segedelmeért a további együttműködéshez egyesült erővel a haza üdvére.

Kelt Bécsben, 1889. február 5-én.

Ferencz József.“

A király ezen manifestumából, melyet neki nem fogalmazott semmi minister s nem ellenjegyzett senki, de a mely egyenesen az ő szívében és lelkében szü-

lemlett meg s egyenesen az ő tollából folyt, szintén meggyőződhetünk igaz vallásosságáról, az isteni Gondviselésbe vetett bizalmának megrendíthetetlenségéről, népei iránt való atyai szeretetéről és semmi által meg nem változtatható alkotmányos érzületéről és királyi esküjéhez való rendületlen hűségéről.

Midőn az apa, ki egyetlen fiában végtelen sokat veszített, a kereszt ránehezedő sulya alatt görnyedve a kereszthez veszi útját; midőn a király, ki — emez egyetlen fiában magva szakadván, abban trónja örökösét is siratja, egy hajszálnyit sem tér le az alkotmány kijelölte ösvényről: utánazandó példát ad embertársainak, miként viseljék el a sors csapásait és hol keressék sebeikre a gyógyító balzsamot, és népeinek, hogy ők is ragaszkodjanak még a legsúlyosabb körülmények között is törvényhez és alkotmányhoz.

A hadsereg a nemzet virága, ereje, a hadsereg maga a fegyveres nemzet. Ennek a hadseregnek, melyet szeretett, egyik kiváló tagja, támadások és uzsora ellen megvédője volt a boldogult trónörökös, kit viszont a katonaság is imádott s kinek elhunytát mélyen gyászolta. A nemzet e leghatalmasabb testületéhez is intézett egy szózatot a király, a legfőbb hadúr, a temetésre következő napon „Legfelsőbb hadparancs“ alakban. Ez így szól:

„Mélyen megszorodott szívemnek végtelenül jól esett, hogy az isteni Gondviselés által reám mért nehéz megpróbáltatás napjaiban közös hadseregem, hadi tengerészetem s mindkét honvédségem részéről a tántoríthatlan hűség, megható ragaszkodás és kegyeletteljes odaadásnak bizonyítékait vettem.

Valóban méltó és szívélyes módon adtak kifejezést a véderőmnek tagjai a drága fiam feletti gyász-

és fájdalomnak. Monarchiám legtávolabb részeiből siettek küldötteik, szívök sugallatának engedve, Bécsbe a drága elhunyt iránti kegyeletüket nyilvánítani, annak az utolsó tiszteletet megadni és azt bebizonyítani, hogy háznak bánata és öröme közös hadseregemben, haditengerészetemben, valamint mindkét honvédségem soraiban mindenkor élénk visszhangra talál.

Ezért mindnyájuknak legbensőbb köszönetemet nyilvánítom.

Mint ezelőtt, úgy tovább is szívem melegen fog dobogni összes véderőmnek minden tagjáért, büszkén tekintek véderőmre, és jövőre is annak marad szentelve teljes szeretetem és gondviselésem.

Kelt Bécsben, 1889. február 6-án.

Ferencz József.

A legsötétebb gyász napjainak elmúltával a bánatos király, a buba merült királyné, a szomorkodó magyar királyleány, *Mária Valéria*, hazánk szívébe, Budapestre, siettek, mely szív oly hatalmasan részt kért magának a királyi család bánatában, amint anynyiszor lett részese az örömnnek is, mely ott felütötte kedves tanyáját.

A temetés Bécsben volt, a gyászmenet Budapestén.

A királyi család csak délutáni 2 óra felé volt érkezendő, de azért a fővárosnak szinte összes lakosai már a déli órákban fölkerekedtek, hogy azt az egész útvonalat, amelyen a király volt vonulandó a nyugoti pályaudvartól a budai várakba, százezrekre menő sokaságukban elfoglalják. A főiskolák gyász-karszalagos fiataisága a pályaudvartól kezdve a Váci-körutnak

csak rövidke részén képezhette maga a sorfalat, ezt a többi hosszú útvonalon vajjon kik képezték? Katonák, rendőrök, tűzoltók? Korántsem! *Gyászruhás urihölgyek*, akik mögött egy ideig tolongott a népsokaság, mint a hullámozó tenger, anélkül, hogy azt a gyöngé korlátot az útvonal mindkét oldalán áttörni még csak megkísérlette volna is; aztán majd nemsokára megállapodott, lecsillapodott, elcsöndesedett, suttogva beszélt, mint igazi temetésen. S ez a sokaság is vagy gyászruhát, vagy ennek híján ünneplő-ruhát viselt; hisz ebben jelenik meg az egyszerű ember ismerőse ravatalánál is.

Az indóház nagy udvarát, melyet már korán elzártak a nagy közönség elől, ellepték az udvari gyászkocsik fekete gyász-öltönyű kocsisaikkal és inasaikkal a magas bakon, az előkelők magánfogatai és a bérkocsik. Középiskolai tanulók, szintén gyászszalaggal karjaikon, képezték a rácsozaton belül s a pályaház bolthajtásai alatt a sorfalat.

Az udvari váróterem ajtajától széles szőnyeg nyult ki az aszfalt tulsó széléig, amely szőnyegtől jobbra állottak a főpapok, fekete díszmagyarban a ministerek és főnemések, balra a szintén sötét öltönyű országos és fővárosi képviselők és hírlapírók. Ezek is vagy némán, lecsüggesztett fővel állottak ott mind, vagy csak halkán beszélgettek néha-ritkán.

Végre megszólalt a csengettyű, és a királyi vonat ünnepi csendben robogott a pályaház üvegfüdes csarnoka alá. A jelenlevők mind leveszik kalapjaikat s így várják a királyi család kiszállását. Nemsokára kilép a harmadik szalonkocsi ajtaján a király és katonásan üdvözlő az egybegyűlteket, kik némán és mélyen meghajtják magukat, aztán lesegíti a mély

gyászba *) öltözött királynét és utána Mária Valériát is. A király huszártábornoki egyenruhát viselt, karján széles fekete szalaggal, valamint kardbojtját is sűrű gyászfátyol borította. A királynénak és kedvenc leányának teljesen elfödte arcát a földig érő gyászfátyol.

Most a király karját nyújtja a királynénak s vezeti őt a váróterem kijárata felé, míg Mária Valéria, szemeit földre sütve, egyedül megy fölséges szülei után a mélyen meghajlók sorfala között. Az útnak megtették már felerészét, amikor az uralkodó észrevette Tisza miniszerelnököt, ki a várakozók élén állott, elbocsájtotta fölséges neje karját, visszament hozzá egy pár lépést, hogy kezét nyújtson neki. A királyné is visszafordult, Tisza elébe sietett és hódolatteljesen kezét csókolt. A király a többi urak előtt csak szalutálva haladt el, de észrevevén a váróterem ajtajánál *Schlauch* n.-várad püspököt, melegen megszoritotta kezét, mondván: „Köszönöm, nagyon köszönöm a bécsi requiemet.“

Kiérve az udvarra, a király gróf *Paar* Ede főhadsegéddel nyitott udvari kocsiba szállt, míg a királyné Mária Valériával zárt hintóban foglalt helyet.

Két óra után háromnegyeddel megnyílt a pályaudvar rácskapuja, s azon kivágtatott hat díszbe öltözött lovasrendőr; ilyenek szokták ő felsége előtt tisztára söpörni a sokaságtól az utat. Utánok néhány lépésnyire robogott ki a király egészen fekete hintója. Egyszerre halotti csend támad. Minő ellentét a rendes örömriválgással, az eget verő éljenekkel! A kapu előtt a fogat egy percre megállott; a király körültekint;

*) A királyné egyetlen fia halála óta mostanáig, 1898. júliusig, még nem vetette le a gyászt.

erre csak nézhet a szem, mindenütt embersokaság letlen, meghajtott fejjel; a király szemében megjelenik egy könnycsep, a hála könye; kissé fölemelked s mindenfelé katonásan üdvözölget. A királynét a magyar leányát is mély meghajtással, kalap-levéve, néma csendben üdvözölte a közönség, mely a bánasszülők és a gyászoló nővér láttára maga is anyyira eltelt búval-bánattal, hogy nem volt kedve éljelezni. Valami különös látványt nyújtott az a hosszú töcsisor komoly, szomorú embereivel százezer komoly, szomorú, néma ember között! —

A királynak negyvenéves uralkodása alatt ily szomorú, ily megható, ily impozáns bevonulása nem volt.

Alig pihent a király 24 órát budai várakában, már is fogadta (márc. 14.) a különféle küldöttségeket, melyek jöttek, hogy küldöik és a magok részvétét kifejezzék, hódolatukat bemutassák. Nem soroljuk fel valamennyit. Br. *Vay* Miklós, a főrendiház elnöke, beteg levén, *Szlávy* József koronaőr, a főrendiház másodelnöke, jelent meg. A képviselőház részéről az öreg *Péchy* Tamás elnök és gr. *Csáky* László alelnök tisztelegtek, mintegy az egész országot képviselvén. A főváros részvétét és hódolatát *Ráth* Károly főpolgármester, *Kamermayer* Károly polgármester és *Gerlóczy* Károly alpolgármester mutatták be.

A király válaszain mindenki épülhet.

Szlávy beszédére ezt válaszolta:

„Legbensőbb köszönettel fogadom a főrendiháznak őszinte részvétérzelmeit, melyeket ön imént kifejezett.

Fájdalommal telt szívem csakis a *Mindenhatóba vetett bizalmam, imádott hitvesem, a ki-*

rályné, részéről tapasztalt erős támasz s népei szíves és valóban megható részvéte által találhat vigaszt és újabbi erőt fejedelmi kötelmei teljesítésére.

Reményelem és elvárom, hogy e feladatokat Magyarországom főrendei hagyományos hűséggel ezent is könnyíteni és szándékaim valószínűsítését a monarchia érdekében jövőre is támogatni fogják.

A Péchynek adott válasza így hangzik:

„Mélyen meghatva még azon súlyos csapástó mely atyai szívemet és a monarchiát érte, őszintén köszönöm a képviselőház szíves részvételének tolmácsolását.

Isten segítségével nem fogok lankadni kötelmeim teljesítésében és elvárom, hogy kedvelt Magyarországom képviselőháza is a válságos időben a helyzet követelményeinek megfelelő bölcs és higgadt felfogással támogatni fogja szándékaimat és kormányomat mely teljes bizalmamat bírja, mindnyájunk közös érdekében a haza és monarchia javára.

Hogy pedig fogalmunk legyen arról, miként fejezték ki szavukban azt a tengernyi fájdalmat, mely megremegtette és sokáig kínos rezgésben tartotta a nemzet szívét, helyet adok itt a főpolgármester beszédének. Mi, kik ama fájdalmas napokat személyesen átéltük, kénytelenek vagyunk, bármily szép is eme beszéd, kijelenteni, hogy az távolról sem fejezi ki fájdalmunk nagyságát, részvétünk mélységét és a király és a királyi Ház iránt fokozottabb odaadásunkat hűségünket és ragaszkodásunkat. Nem hiszem, hogy nagyítok, állítván, hogy ha élete árán visszaszerezhetné volna a hazának reményei teljesülését kilátásba helyező trónörökös életét, számtalan magyaremler je-

lentkezik önként a halálra, és ha a rengeteg fájdalomban csodálatos keresztény megadást és heroizmust tanusító királyi család a nemzetet az ő védelmére felszólítja, nem csekélyebb lelkesedéssel zúg fel 1889. elején a „Moriatur pro rege nostro,“ — mint felhangzott hajdan Pozsonyban. —

Ráth ezt a beszédet intézte a királyhoz:

„Felséges Császár és Apostoli Király! Legkegyelmesebb Urunk!

A szeretet, a hódolat és a hűség azon szent és feloldhatatlan kötelékeinél fogva, melyek a monarchia összes népeit Felségedhez és a felséges Uralkodó-Házhoz csatolják, Magyarország fővárosa is, valamint élénken osztozott minden alkalommal az örömben, melylyel az isteni Gondviselés Felségednek súlyos uralkodói gondjait gyakran enyhíté, — úgy őszintén részt vesz azon megmérhetetlen fájdalomban, mely Felséged egyetlen fiának, a monarchia összes népei által szeretett, sőt rajongásig imádott fenséges trónörökös, Rudolf főherceg váratlan halála által Felséged atyai szívére nehezedett és mely a legmélyebb gyászba borította nemcsak Felségedet és a felséges Uralkodó-Ház minden tagját, hanem a magyar haza minden fiát is. Ővele két állam méltó büszkesége, két állam népeinek éltető reménye, szállt le a sírba! és éppen azért veszteségünk véghetetlen, bánatunk megmérhetetlen!

E szent érzelemnek sugallatát követi Budapesti fővárosa, midőn a Felségedet és a felséges Uralkodó-Házat ért iszonyu csapás alkalmából a legbensőbb és legmélyebb fájdalomnak és részvétének ad hódolatteljes kifejezést, — legmélyebb alattvalói alázattal kérve Felségedet, miszerint Magyarország fővárosának

ezen legőszintébb fájdalom-érzelmeit kegyelmesen fogadni méltóztassék.”

A király ekként válaszolt:

„Őszinte köszönettel fogadom a főváros hatósága meleg részvételének Önök által tolmácsolt nyilváníását és reméllem, hogy e gyászos hetekben, melyeket én és a királyné itt szándékozunk tölteni fájdalmunk enyhítésére, a főváros magatartása által tanusítani fogja mindenkori hű ragaszkodását.”

A király eme válaszaiban félreismerhetetlen azon kívánság gyöngéd kifejezése, hogy a véderővita lehetőleg simán és sikeresen folyjon le a képviselő házbán, künn se idézzon elő nagyobb vihart és tüntetést, mi az ide menekült királyi család nyugalmit zavarhatná.

Jó sokaig tartott, míg a monárchia népei, de legtovább, míg a magyar nemzet bele tudott törődni abba a gondolatba, hogy csakugyan örökre elvesztette a trónörököszt, kit egészen magáénak tudott. Mint mikor a haragos villám belé csap a tükörsima tóba s ennek a mennykő még fenekét is felkavarván, csak idővel és lassan áll helyre csöndes, nyugodt felszíne: úgy történt ez nemzetünkkel is, mely sehogy sem tudott napirendre térni Rudolf gyászos halála felett.

Természetes, hogy érte a gyász, a bénító bánat legtovább tartott magában a királyi családban.

De, valamint a kemény tölgy, amelynek törzséről a bösz villám leszakítja a legszebb, a legnagyobb ágát, a rémítő csapás alatt gyökeréig megrendül s koronáját lehajítja, aztán pedig nemsokára visszanyervén az egyensúlyt és nyugalmit, megint fölegyenyesedik s épen maradt egyéb ágazatában s lombozatában gyönyörködni látszik: éppenúgy tántorodott meg egy pil-

lanatra a királyi atya, midőn a sors durva keze elragadta szívéből legdrágább kincsét, az atyai nagyságra feltörekvő egyetlen fiát, de később megnyugodván keresztény alázatosságával az isteni végzésben, ősi nemzetsége életerős családfájának sértetlen maradt hajtásain és népei megható ragaszkodásán pihentető többé ismét nem révedező tekintetét.

A király fia ravatala mellett így szólt *Tisza* Kálmánhoz: „Mindent elvesztettem, amit birtam a reményből és hitből, melyet fiam jövőjébe vettem; immár nem marad egyebem, mint a *kötelességérzet*, melyhez mindaddig, míg csak öreg csontjaim kibírják, hű fogok maradni. Erre mind ön, mind népeim számíthatnak.“

Hiven ez ígéretéhez csakhamar széttépte a bú és bánat fojtó polipkarjait, melyek lelke körül fonódtak, s minden idejét családfői és uralkodói kötelességei teljesítésének szentelte, sőt úgy látszott, mintha többet és lázasabban dolgoznék, mint egyetlen fia elhunytá előtt, és üdülést inkább csak a családi körben és kivált hőslelkű nejénél, keresett és talált. Sem testi, sem szellemi rugékonyságát nem csökkentette az a szerencsétlenség, mely oly váratlanul reá zuhant és acélizmai és erős idegei győzedelmesen birkóztak meg a legmegfeszítőbb munkával és mindennemű megerőltetéssel.

S másrészt: minden jó érzés, mely csak honolhatott nemzetsége és a nemzet szívében, kétszeres erővel tört elő a megkínzott család- és országfő iránt, és minden ima, mely érette eme megrázó katasztrófa után szállott a királyok Királyához, megsokszorozott áhitattal és bensőséggel hagyta el rokonainak és alattvalóinak ajkát.

Rudolf halála, mely földig sújtotta az apát, a királyt nem lepte meg előkészületlenül. A *pragmatica sanctio* a trónöröklést is rendezte, és aszerint a királyfi halála után a korona átszáll a király idősbik fivérére, *Károly Lajos* főhercegre, és ennek rezignálása után fiaira: az 1863. dec. 18-án született *Estei Ferencz Ferdinándra*, ez után *Ottóra* (szül. 1865. ápr. 21-én) és ez után az 1868. dec. 27-én született *Ferdinánd Károly Lajosra*, ha a megelőzők fiutód nélkül halnának el.

Látván a király, hogy Isten az ő házasságát csak egy fiúval áldja meg, dinásztíaja és kettős birodalma iránt való gondossága- és bölcs előrelátásánál fogva, egyetértve a nálánál csak három évvel fiatalabb öccsével, *Károly Lajos* főherceggel (szül. 1833. júl. 30.), ennek fiait csaknem azonos növeltetésben részesítetté, aminőt nyert maga Rudolf, a trónörökös, hogy ha ezt Isten fiörökös hátrahagyása nélkül elszőlitaná az élők sorából, vagy ha alkalmatlanná válnék az uralkodásra, legyen, ki méltóan foglalja el a Habsburgok trónját és tétesse magának a fejére szent István koronáját.

A két atyatárs tehát, a király és öccse, ez utóbbinak gyermekei mellé egy finom műveltségű, szigorú erkölcsi elvekkel bíró, alapos tudomány és tágas tapasztalatu főurat szemelt ki, hogy vezesse azok növelését, még pedig gr. *Dégenfeld* Kristóf tábornok személyében, ki nagy felelősséggel járó feladata magaslatán állván, fejedelmi megbízói teljes megelégedésére vezette a fiatal főhercegek növelését és oktatását elejétől végig. Minden fontosabb intézkedése előtt a királylyal és a főherceggel tanácskozott és kikérte ezek helybenhagyását. Gróf *Dégenfeld* nem-

zetünk iránt annál melegebb rokonszenvvel viseltetett, mert lelkes magyar nő volt a felesége, egy *Wenckheim* grófnő. Nagy feladata megoldásában segédkeztek gr. Dégenfeldnek a német gr. *Nostitz* százados és a jó magyarsággal beszélő és szívesen magyarul beszélő gr. *Wallis* György huszárhadnagy.

Többszörfire katonai, gymnásiumi és egyetemi tanárok végezték a szakszerű oktatást, felváltva óránként járván be Károly Lajos bécsi palotájába, vagy — nyáron — reichenauai nyaralójába. Az oktatás tárgyai és a vizsgálatkérdések egészen olyanok voltak, mint a bold. trónörökösnél, meghivatván ez utóbbiakra az udvarból és máshonnan is szakférfiak, kik kötelesek voltak elfogulatlanul véleményt mondani a fejlődési növekedések előmeneteléről.

A két idősebb főhercegnek, Ferenc Ferdinándnak és Ottónak, tanára a magyar tárgyakból és a magyar történelemből dr. *Dezső* Dénes volt, a bécsi thesianum jól ismert kitűnő tanára, még pedig elejétől fogva nagykorúságukig, tanulták pedig a történelmet *Horváth* Mihály szerint és *magyarul*. Dr. Dezső N.-Váradról származott és a n.-várad egyházmegyéhez tartozó áldozó, — mi azért lepte meg Károly Lajos főherceget, mert az ő, a király és *Miksa* főherceg egykori közös magyar tanárai is, *Kovács* és *Hoványi*, szintén n.-váradiak voltak. Mindenki bámult, mily gyorsan sajátították el nyelvünket, melyről együgyű barátaink és gonosz ellenségeink azt akarják elhitetni a világgal, hogy rendkívül nehéz, a fiatal főhercek s mily szép magyar kiejtéssel beszélték azt, akár született magyarok. Nem is csoda! Károly Lajos gyakran mondogatta gyermekeinek, hogy a magyar nyelvre nem kevesebb szükség van, mint a

németre, s mikor egyszer valamelyik fia azon kérdésére, hogy melyik az ő kedvenc tantárgya? azt felelte, hogy a magyar, — azt megölelte és megdicsérte. Hogy gyermekei a magyar beszélgetésben magukat gyakorolják és folyékonyságra tegyenek szert a beszédben, nem elégedvén meg a rendes magyar órákkal, gyermekei mellé magyar társalkodót is fogadott, *Marsalkó*, egy nagy-váradi honvédezzredes fia személyében, ki akkor theresianumbeli joghallgató volt, és ezen fiatalembértől, nehogy kijöjjön a gyakorlatból, maga az öreg főherceg is vett u. n. társalgási órákat. P. *Csáky*, ez a derék jó magyar kapucinus, ki az évek hosszú során át járt be a főherceg palotájába misézni, itt ritkán hallott német szót, hanem rendszeren csak magyart, jól tudván a főhercegek, hogy a jó szerzetes csak töri a németet. Sőt elsőszülött fia mellé komornyiknak is csak magyarul értő legényt fogadott és tartott gyermekkorától nagykoráig, egy dunaföldvári derék magyarembert, és őmaga fiaival majd magyarul, majd más nyelven érintkezett.

Megeshetett, hogy a fiatal főhercegek, megkezdvén tetteleg a katonai életet, a mindig németül beszélgető tisztek között, vesztettek a magyar nyelvben való gyakorlottságból s felejtettek az elméleti részből is, de ezen csakhamar segítve lőn, magyar hadségedek kerülvén oldaluk mellé; így mindjárt 1889-ben beosztották Ferencz Ferdinánd udvartartásához *Bartal* Béla I. oszt. századost, akivel gyakorolhassa magát a magyar társalgásban, és atyja intézkedett, hogy ezen fia a Sopronban állomásozó magyar huszárezredhez osztassék be, hol hogy a nyelvet gyakorlatilag minél tökéletesebben elsajátíthassa, szárnysegédül *Prónai* főhadnagyot kapta. Hogy Károly Lajos *leánygyerme-*

kei is folyékonyan beszélnek nyelvünket, azt, kik „Király és Nemzet“ c. munkámat átoívták, jól tudják, s jól tudják azt is, miként korteskedett, csaknem apostolkodott az ősz főherceg nyelvünk mellett, mikor hazánknak nemzetiségek-lakta vidékeit is beutazta nejével, *Mária Terézia* főhercegnővel, megvizsgálandó a Vörös-Kereszt-Egylet főkegyesületeit. De az immár boldogult főherceg egész életét csak akkor fogom tüzetesebben méltatni, mikor elbeszélésem fonálán eljutok a kellőnél korábban bekövetkezett halálához. Itt csak kiemelem, hogy Károly Lajos főherceg mindig rokonszenvezett nemzetünkkel és ezt a meleg rokonszenvet átörökölte gyermekeire, és első sorban fiaira, nemkülönben vallásosságát és szigorúan alkotmányos elveit és érzelmeit is, — magamnak még csak a következő kis kitérést engedvén meg: Tudjuk, hogy Károly Lajos Kis-Tapolcsányban, hogy maga is magyar földbirtokos legyen, gyönyörű uradalmat vett gróf Keglevich Istvántól. Ezt az új szerzeményét meglátogatván a főherceg 1890. szeptemberhavában, a honorációrokat meghívta asztalához. A vendégek között ott volt *Szlávy* koronaőr is, ki *Mária Terézia* főhercegnő közelében ült. A főhercegnő hirtelen Szlávyhoz fordul és mondja pohárral a kezében: „Ezt a poharat magunk közt ürítem, csöndesen, Magyarország boldogságára!“ Szlávy pedig feleli nyugodtan: „Én meg ezt a kívánságot csöndesen átadom a nyilvánosságnak.“ —

Ilyenek voltak a szülei azoknak, kik esetleg hivatva volnának Rudolf halála folytán örökölni I. Ferencz József után az osztrák és magyar kettős birodalmat, és ezeket tudtuk Károly Lajos fiáról a trónörökös halálakor, és annak tudata, hogy azok, kikre

a korona szállhat, éppenoly jó szívvel viseltetnek a magyar nemzet iránt, a nemzet jogait, törvényeit éppenúgy tisztelik, mint az oly korán elköltözött királyfi tisztelte, nagy megnyugvásul szolgált a nemzetnek a hirtelen reászakadt katasztrófa idejében. S maga a gondos, előrelátó, bölcs fejedelemnek is nem csekély megnyugvást nyújtott atyai fájdalom és gyásza közepette az a tudat, hogy akik őt az uralkodásban követhetik, az ő és édesatyjuk gondoskodásából uralkodóhoz méltó növelést nyertek, és Magyarországot szeretik.

Erről számtalan jeltől és tényből szerezhetünk meggyőződést. A legnagyobb megnyugvással és örömmel állíthatjuk, hogy *Ferencz Ferdinánd* főherceg is mindig a legmelegebben érdeklődött Magyarország iránt. Ennek bebizonyítására a sok közül a következőt említem föl: Amint e könyvben is el van mondva, *Bubics* Zsigmond, Kassa tudós püspöke, lefordította *Cornaro* Frigyes Magyarországról írt művét. Nagy tanulmányának egy pompás díszkötésű példányát megküldötte *Ferencz Ferdinán* főhercegnek, a presumatív trónörökösnek, is. A főherceg, még mielőtt ismeretes földkörüli útjára kelt, köszönő levelet intézett Bubishihoz. Ferencz Ferdinánd a levelet *sajátkezűleg* írja *hibátlan magyar nyelven*. Késedelmét avval indokolja és menti ki, hogy nem akart mindaddig írni, míg a művet, mely őt tárgyánál fogva rendkívül érdekli, *végig nem olvassa*. Ennek megtörténtével halás köszönetet mond és elismerését fejezi ki a püspöknek.

„Örömet olvasok“, — írja jókora levelében a főherceg —, „mindent, ami *hazánkról*, *Magyarországról*, *szól*; de a Cornaro által leírt válságos idők

történetei igen-igen lekötötték figyelmemet, és kíváncsi vagyok, szívemből óhajtom, hogy *hazánk*nak sohase legyenek oly szomorú napjai, mint aminők voltak a török járom idejében.“

Így írt Ferencz Ferdinánd főherceg 1893. áprilishavában. S magyar rokonszenvének azóta is számos jelét adta, amiről leginkább tanuskodhatik a bécsi „Magyar Egyesület“, melynek fővédnökségét a főherceg nagy örömmel elvállalta és melynek érdekeit szíven hordja.

Tekintettel atyja előrehaladt korára, mindenki *Ferencz Ferdinándot* tartotta immár trónörökösnek, és ő felsége őt a maga közelébe vonva, kezdette beavatni a gyakorlati országlás nehéz művészetébe.

Az 1889-iki szomorú télre következő tavaszt és nyarat a mi jóságos királyunk úgy töltötte el, mint rendesen, csak, ha lehet, még többet dolgozott, még többet járt és kelt. Legmeghittebb emberei: neje, leányai, öcsesei, gróf *Paar* és mások együtt sírtak vele, valahányszor felzokogott a boldogságát elvesztett király-atyja lelkében az el-elpihent fájdalom. Nem vigasztalták, nem is volt idejük a vigasztalásra: egy mély, mély sóhaj az atyai szívből, egy hosszú bánatos pillantás azokból a még mindig szép, jóságos kék szemekből a Fájdalmas Szűz képére, és a király gyorsabban lett ura fájdalmának, mint környezete.

Augusztusban már látogatást tesz a berlini udvarnál és oda magával viszi a presuntiv trónörököst, Ferencz Ferdinándot, is, hogy ez nyerjen bepillantást a hatalmas német szövetséges udvarának viszonyaiba, ismerje meg, amint lehetett, ezeket és a mérvadó személyeket. A következő év telén pedig Szent-Pétervárra küldte fényes kísérettel (de amelyben, amint az

Estei Ferencz Ferdinánd főherceg.

akkori lapok felpanaszolták, egy hatalmas udvari főméltóság fondorkodása miatt egyetlen egy magyar sem volt) a cáρ látogatására, ki Ferencz Ferdinándot oly fényesen fogadja, mint ez hatalmas szomszédja utódát megilleti.

Berlinből visszatérve, a király Ferencz Ferdinándal együtt Galiciába ment a hadgyakorlatra, és a lengyelek lelkesen fogadták. Egy álló hétig vette igénybe a királyt a tábori élet, egy álló hétig élt hadúri nagy és nehéz kötelességeinek és aztán minden pihenés nélkül kelt át a határon, hogy hazánkban folytassa tevékenységét, meggyőződjék a közös hadsereg és a honvédség készülségéről, haladásáról, nehogy készületlenül találja a hazát a háború vihara.

Lassanként visszatér vadászó kedve is, — ez volt, lehet mondani, királyunk egyetlen tartós szenvedélye —, és valamint az előző évben, úgy 1889. novemberhavában is többnapot töltött a *visegrádi* erdőkben vadászattal, egy erdőszlakban hálván, amelyre aztán egy márvány táblát is helyeztek a következő felirattal és *Komócsy* József eme kis versével: „I. Ferencz József ausztriai császár stb. és Magyarország apostoli királya itt-időzésének emiékére 1888. évi szept. 19—22-ig.—

Nagy Lajosnak fényessége,
Hollós Mátyás dicsősége
Hová tűntetek?
Szól a nemtő: Jó királytok
Fényt és áldást hoz roátok,
Itt jár köztetek.“

Néha-ritkán még mosoly is lebbent el rendesen komoly, de jóságos arcán, melyről úgyszólván sohasem tűnik el az a jellemző bánatos vonás, mely rányomó-

dott öcsésének, Miksa mexicói császárnak, tragédiájakor, és Rudolf halála óta még erősebben kirajzolódott.

Néha-ritkán megesett, amint mondam, mégis, hogy elmosolyodott. Ez történt egyik audiencia alkalomával is, melyet ugyancsak 1889-ben, december-havában adott. Megint egy bőbeszédű asszonynyal gyűlt volt meg a baja.

Belép a terembe egy öreg asszony és térdre borul a király előtt. „De álljon fel, kérem, csak Isten előtt szabad letérdelni,” szól a király s mialatt átveszi a folyamodványt az asszony kezéből, ezt megragadva segíti a feltápáskodásban. „Mondja csak bátran, miben lehetek segítségére?”

„Ó drága fölséges Uram! Hallgassa meg irgalmasan egy szegény, bánatos anyának az esdeklését, kinek anyai szegény szívét ezerszeres fájdalom facsarja össze. Van hát nekem egy igen derék, jó fiam, szelid és jámbor, nem árt az még a légynek sem, Jánosnak kereszteltük, mert éppen keresztelő szent János napján, június 24-én, 1868-ban, éppenséggel abban az esztendőben hoztam a világra, amikor a szent-Gellért-hegyen is huszonegyet lőttek, — elhallott ám az ágyú szava mihozzánk is —, annak jeléül, hogy annak a mi jó-ságos, drága király-asszonyunknak az Úristen leány-gyermekeket adott, — persze inkább szerettük volna ha százegyet számlálhattunk volna, kivált a boldogult uram, no de mindegy, ez is jobb volt a semminél, és a boldogult férjem is majd kibékült a dologgal, kivált mikor egyszer a méltóságos gróf urék parkjában látta azt a szépséges király-kisasszonykát és hallotta őt magyarul énekelni. Éppen azt énekelte az aranyos: „Tiszapartján halász-legény vagyok én!” Hát elég a

neki, az én Jancsi fiam már 21 esztendő volt, mikor a szemet rávetette a falú legszebb leányára, Benedek Juliskára, és a Juliska is szerette ám a Jancsit, mert meg az én Jancsim volt az egész faluban a legszebb legény, de meg a legjobb is. De van, kérem alássan, a faluban egy igen gonosz, garázda legény, már katonaviselt ember, ki már sánkra is volt ítélve, egy igazi falurossza, a Bodnár János, a fiam druszája, de nem az igazi, mert ő vértanú János, míg az én szegény fiam keresztelő szent János. Hát ez a gonosz Bodnár János a Juliska után vetette magát, de nem becsületes szándékkal, hisz nincs semmije, amiből egy feleiséget eltarthatna, hisz maga is rongyosan jár, mert amit szerez, azt mind eliszsza. Persze, hogy a Juliska nem akart tudni róla semmit és szaladt előle, mint a gerlice, mikor meglátja a vércsét, és megmondta Jancsinak, az én szegény Jancsim pedig azt mondta a Bodnár Jánosnak, hogy ha még egyszer csak egy szót is szól a Juliskához, minden csontját összetöri. Persze, hogy ezt csak úgy mondta, esze ágába' sem volt az én szegény Jancsimnak, hogy minden csontját összetörje, de ez már neki olyan szavajárása ni. No de hát Bodnár János rá se hederített arra, amit az én szegény fiam mondott neki, sőt ami még több, a „gránátosnál“ kezdette Juliskát ráncigálni, hogy táncoljon vele egy németest. Juliska persze nem akart és mikor még sem hagyott békít neki, a szegény fiam pofon ütötte, erre Bodnár János bicskával ment neki az én szegény fiamnak és ennek tényerét a balkezén egészen felhasította, mikor ki akarta venni a kést a gyilkos kezéből. Erre aztán a fiam nagyon mérges lett és egy „kriglivel“ fejbe ütötte, és a Bodnár János földre esett, biztosan csak tetette magát, mivelhogy

azután is, mikor kilenc napig feküdt, szíszmulált, mert mikor hozzá mentem, hogy ne árulja be fiamat, a sült csirkét, mit neki vittem, szememláttára egészen együltiben megette, pedig a koratavasziak közül való volt, éppen olyan nagy, mint egy két esztendőös tyúk.“

„Jól van, jól! De mondja csak szaporán, kedves jó Asszonyom, hát tulajdonképpen miben lehetek segedelmére? Nem látta, még hányan akarnak bejutni hozzám?! Sietnünk kell!“

„Már nincsenek olyan sokan odakinn, fölséges Uram. Megolvastam őket. Éppen még csak huszonhárman vannak!“

„Elegen! Hát siessen, kérem.“

„No hát hol is valék? Igen, tudom már, igen! Hát biz az a gonosz Bodnár János jóízűen megcívá a tyúkomat, de azért mégis beárulta a fiamat, az én szegény Jancsimat a tekintetes törvényszéknél itt Pesten, az Újvilágutcában, és kimondták rá a szentenciát, hogy raboskodni kell neki négy álló hónapig azér' a falurosszáér', ez pedig nem kapott egy órát se, holott felhasította gyilkos szándékkal az én szegény ártatlan fiamnak az egész tenyerét az egyik végétől a másikig. Hát ez igazság? Én még sem hiszem, amit nálunk, Fóthon, mindig mondogatnak, hogy „meghalt Mátyás király és vele az igazság,“ mert...“

„Úgy, hát ön fóthi? Mondja csak, hogy vannak az én kedves szomszédaim, a grófék, és aztán a többi jó fóthiak?“

„Megvolnának biz azok, köszönöm a szíves kérdezősködését, — jól, csakhogy az egész kastély, — hisz éppen Sándor gróf tanácsára jöttem ide Fölségedhez —, és az egész falu busulásnak adta a fejét

az én szegény Jancsimért, kit mindenki szeret szörnyűségesen. Már öt hete, hogy szegényke az iszonyú börtönben sínlődik feketekenyér és víz mellett, mialatt én és a Juliska otthon a megvakulásig siratjuk, és én éppen azért is jöttem a fölséges királyhoz, hogy — és itt az özvegy megint térdre esett és a király kezeit akarta megfogni —, megkérjem alássan, hogy az én szegény ártatlan Jancsimat bocsássa haza nagy kegyesen a börtönből. Van nekem három oly hizóm otthon, — már két hónapja, hogy kukoricán tartom —, hogy nincsen párja az egész faluban, nincs talán még Kőbányán sem; megígértem a szomszédaimnak, amikor Budára indultam, hogy, ha a fölséges király kibocsátja a tömlöcből az én szegény ártatlan Jancsimat, nyomban leöletem mind egyszálalig s meghivom őket a torra, de meg még a fölséges királyi uramat is az egész becses familiájával együtt, de még az excellenciás igazságnak a miniserét is.“ A király arcán jóízű mosoly vonult végig, mialatt másodízben fölemelkedésre készítette az asszonyt és azon ígérettel, hogy: „ne busuljon, majd megtesz érte mindent, amit csak lehet“ — elbocsátotta. — — —

Nemsokára e szavakkal adta át özv. Cséryné fölségfolyamodványát *Szilágyi* Dezsőnek, az április elején kinevezett új igazságügyministernek, elmondván neki a megtisztelő invitációt is: „Tehát ügyekezzék, kedves Szilágyi, hogy legkésőbb holnap viszontláthassuk egymást a főthi disznótoron!“ Evvel ki volt mondva Jancsi megkegyelmezése. —

A katasztrófa után a király erről jósokáig nem igen beszélt senkivel: mikor tette, úgy rémlett neki, mintha heggedező sebét újból felszaggatnák és azt a

kegyetlen férget, mely atyai szíven rágódott, fokozottabb munkára serkentének.

Annál inkább meglepett mindenkit, és a fájdalom enyhülése jelének tekintették, amidőn a király maga kezdett atyai fájdmáról beszélni.

Ez 1890. november vége felé történt először. A király kifejezte *Hartmann* Ernőnek, a bécsi Burgszínház rendezőjének, fia elhunytá alkalmából részvétét, mit megköszönendő, kihallgatásra ment a gyászoló művész az uralkodóhoz.

„Ugyanaz a szomorú sors ért engem is, mint önt, én is nagy fájdalmat szenvedtem át, és azért érezhettem önnel kétszeresen éreztem is. Vigasztalja önt is a jó Isten, mint vigasztalt engem idővel, bár még mindig nagyon, de nagyon fáj itt“, — és remegő kezét szívére nyomta.

Végtelen atyai szeretete és bánata nemesen örökíté meg egyetlen fia emlékét. Megvásárolta *Mayerling* vadászkastélyt a hozzátartozó uradalommal együtt, azt a szobát, melyben Rudolf oly gyászosan elhunyt, kibővítve átalakíttatta kápolnává, magát a kastélyt és melléképületeit kolostorrá és kórházzá és oda ajándékozta az egészet a kármelitaszüzeknek. Az oltár a kápolnában éppen azon az ágy helyén van, amelyben a bold. trónörökös kiszenvedett. A kápolna jókarban-tartására és állandó gyázmisékre az elköl-tözött lelki üdvéért 50000 frtos alapítványt tett. A kórházban gyógyíthatatlan betegeket ápolnak és egy másik melléképületben tizenkét munkaképtelen erdőkerülőt tartanak persze királyi alapítványon.

Fiának állított ez az emlék kerek egy milliójába került a jámbor és kegyeletos apának.

1889. okt. 15-én, szent Teréznek, a karmalitanők

szerzete védőszentjének, a napján vonult be *Kautmann* Mária Euphrosina főnöknő huszonnégyszáz karmelita-hölgy-gyel új otthonukba, melyben az új kápolnát később *Gruscha* hercegérsek és *Mayer* udv. plébános szentelték föl. A fölszentelés után tartott szent misén jelen volt a király is, ki velőkgig meghatottan imádkozott fiáért ott, ahol ez kilehelte nagy lelkét. A kápolna gyönyörű képekkel van díszítve, melyeket az uralkodócsalád tagjai küldöttek. Ott van egy fülkében egy remek szobor is, melynek alakját — *Mater Dolorosa* — *Tilgner* jeles szobrász készítette a király megrendelésére hársfából.

Királyunk minden jóban nagy.

Ribényi Antal kispesti plébános kezdeményezésére mozgalom indult meg, hogy Kis-Pesten bold. Rudolf emlékének megörökítésére „fogadalmi templomot” építsenek. E cél elérésére rendeztek sorsjátékot, kiállítás és bocsátottak ki egy diszalbumot stb., és kétséget nem szenved, hogy idővel együtt lesz a templomépítésre szükséges tőke; csak a plébánosnak adjon Isten kitartást, türelmet és hosszú életet. —

Rudolf irodalmi vállalatát sem engedte a kegyes atya megszűnni, elenyészni enyészetnek indult fiával. Elrendelte, hogy „Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen” c. mű, melyet az Ő helyeslésével forrón szeretett egyetlen fia léptetett életbe s melynek mindvégig ő állott az élén, az általa megállapított terv szerint, a meghatározott időn belől befejeztessék. És a király ezen elhatározásának órájában azon kéréssel lépett elébe Stefánia, hogy az ő drága Rudija befejezetlen alkotásánál ennek helyét foglalhassa el és állhasson mint a mű védasszonya a munkatársak élére.

A király meghatva engedett a kérésnek, és Ste-

fánia, mihelyt csak félig-meddig is visszatért nyugalma, maga köré gyűjtötte a munkatársakat és kijelenté, „hogy a művet abban a szellemben, abban az irányban kell folytatni, amint Rudolf akarta.“

Így is történt. „Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben“ c. műben Rudolfnak oly emléket állítottak, mely maradandóbb érenél és márványnál; Stefániának pedig ez szolgált rugóul, hogy magát az *irodalmi* magyar nyelvben is tökéletesítse.

De volt a bold. trónörökösnek még egy más befejezetlenül maradt irodalmi vállalata. „Vadászaink Irásban és Képben“ c. könyv megírásával foglalkozott életének utolsó napjaiban is. Főmunkatársai voltak: *Ferencz Ferdinánd, Ottó, IV. Ferdinánd* toscanai nagyherceg, *Coburg Fülöp* és *Schaumburg-Lippe* hercegek. Rudolf halála után azon kéréssel járult *Ferencz Ferdinánd* főherceg a király elé, hogy engedné meg neki ugyanezen munkatársak segítségével mellett a félbemaradt munka tovább-szerkesztését, amire a király az engedélyt meg is adta. A mű számára szép képek készültek Gödöllő, Gmunden, Eisenerz és Neuberg vadászterületeiről. Ez azonban az új trónörökösnek nem egyedüli irodalmi munkája.

Valamint ugyanis Rudolfot a király nagy keleti útra küldötte volt, úgy tett fia halála után trónjának új örökösével, Estei Ferencz Ferdinánd főherceggel is, csakhogy ezt immár földkörüli útra bocsátotta (1892), hogy annál gazdagabb tapasztalatokkal térjen majd vissza.

A főherceg e nagy útra a „Kaiserin Elisabeth“ nevű hadihajón indult, és ezen útját egy valóban kitűnő munkában írta le; útra és műre adott alkalommal később még visszatérek. —

Elhunyt fiát *képben* is megörökíttette a király: meghagyta *Ajdukievic* híres lengyel festőnek, ki az ő lovasképét is festette, hogy Rudolf képét, melyet ennek halála folytán félbehagyott, immár az ő, a király, számára fejezze be (1889.); a mi *Benczur* Gyulánkkal pedig lefesteti elhunyt fia képét a magyar tudományos akadémia részére, melynek Rudolf tudvalevőleg tagja volt, és átadja azt br. *Eötvös* Loránd akadémiai elnöknek 1892. január elején.

Meg-megújul a király-anya fájdalma különösen drága fia megdöbbenő halálának évforduló napján, január 30-án. Ilyenkor leszáll a gyászoló atya a kapucinusok sírboltjába és sokáig, igen sokáig imádkozik felejthetetlen fiának ily alkalommal mindig friss koszorúkkal borított koporsójánál. Ezen koszorúk között mindig ott talál egyet, melynek fehér selyem szalalagjáról a szavak ragyognak: „Hű barátjának II. Vilmos császár.“ A németek fiatal császára és Rudolf trónörökös között tudvalevőleg mindig benső barátság létezett, míg Rudolf a vele érintkezett orosz nagyhercegekkel sehogysem tudott rokonszenyezni.

Legtovább tartott az iszonyatos gyilkos-csapás hatása a *királynénál*, ami természetes is; idővel azonban nála is vesztett élességéből és dermesztő voltából. Kezdetben földig sujtott királyi férje vigasztalása és ápolgatása, majd imádkozás és tanulás, megmaradt gyermekeivel és unokáival való társalgás és foglalkozás, majd meg nagy utazás csillapították és enyhítették azt a kimondhatatlanul sajgó és égő fájdalmat, mely úgy látszott, örökre befészkelte magát anyai szívébe. *Erzsébet*, aki egykor őrző és védő anyja volt hazánknak, most már fájdalmas anyja lett nemzetünknek, valóságos *Mater Dolorosa*.

„Ne sírj többet! Sírok én eleget!“ vigasztalja őt a haza génusza. —

Stefánia kis Erzsikéje szeretetétbe erőlködött ölni örületes fájdalmát, egészen hitvesi frigyök ez egyetlen, e drága záloga ápolásának és növelésének és egy boldog mult emlékének élt és egy ragyogó jövő reményeinek sírjánál virrasztott — magányosan a csöndes Laxenburgban. „Ora et labora!“ Ez nála is csodát művelt. Imádság, irodalom, hárfajáték és rajzolás el-elfeledtették vele egy-egy pillanatra azt a visszahozhatatlan veszteséget, melyet az általa is annyira kedvelt Mayerlingben, hol házassága legboldogabb perceit töltötte, szenvedett. A magány felőcsudását mégis késleltetni látszott, A király gyöngéd pressziójának engedve, majd Bécsbe, majd Schönbrunnba, majd meg Pozsonyba ment, hol Frigyes főherceg családja, kivált *Izabella* főhercegné és felserdülő leányai tárt karokkal fogadták. Izabellával majd kilovagoltak, majd meg fölmentek a várba, hol egykor Mária Terézia is menedéket talált hú magyarjai között, mindent megnéztek töviről hegyire, sőt *Stefánia* a kastély egy érdekesebb részét le is rajzolta. Ha megjelent az utcán kedves kis Erzsikéjével, az immár apátlan árvaleánykával, a közönség elhalmozta őket tisztelete, részvéte és szeretete minden jeleivel. *Ardényi* Dezső, a „Pozsonyvidéki Lapok“ szerkesztője, még meg is énekelte a fejedelmi bájos özvegyet és kedves árvácskáját, még pedig ekként:

„A pozsonyi főpiacon
Ibolyát vott egy szép asszony ;
Stefánia vette,
Erzsiko eltötte . . .
Magyar föld termette.

Ifju a gomblyukába,
 Szép leány a szöghajába
 Tűz ibolyacsokrot.
 Teremt új divatot . . .
 Egy nemes ábrándot
 E szerény kis ibalyákban.
 Hűség és állandóság van . . .
 Nem maradsz te árva,
 Trónörökös-árva,
 A magyar hazában! — — —

De mintha Isten még nem elégette volna meg azt a sok és borzasztó látogatást, melylyel Ferencz Józsefet mint embert és uralkodót sujtotta, — még egy nehéz próbára tette őt és a dinasztiát. Estei *Ferencz Ferdinánd*, ki, úgy látszik, nagyon fogékony hurutos bajok iránt és aki 1892. januárban is ily baj miatt nem mehetett volt el Sopronból Bécsbe *Károly Sa'vator* temetésére, — földkörüli útjából való visszatérte után ismét komolyan megbetegedett ilyforma hurutos bajban, úgy hogy az orvosok egyik klimatikus helyről a másikba küldözgették, még Korzikába és Algirba is elvitték.

Már-már öcsesét, *Ottót*, kezdték a lapok trónörökösnek tekinteni, aki 1886. okt. 2-án nőül vette *Mária Józsefát*, György szász herceg és trónörökös leányát, — és ki immár két egészséges és tehetséges fiúnak az atyja, — amidőn Ferencz Ferdinánd egészsége mostoha anyja, Mária Terézia, gyöngéd ápolgatása, célszerű életmód és az ajánlott klimatikus helyek jótékony befolyása alatt lassanként megszilárdult, és a rokonszenves főherceg az előbbinél sokkal szélesebb körű katonai hivatásának is képes eleget tenni szigorú, közvetlen előljárója, — a király, meglegegedése- és örömére.

Mi, kik szívünk mélyéből ősi dinasztánk minden egyes tagjának egészséget és hosszú életet kívánunk, ameddig bölcs királyunk szeme a kettős birodalom felett őröködik, és mi a *pragmatica sanctio*hoz hűségesen ragaszkodunk, egészen nyugodtak lehetünk a trónöröklést illetőleg. Őseink bölcsesége és királyunk előrelátása gondoskodtak, hogy e részben zavar ne támadjon, és hogy kik a trónhoz igényt tartanak, az uralkodásra előkészítő növelésben és alkalmazásban részesültek legyen. —

Rudolf tragikus halála *József* főhercegre és családjára is úgy hatott, mint a villámcsapás a kék égből, vagy mint a késő fagy beállta tavaszkor a fárgyűre vagy virágbimbóra.

Már a múlt év vége felé rebesgették, hogy a magyar főherceg családjában örvendetes eseménynek néznek elébe, nem értvén ez alatt, mit rendesen érteni szoktak, szaporodást, isteni áldást gyermekben. hanem eljegyzést, ünnepélyes jegygyűrűváltást. Egy fiatal „úri ember“ feltűnően sokszor „tellegeti“ meg a hosszú, igen hosszú utat Regensburgból Budára. Alcsúthra vagy éppenséggel a még távolabbi Fiumébe a „villa Giuseppe-be“, és bár mindakét fölserdült bájos főhercegnő iránt nagyon szeretetreméltó, mégis feltűnően sokat forgolódik *Margit* főhercegnő körül s a szokottnál többet sohajtoz stb. stb., egy szóval: a szerelem kikeletének csallhatatlan képe, ez pedig egyforma a királyi palotában és a falusi „guzsalyasban.“ Az a fiatal „úriember“ Regensburgból, derék, daliás, tagbaszakadt legény, nem volt más mint *Thurn-Taxis* Albert herceg, a mesés kincsekkel bíró hercegi családnak 1867. május 23-án született feje. Magam is láttam egyszer, még pedig a budavizivárosi

Annatemplomban, ahonnan kijövet aranyat adott a templomajtóban kéregető szegény koldusnőknek.

Margitka sem igen idegenkedett, majd elpirult, majd elhalványult és ha „véletlenül“ keze érintette a német herceg kezét, keze remegett (— azt hiszem, a hercegé is), s ha jelenlétében zongorázott, gyakran elvétette a billentyűt, mi azelőtt csak ritkán esett meg vele. Mind a főhercegi szülők, mind a király, mint az uralkodóház feje, szívesen látják a deli vőlegényt ebben a foglalkozásban, oly foglalkozásban, melyet magam is örömet megismételnék, ha megint 23 éves lennék.

A herceg szemlátomást haladt az ostromban, már ünnepélyes eljegyzésről, már lakodalomról beszéltek, mely természetesen egész magyar nemzeti szokás szerint vala végbemenendő: magyar ruha, cigányzene, pénzszórás a nép közé, ökörsütés, hordóknak csapraütése stb. Az alesúthi palotában már berendezték az ismételt látogatását bejelentő német hercegnek a lakását, a középső nagy termet pazar fényvel földíszítették s abban állították fel József főherceg kedvenc pálmáit: hisz ebben a teremben volt a várt herceg megkérendő a bájos Margit főhercegnő kezét, — mikor a királyi család is, amely az év ezen részében már Budán leend: a királyi pár, Rudolf és Stefánia, Mária Valéria, aki állítólag hasonló veszedelemben forgott, mint Margit —, lerándulnak az alesúthi kastélyba az eljegyzésre.

Az egész család boldog; a legboldogabb, nem is kell mondanom, Margit. Nyitott zongorája előtt ül és Chopin egy balladáját játszsza, de meglehetősen gépiesen: lelke el-elkalandoz messze-messze fel, a régi rómaiak *Castra Regina*-jaig, amiből később a dia-

dalmas teutonok alatt lett a mai — Regensburg. Édesanyja a zongorával szemben levő széken egy képes francia újságban lapozgat, édesapja egy ablakfülkében áll, kisebb nővérei játszadoznak a szobában. Csak József Ágost és László főhercegek hiányoznak; ezek lakosztályukban vannak Holdházy apát nevelőjükkel, ki csodás történetkéket mond el nekik, melyekből kiviláglik Isten jósága és mindenhatósága.

Margit főhercegnő szobájában, ahol a többi család együtt van, hirtelen durranásszerű zaj hallszik. Margit ijedten kapta el a kezeit a billentyűkről, Klotild főhercegnő gyorsan felpattan helyéről és József főherceg kíváncsian és sietve lép elő az ablak mellől. *A zongora egy hurja szakadt el.* Se baj! Szó nélkül távoznak a szülék, míg Margit komornájának csönget. Se baj? Máskor is szakadt el, akárhányszor húr, de ő egyszer sem ijedt úgy meg, mint ma, s ijedelme nem mulik. „Gyújtson, kérem, lámpát“, mondja még mindig szorongó kebellet komornájának, azon reményben, hogy a világosság elűzi gyötrő balsejtelmét. Ekkor lép be édesanyja zokogva, édesapja könnyezve, testvérnénje, Mária Dorottya, sírva, s nyomban utánok rontanak be József Ágoston és László, s mögöttük elötünik Holdházy halálsápadt arcra.

„Mi baj van a Jézus szerelmeért?“ síkolt Margit, egész testében remegve.

Egy pillanatig csak a hölgyek elfojtott zokogása a felelet, míg József kis vártatva végre mondja: „Rudolf meghalt!“

„Micsoda Rudolf?“ kérde leánya.

„Rudolf, a trónörökös! Ó a király, ó a király, ó a szegény király! Menjünk a kápolnába!“

Egy távirat hozta volt meg a halálhírt a főher-

cegnek, ki azt a húr elszakadása után kimenve az előszobában vette át az inastól.

Az eljegyzés bizonytalan időre elhalasztatott. — — —

Se baj, ha más okból halasztják vala el; legalább összeesik a fönséges szülők ezüstmenyegzőjével. De így, így! Ó ez borzasztó! —

A főhercegi család nemsokára Fiumébe költözött, ahol Thurn-Taxis herceg, bár a hivatalos eljegyzés még nem történt meg, két héti látogatásra megjelent; de alighogy kitavaszkodott, visszatértek Budapestre, illetve Alesúthra, mert József főherceg ezüstitakodalmának a tiszteletére a városligeti iparsarnokban *virágkiállítást* rendeztek, melynek sikeréhez még a király is hozzájárult, küldvén a kertészeti egyesületnek 50 drb. aranyat kitüntetésekre, ez az egyesület pedig fölkérte József főherceget, hogy nyitáná meg a kiállítást.

Ezt a kérelmet József főherceg ugyan, máshol levén hivatalosan elfoglalva, nem teljesíthette, de elküldé maga helyett két fiát: József Ágost és László főhercegeket, kik e szerint most már kezdenek a nyilvánosság előtt szerepelni.

A virágillattól terhes iparsarnok fellobogózott bejárata előtt helyüket elfoglalva várták a fejedelmi vendégek megérkezését: gr. *Csáky* László, az országos kertészeti egyesület elnöke, *Emich* Gusztáv alelnök, *Benes* János és *Szeinár* Adolf titkárok, a választmány, a jury tagjai, valamint az orsz. kiseddóvó egyesület tombola-rendező hölgyei.

A közönség éljenzése már távolról jelezte a fiatal főhercegek közeledését, kik pontban 10 órakor érkeztek meg. Az egyik fogatból *József Ágost* főherceg

és *Nyáry* Adolf báró főudvarmester, a másiktól a még harisnyás fiatalabb főherceg, *László*, és *Holdházy* apát szállottak ki. E pillanatban rázendített a Molli-náryezred zenekara a német néphymnusra, majd meg Kölcey hymnusára, s ennek akkordjai között vezettek a főhercegeket a csarnokba, hol az urak és hölgyek félkört alkottak köröttük. Elölépven most a kiállítás elnöke, Csáky László, üdvözlő beszédet olvasott fel, éltetvén József főherceget és főséges nejét gyermekeikkel együtt, kivált pedig József Ágost és László főhercegeket.

József Ágost, kezdetben kissé elfogulva, de az első mondat után neki bátorodva, folyékonyan, sőt szónoki hévvel a következő választ mondotta: „Édesatyám akadályozva levén a szép és reá nézve különösen örvendetes ünnepségen való megjelenésben, nekem jutott a szerencse, hogy az országos kertészeti kiállítást az ő képviselőjében megnyithassam. Teszem ezt kedves szüleim iránt tanúsított nagybecsű és gyöngéd figyelmükért tartozó legbensőbb köszönetem kijelentésével és azon forró kívánságom nyilvánításával, hogy a kertészet éppoly nemes, mint hasznos iparágának édes hazánkban tett előhaladását feltüntetni hivatott eme kiállítás úgy az egyes kiállítóknak, mint a közügynek javára, dicsére és becsületére teljes mértékben a legszebb sikert arassa és a szakférfiaknak s a nagy közönségnek osztatlan tetszésével és helyeslésével találkozzék.

Isten áldása legyen mindenkor a becsületes munka és nemes verseny törekvésein!

A kiállítást ezzel megnyitottnak nyilvánítom.“

Az ezen hazafias szellem áthatotta beszéd után támadt éljenzés csillapultával bemutatott gr. Csáky

Klotild főhercegasszony.

László néhány urat és hölgyet, és ezekkel a fiatal főherceg kalaplevéve szorított kezet. Most a kiállítás megismeréséhez láttak; leginkább tetszett a budapesti *Szelnár* József és a temesvári *Mühle* Vilmos-féle gyönyörű virágkiállítás, és József Ágost főherceg örvendve jegyezte meg, hogy az idei kiállítás sokkal szebb, mint a tavalyi. Miután a két fiatal főherceg nevét beírta a vendégekönyvbe, vagyis inkább egy díszes emlékalbumba, a közönség eljenzése között hagyták ott a pompás kiállítást, melyet az ő kedves szülei ezüstlakodalmának alkalmából rendeztek.

József főherceg tudvalevőleg 1864. május 12-én vette nőül Coburgban, Némethonban, *Mária Klotild* Szász-Coburg-Gothai királyi hercegnőt, Ágoston hercegnék és nejének, Klementínának, 1846. júl. 8-án született leányát. Haza hozta ezt a félig német, félig francia menyecskét (Klementina francia királyi vérből származik), de akinek a magyar Koháryak vére is lüktetett ereiben --, és rövid idő alatt oly tökéletes, oly lelkes magyar hölgyet faragott belőle, hogy megszégyenít számos született magyar főúrnót, büszke történelmi nevek viselőit.

1889. május 12-én ülte meg tehát a főhercegi pár Alesúthon ezüstmenyegzőjét, amelyen jelen voltak: Klementina hercegnő, az örömanya, ennek fia és menyje: *Coburg* Fülöp herceg és neje, Lujza, a belgák királyának legidősebb leánya, *Thurn-Taxis* Albert herceg, *Graef* Ede lovag, adlátus, *Nyáry* Adolf br. főudvarmester, *Győry* Lajos br., a főhercegi összes gyermekekkel együtt ezeknek tanárai, az egész főhercegi udvar és nagy számú hívó-közönség.

Istennel, vagyis ünnepélyes misével kezdettek, melyet Holdházy apát celebrált *Heller* Iván budafoki,

Rácz András alocsúthi plébánosok és **Malatin** Gott-hárd tanár segédkezése mellett.

Vavrinez Mór karnagy vezetése alatt a budai helyőrségi templom énekkara négy régi magyar egyházi éneket adott elő *Bogisich* Mihály átiratában, és Vavrinez neje szólóban énekelte orgonakiséret mellett **Tóth** Fer. „Fohását.” A mise után következett a „Te-Deum,” ezután pedig a hymnus, melyet állva hallgattak végig.

A templom előtti téren fogadta József főherceg az ott felállított tűzoltók parancsnokának, *Libits* igazgatónak, Heller és Rác plebánosoknak üdvökívánatait. Libitsnek adott válaszában lelkesülten emelte ki az ő boldog házasságát és kívánta minden házasnak és házasulandónak, hogy ezüstlakodalmukon éppenoly boldogok legyenek és egymást éppenúgy szeressék, mint ők, a két plébánosnak pedig szívélyesen megköszönte segédkezésüket a misénél és szerencsekívánatukat. Végre a tűzoltók elléptettek a főherceg előtt, még pedig oly katonásan, hogy őket még Graef és Nyáry tábornokok is megdicsérték.

A palotában a családtagok és az udvar üdvözlete után következett a trónörökös elhunytá folytán elhalasztott ünnepélyes eljegyzés: Margit főhercegnő immár hivatalosan is mátkája lőn Thurn-Taxis Albert hercegnek.

Tizenkét órákor díszebédhez ültek, amely alatt az első áldomást Klementina hercegnő mondotta leányára és vejére, ez viszont Klementina hercegnőre és a fiatal jegyespárra. Vacsora, tűzijáték, fáklyásmenet zárta be a nevezetes kettős ünnepélyt, melyen, ha nem is testileg, de szívben és lélekben jelen volt minden magyar, ki arról tudott.

A királyi család fájdalom! nem jöhetett el; hisz ott még igen nagy és mély volt a gyász, sem-hogy nem hatott volna zavarólag oly örvendetes ün-nepélyen, de jöttek a legszívélyesebb üdvözlések a király és királyné, Mária Valéria, Stefánia és az összes főhercegek és főhercegnők részéről, nemkülönben hódolófeliratok mindenünnen.

Meghiszem ám! Meg is érdemli bizony ez a magyar főhercegi család minden becsületes magyar-ember tiszteletét és szeretetét a legnagyobb mérték-ben: mintaképe az a vallásosságnak, alattvalói hű-ségnek, hazaszeretetnek és minden ragyogó erénynek. Nézzétek, most — 1889 — ott nyaralnak a Margit-szigeten, a nádorkastélyban, Klotild menyasszony leá-nyával és más három leánya udvartartásukkal. A fő-hercegi család csodás egyszerűségével, puritán erköl-csössége- és szerénységével, igazán magyaros szoká-saival, meg aztán ritka vallásosságával csakhamar kivívja magának a közszeretetet és csodálatot. A főn-séges család minden tagja megjelenik minden reggel fél 8 órakor a hajónál, hogy átszálljon Budára szent misét hallgatni, és míg a nagyvárosi hölgyek ragyog-tatják ujjaikon briliáns gyűrűiket vagy legyezgetik féltett arcukat, addig a magyar főhercegnők ima-könyveiken összekulesolt kezekkel, lesütött szemmel készülnek reggeli ájtatoskodásukra. Így tesznek ők mindig és mindenütt, a maga idejében és a maga helyén, anélkül hogy ezért „Betschwesterek“ volnának. Annyit imádkoznak, mintha egyebet sem csinálnának, annyit hímeznek, horgolnak és varrnak, mintha az egész napot kézimunkával töltenék el, annyit éne-kelnek és zenélnek, mintha primadonnák akarnának lenni, annyit rajzolnak és festenek, mintha Munkácsyt

akarnák felülmulni, — egy szóval mindenre van idejük, van, mert jól fel tudják azt osztani, van még **zene-szerzésre** is. Hogy egyebet ne említsek, — pedig sokat említhetnék ám —, *Margit*, a boldog jegyes, és testvérnénje, *Mária Dorotya*, két kedves zenedarabot szereztek, az egyiket „Klotild-Gavotte“-t, a másikat „József-csárdásnak“ nevezvén el. József főherceg a két érdekes darabot a saját nevét viselő 37-ik gyalogezred ezredesének küldötte N.-Váradra azon kívánsága kifejezése mellett, hogy ezen ezred zenekara játssza azokat elsőnek. A derék zenészek rövid idő alatt begyakorolván a zenedarabokat, előbb *Schlauch* Lőrinc püspök palotájában, később a térzene alkalmával adták elő általános érdeklődés és tetszés közt.

Valamint a kunyhóban, úgy látjuk a főhercegi palotában is a jó példa és az igaz szerelem hatalmát. *Thurn-Taxis* herceg, ki talán regensburgi fejedelmi várában sohasem hallott magyar hangot, magyar arája kedvéért bámulatos gyorsasággal sajátította el édes magyar nyelvünket, de sőt még magyar népdalok éneklésében is utánozta imádott Margitját.

Ez, édesanyja és idősebb nővére, *Mária Dorotya*, ez évben egy, jobbadán az ő buzgólkodásuk és védnökségük alatt létesült alkotásnak is tették föl a koronát, ünnepélyesen megnyitván a „Tisztviselőtelepen“ épült „Tanítónők Otthonát“ december hó elején. A szív- és lélekemelő ünnepély leírásának csak néhány sort szentelhetek.

A zászlókkal és magyar címerekkel földíszített épület lépcsőházának bejáratánál gr. *Csáky* Albin minister fogadta Klotild, Mária Dorotya és Margit főhercegnőket, kiknek az előcsarnokban *Sztáray* Irma

grófnő udvarhölgy, gr. *Andrássy* Aladárné és gr. *Szapáry* Gézáné átadták a „Mária-Dorottya-Egyesület“ díszkötésű évkönyvének egy-egy példányát, a főhercegnők pedig nekik csókra nyújtották arcukat. Az ebédlőterem ajtajában fehér ruhás leánykák Klotild főhercegnőnek egy kinyílt sárga rózsákból készített csokrot, Mária Dorottya főhercegnőnek halvány rózsaszínű bimbókból, Margit főhercegnőnek pedig az ő kedvenc virágából, teljes szegfűből kötött bokrétát nyújtottak át.

Helyet foglalván a főhercegnők egy trónszerű emelvényen, *Tóth* József tanfelügyelő lendületes beszédben üdvözölte ő fenségeiket, de leginkább a nagylelkű védnöknőt, *Mária Dorottyát*, valamint a jelenlevőket.

Mária Dorottya következő egyszerű, de vallásosságról, felebaráti szeretetről és honszerелеmről tanuszkodó szavakban válaszolt: „Nagyon boldognak érzem magamat, hogy ezen üdvös és szépcélú intézetet megnyithatom. Valóban! jobbra nem fordíthatnók gondoskodásunkat, mint a növelésünkben kiérdemült tanítónőink ápolására. Szívemből kívánom, hogy e szép intézet a jó Isten áldásával fejlődjék és virágozzék édes hazánk közművelődésének javára, a tanítás és növelés szent ügye körül kiérdemelt tanítónők biztosítására.

Isten áldja drága hazánkat!”

Természetes, hogy a kedves védnöknő ajkairól elhangzott e szép szavakra alig csillapult el az előkelő közönség hálás éljenzése, mire következett aztán Kralovánszkyné, Zirzen Janka, Bischitz Dávidné, Herichné, Berzeviczy Albert államtitkár, Pucher József építész és mások bemutatása. A bemutatottak közül Mária Dorottya *Falk* Zsigmond lovagot tüntette ki

hosszabb társalgással, ennek melegen ajánlva figyelmébe az ő védnöksége alatt álló egyesületet. S most a szép épület alapos megszemlélésére indult a nagylelkű védnöknő és az építő Pucher kalauzolása mellett megtekintette annak minden zege-zúgát, többször kifejezést adván tetjes meglegedésének mind az építkezés célszerű volta, mind a berendezés kényelmesége fölött. Még a konyhát is megtekintette. A tanítónők számára rendelt szobák egyikében egy szerencsétlen vak tanítónővel találkozván, ezt nemes szíve egész melegével vigasztalta. Alig volt megnyitás, amelynél oly kevés lett volna a hivatalos, hideg ünnepélyesség és oly sok az őszinte öröm és érdeklődés, mint itten.

Hány áldást esdő fohász szállott fel azóta és száll fel naponta e hajlékokból a Magasságbeli trónjához *Mária Dorotyaért*, ki a „Tanítónők-Otthonában“ és a tanítónők szívében magának örök emléket emelt?! — —

Ismeretes ez a történelem igazolta mondas, — magam is már többször ismétellem — : „Bella gerant alii, tu, felix Austria, nube!“

Rudolf trónörökös tragédiájának évében a Margit főhercegnő eljegyzésén kívül volt még egy másik *ünnepélyes* eljegyzés is: — az egyszerű már előbb történt —, Mária Valéria eljegyzése *Ferencz Salvator* főherceggel; amaz egy magyar főhercegnő, emez a magyar királyleány eljegyzése, mindkettő benső vonzalmon, tiszta szerelmen alapuló, nem politikán. Ferencz Salvator szívjósága, szerénysége és fáradhatatlan szorgalma által, amelylyel magát irodalmilag, költőileg és művészetiileg magas tökéletességre feldolgozni iparkodott, napról-napra mindinkább kedvence lett a ki-

rályi párnak, kit hitők szerint Isten küldött nekik vigasztalásul drága Rudijok helyébe. Mindazonáltal ennek kora halála még mindig annyira eltöltötte mindenki mély gyászszal szívét, hogy sem Bécsben, sem Alesúthon nem gondolt még senki a mennyegzőre, melyet legfőlebb egy esztendő leforgása után tartottak megünnepelhetőnek. De az a gyász nem csak a dinásziáié, hanem az országé is lévén, a szerencsétlenség után következő közelebbi idők eseményeit, még a különben örvendeteseket is, mintegy beárnyékolta, sötét szímben tüntette föl: amúgy Isten igazában örvendeni senki sem tudott, nem még a *jubilálók sem*.

1889.

(Folytatás.)

Haynald Lajos aranymiséje, életrajza. **József** főherceg és **Rómer** Flóris. Az 1889-ik év halottjai. Magyarosodás. Magyarosító plebánosok és tanítók. Magyarosító főurak.

Volt az 1889-iki végzetes és végtelen szomorú esztendőnek egy szomorú jubileuma is, nagyon fényes és mégis szomorú, szomorú, mert az ünnepelt nem vett részt az ünnepségekben, — *Haynald* Lajos kalocsai bíboros-érsek 50 éves papi jubileuma vagy *arany-miséje*.

Mielőtt azonban ezen ünnepségek rövid leírását adnám, helyén való lesz végig pillantani ezen valóban rendkívüli ember és igazán szellemi óriás változatos életén, melynek pályája vagy párhuzamosan halad *Simor* János életútjával, vagy keresztezi azt, míg utóljára mindakettő szédületes magasba visz föl, hogy helyben és időben közel egymáshoz, levezessen, emezé az esztergomi, amazé a kalocsai székesegyház kriptájába.

Amint *Thaly* Kálmán derék történetbuvárunk kimutatta, Haynald Lajos ősei atyai ágon vitéz kurucok voltak, míg a későbbiek békés polgári foglalkozásra tértek. Atyja, István, fiatalon ott hagyván a megyei szolgálatot, gr. *Forgách* József kamarásnál tit-

kár és növelő lett ennek Szécsényhez közel fekvő kastélyában, szabad idejében pedig szécsényi kis gazdasága gondozása mellett botánizált és meteorológiai észleleteket csirált. Haynald István klasszikus műveltségű férfi volt, ki a német és francia nyelvet is birta. Őtöle örökölte 1816. okt. 13-án született fia, *Lajos*, a nyelvek, a csillagászat és növénytan iránti előszeretetét, míg az őt jellemző kimeríthetetlen irgalmaság és szívjóság, valamint külső alakja is: a magas termet, beszédes szem, nemes vonásu arc, éles metszésű ajak, — édesanyjától öröklött javak voltak.

Ez egy váci szücsmesternek, *Tüttner* Ferencnek, volt Franciska nevű leánya, istenfélő és vallásos nő, gondos gazdasszony, gyermekeinek szeretetteljes nevelője, a szegények jótevője.

Lajost maga édesatyja vezette be az ismeretek elemeibe, tanította őt a magyar, latin és német nyelvre s megtanította arra is, miként kell növényeket gyűjteni, osztályozni és szárítani. Sőt bevezette a magyar történetbe is, elmondván a Forgách-család őseinek, kiknek képei ott függnek a kastély képcsarnokában, a nemzet történetébe benyúló tetteit, és könnyen megeshetett, hogy Forgách Ferencnek, a biboros egyháztejedelemnek, képe és életrajza ébresztette az eleven eszű gyermekifju fogékony lelkében már akkor a vágyat, hogy maga is a papi pályára lépve, harcoljon az egyház és haza jogaiért.

Nyolc éves korában már rendes növendéke a váci piarista-gymnasium I. osztályának, amelyben mint osztályfőnök *Kucserik* Sándor működött, míg az egész intézet élén mint igazgató *Strobbi* György állott.

Bármily jóviseletű volt is a fürge kis Haynald Lajos, egyszer mégis megtörtént vele, hogy a főtisz-

telendő osztályfőnök úr valami pajkos csiny miatt nádpalcájával „kiporolta a nadrágját,“ — mi egyrészt azt eredményezte, hogy a virgonc deák soha többé alkalmat és okot nem adott tanárainak a legcsekélyebb panaszra sem, másrészt pedig annyira bevésődött emlékezetébe, hogy még aggkorában sem felejtette el. 1878-ban pl. két nevezetes vendége volt Haynaldnak kalocsai érseki palotájában: hálásan szeretett egykori tanára, Kucserik, és *Jacobini* Lajos pápai nuncius Bécsből. Ennek amaszt ily szavakkal mutatta be: „Ecce meus professor, qui aliquando me vastavit!“ „Per amorem Dei! quare vastavit archiepiscopum?“ Kérdi a nuncius az érdemes tanárt mosolyogva, aki gyorsan feltalálva magát, feleli: „Ut fiat aliquando archiepiscopus!“^{*} mire mindahárman jóízűen nevettek.

Bizony napjainkban is több fiút lehetne megmenteni egy-egy, a maga idejében alkalmazott nádpálca-legyintéssel az erkölcsi elzülléstől, mint kicsapással.

Folytatván Haynald Lajos Pesten és bevégezvén Esztergomban gimnáziumi tanulmányait úgy, hogy mind a magaviseletben, mind a tanulásban mindig az első helyet vivta ki magának összes társai között, *Rudnay* primás 1830 nyarán fölvette őt a kispapok közé és a pozsonyi, „Emericanumba“ küldötte, hol *Döme* Károly, a klasszikus és nyugateurópai nyelvekben jártas rektor, gyakorolta reá a legjótékonyabb befolyást. A bölcseleti tanfolyamot Nagy-Szombatban végezvén, Bécsbe

---

^{*}) „Irány az én tanárom, aki engem egyszer megvert. — Az Isten szerelmére! miért verte meg az érseket? — Hogy egykor érsek legyen!“

került a Pázmáneumba, hogy a theológiát tanulja. Elöljárói minden jelentésükben magasztalják „áhitának buzgalmát, szigorú fegyelemszeretetét, szelid jellemét, udvarias modorát és ernyedetlen szorgalommal párosult rendkívüli tehetségeit,“ — amely tehetségek képessé teszik, hogy harmadéves theologus korában a szigorlatot a szentirási tárgyakból fényes sikerrel letegye, Goedinger tanárnak előadásait a magyar köz- és magánjogból hallgassa és ebből a tárgyból kitűnően vizsgázzék és egy féléven át a süket-némák oktatását tanulmányozza.

A Pázmáneumban ismerkedik meg a nálánál 3 évvel idősebb *Simor Jánossal*, kinek eddigi pályája is egészen hasonlított az övéhez, és köt vele egy hosszú életen át tartó barátságot.

Mint az Augustineum növendéke nemesak készül sikerdúsan a theologiai szigorlatokra, hanem ellátogat szorgalmasan a császári növényteni intézetbe is, hol világhírű tudósok vezetése alatt hatol be a növénytan mélyebb ismeretébe. De még evvel sem éri be: csaknem minden évben elsajátít egy európai nyelvet; megveszi az illető nyelvnek egy kimerítő grammatikáját és egy teljes szótárát és csodálatos nyelvtehetségénél fogva mindkettő anyagának birtokába jut rövid idő alatt, úgy hogy nemesak édesatyját és az iránta mindvégig érdeklődő grófi családot ejti bámulatba, mikor a szünidő alatt hazajövőget, nyelvismeretével kispap korában, hanem később is, erdélyi püspök korában, 1862-ben, a maga csodálatára ragadja a Rómába összegyűlt főpapokat, kiknek szinte mindegyikével a saját anyanyelvén beszélget folyékonyan és a legtisztább kiejtéssel, — ami ismétlődött 1876-ban Budapesten a nemzetközi statisztikai kongresszuson is,

amikor ennek tudós tagjai nem tudták eléggé csodálni páratlanul széles nyelvismeretét.

Tanulmányainak végeztével 1839. *október 15.-én* éppen mint előbb Simort, Haynaldot is Jordánszky Elek püspök szenteli pappá, még pedig a történelmi nevezetességű Bakács-kápolnában, mire ő öt nappal később megtartja Szécsény szerény templomában, ahol 23 évvel ezelőtt elnyerte a szent keresztséget, első szent miséjét s adja első papi áldását drága szüleire, a jótevő gróf-Forgách-családra és szülőközségének egybesereglett hiveire.

A bécsi egyetemen egy év múlva köztaps között (communi applausu) tudorrá avattatván, Rudnay utóda a primási széken, *Kopácsy* József, kinevezi Pestre a Lipótvárosba, majd Budára, a várba segédlelkésznek. Ezen időre esik első irodalmi munkálkodása is: kezd írni a *Szaniszló* József szerkesztése alatt megjelenő „Religio- és Nevelésben,” majd meg az „Augsburger Allgemeine Zeitung-“ban stb..

Egy évi káplánkodás után áthelyezték Esztergomba theologiai tanárnak, majd meg 1846 májusában kinevezték primási titkárnak. Kopácsy, hogy titkárának széles látóköre legyen, ajánlóleveleket adván neki a nyugat-európai ordinariatusokhoz, külföldi útra küldi. Haynald ezen útjában legtöbbet időzött Párizsban, a civilizáció ezen gócpontjában, és itt testvérnénje, Mária Amália, később dr. *Stockinger* Tamás neje, segédlelkészével, ki 1845 óta működött az udvarnál mint *Lajos Fülöp* király unokájának, *Coburg Fülöp* hercegnek, magyar nevelőnője, megnyerte a király pártfogását, mire megnyíltak előtte nemcsak az udvar, hanem a nagy világváros minden előkelő szalonjai.

Ha már gyakori érintkezései gyermek- és fiatal-

korában a gr. Forgách- családdal alkalmasak voltak, hogy Haynald finom modort és előkelő megjelenést sajátítson el, úgy ezt nála még sokkal fokozottabb mértékben eszközölte a francia udvar és a párizsi előkelő világ, amelyben jósokáig forgott, mindig tanulva és tapasztalatokat gyűjtve.

Alighogy visszatérvén Esztergomba, titkári állását elfoglalta, *Kopácsy* primás elhunyt 1847. szept. 18-án, és *Kunszt* József káptalani helynök Haynaldot kinevezte a főegyházmegyei hivatal kancellárjává.

És most következik Haynald Lajos életében az egyik válság. Megkezdődik a szabadságharc.

Kunszt a népszenvedély kitörő vihara elől elmenekül. Haynald megmarad helyén. Bekövetkezik 1849. április 14-én Debrecenben a törvényes dinasztíának trónvesztetté és Magyarországnak függetlenné nyilvánítása. A kormány azon meghagyással küldi meg a nyilatkozatot Haynaldnak, mint aki a helynök távollétében ily dolgok elintézésére hivatott volt, hogy azt a főegyházmegye összes templomaiban hirdesse ki. Mind ennek kihirdetését, mind más antidinasztikus rendeletek végrehajtását Haynald mint a pragmatika sanctioa ütköző dolgot kereken megtagadta, — dacára annak, hogy az — immár forradalmi — kormány egyik fulmináns fenyegetése a másikat érte, és a félrevezetett néptömeg a lakását és a primási irodát megostromolta és életét fenyegette.

Haynald sem a kormány fenyegetéseinek, sem a népsokaság erőszakoskodásának nem engedvén, a dinasztia ellen minden bűn elkövetésétől őrizkedett.

Ime a dinasztia, a király iránti tántoríthatatlan hűségnek egy gyakorlati példája!

Most a kormány erőszakos, törvénytelen úton

megfosztotta Haynaldot állásától, a következő rendeletet bocsátván ki ellene:

„1011|m. A vallás- és közoktatási ministertől az esztergomi főkáptalani helyettesnek.

Haynald Lajos kancellár magyar nemzet ellenes szelleme s az egyházi kormány melletti működése által a megyei klerusra gyakorolt rossz hatása miatt Önöknek helynöki hivatalában továbbra is megszenvedhető nem lévén, Önnek ezennel meghagyom, hogy a nevezett egyént a rendelet vételétől számítandó három nap alatt mostani hivatalából okvetlenül elmozdítani s őt az egyházi kormány székhelyétől távol eső bármely javadalomba áthelyezve, ezentűli magaviseletét őrszemmel kíséreni s nekem a rendelet mikénti fogantatásáról szinte három nap alatt jelentését bemutatni el ne mulassza.

Budapest, 1849. június 18. *Vallás- és közoktatásügyi miniszter Horváth Mihály.*“

Ez a *Horváth* Mihály a mi híres történetírónk, ki később nemzetünk sanyargatásának ecsetelésével könyeket csalt drága, imádott királynénk szemébe. Ekkor már belátta volt tévedését, visszatért maga is a Pragmatica Sanctio alapjára és *Kossuth* Lajoshoz, a volt „kormányzóhoz“, intézett „Nyílt Leveleiben“ annak politikája felett kimondotta kárhoztató ítéletét.

Haynald, hogy elűljáróit a maga részéről megkimélje minden további kellemetlenségtől, minden egyházi javadalomról lemondva, visszavonult Szécsénybe szüleihez és ott a tudománynak élt mindaddig, míg az új hercegprimás, *Scitóvszky* János, őt 1850-ben újból vissza nem helyezi állásába, hol ismeretlen viszonyok közé jutott érsekének legmegbízhatóbb támasza és legbizalmasabb tanácsadója lön.

Megüresedvén Bécsben az Augusztineumban az igazgató és udvari kápláni állás, az időközben minis-teri osztálytanácsossá lett Simor felszólítja Haynald bará-ját már előbb idézett levelében, hogy folyamod-jék eme kettős állás elnyeréseért és, miután Haynald megköszönve Simor szíves gondoskodását, nem reflek-tál a biztos haladással kecsegtető állásra, ő felsége bízvást Simor ajánlatára a 84 éves **Kovács** Miklós erdélyi püspök mellé segédpüspöknek cum iure suc-cessionis Haynaldot nevezi ki.

Ezt is Simor leveléből tudja meg Haynald, ki a neki felajánlott méltóságot vonakodik elfogadni és csak az uralkodó egyenes parancesszávának engedelmeskedik.

1851. okt. 15.-én, tehát pappá-szenteltetésének *tizenkettedik évfordulója napján*, lépett az időköz-ben elhunyt Kovács Miklós örökébe, foglalta el az erdélyi püspökséget.

Egyházmegyéjét a legszánandóbb állapotban ta-lálta: az oláhok és szászok lázadásával járó hallatlan vérengzés és pusztítás megtizedelte a katolikusokat, némely községben teljesen kiirtotta őket, birtokukba szakadár o áhok vagy akkoriban ezeknél nem kevésbbé fanatizált unitusok (lucus a non lucendo) ültek, sok templom, paplak és iskola, részben maga a gy.-fehér-vári székesegyház és püspöki residencia, romokban heverték, több katolikus gymnasium és maga a gy.-fehérvári szeminárium bezárva, sok theologus katoná-nak besorozva, sok kathol. pap börtönbe vetve, mások bujdosva stb., s mindemellett a kedélyek elvadulva, megfélemlítve vagy kétségbeesve, az egész ország el-árasztva egy hazátlan és nagyobb részében hithideg, a monárchia túlsó részéből kikerült gyülevész beam-ter-haddal és felfuvalkodott, kiméletlen katonasággal.

Mindezek láttára csak Isten mondhatná meg, ki sirt keservesebben Haynaldban, a katolikus pap-e, vagy a magyar hazafi?

A reá váró óriási munkához Istentől kérven erőt, ahoz hozzá fogott: a székesegyház és püspöki lak legszükségesebb tatarozási munkálataira 24,000 frtot fordított és mikor eszerint már volt, hol lakjék és hol misézzék, hozzálátott egyházmegyéje tátongó sebeinek gyógyításához: kiszabadítja papjait börtöneikből, a bujdosókat biztonságba helyezi, besorozott klerikusai elbocsátását a katonai szolgálatból kieszközli, az egyházi javakat, melyekre még a katonai kincstár is rá-tette volt kezét, visszapörli, elaggott elődje alatt, de még inkább a „zord idők“ viharában meglazult fe-gyelmet helyreállítja, romjaiból kiemeli az istenházait, paplakokat, iskolákat, nagy mértékben emeli a nép-és középiskolai oktatás színvonalát, egyszóval emberi erőt többször meghaladó munkásságot fejt ki, ame-lyen szemmelátható vala Isten áldása.

Elbetegesedett és elaggott elődje huszonöt éven keresztül nem látogathatván meg hiveit, Haynald an-nál inkább sietett főpásztori útjára, és harmadfél esz-tendő leforgása után nem volt az egész Erdélyben elszórt, kétszázat meghaladó plebánia között egy sem, melynek templomában vagy szabad terén ne hirdette volna a hiveknek, de máshitűek összesereglett soka-ságának is Isten ígését.* Megesett néha, hogy egy nap hatszor is prédikált a fáradhatatlan, lángoló buzgalmű főpásztor. Emellett, ahol szerit ejthette, „botánizált“,

---

*) Ezen bámulatba ejtő apostolkodásában méltó utódja Haynaldnak gr. M a i l á t h Gusztáv, kiről hasonló, sőt bámu-latosabb dolgokat beszéltek nekem, amikor 1898 őszén Erdély-ben jártam, elvivén flamat a csik-somlyói gymnasiumba.

mindig magával hordozván dobozát és kis sátrát, amely alatt gyakran elhált a havasok magasain. Én nemcsak azért gondolok hálás szívvel erre a rendkívüli emberre, mert ő adta fel nekem a bérálás szentségét a n.-szebeni Orsolyaszüzek zárdatemplomában, hanem mint székelyember azért is, mert ő emelte a csik-somlyói algyimnáziumot 8 osztályu főgymnáziummá és ő nyitotta meg újból a bezárt kantai (kézdivásárhelyi) algyimnáziumot.

Lehetetlen itt felsorolnom alkotásait bérees hazában; ezekről ki bővebbet akar megtudni, olvassa el az 1882-iki erdélyi egyházmegyei Schematismust; ebből csak annyit említek itt föl, hogy Haynald tizenhárom évi püspöksége alatt az akkor még sokkal szerényebb püspöki javadalomból mintegy 400,000 frtot szentelt egyházi, kulturai és iskolai célokra, nem számítva azt, amit a jótékonyság oltárán áldozott. De még akkor sem feledkezett meg első szegény egyházmegyjéről, mikor ettől már rég elválasztotta az erőszak: annak szükségletei fődözésére áldozott a távolból is 56 ezer forintot.

A történeti igazság kedvéért nem mellőzhetem hallgatással, hogy Erdélyben a magyarság, sőt maga a katolikus papság is, nem fogadta Haynald kinevezését rokonszenvesen, és neki egy-két évre volt szüksége, hogy eloszlathassa azt a balhiedelmet, miszerint ő az udvarnak, a „kamarillának“, a kreaturája, az abszolút kormány vak eszköze, stb.. De nemsokára látták, hogy Haynald egyházmegyjének önfeláldozó atyja és lánglelkű apostola, ki annak érdekében szembeszáll még a mindenható „Civil- und Militaer-Gouverneur“-ökkel is és a püspökség egyik történeti jogát („erdélyi püspök“) a másik után vívja vissza, mikor

megtudódik, hogy a lángeszű főpap minden szabad idejét Erdély történetének és törvényeinek tanulmányozására fordítja és, valamint az anyaországban *Deák* Ferenc, úgy ő Erdélyben mindig a jogfolytonosság mellett nyilatkozik: népszerűsége a magyarságnál és hazafias papságnál nőttön nő, a beamtersereg, az oláh és szász korifeusok, kik neki addig mint az udvar persona gratissimájának a talpát nyaldosták, most lassanként visszahúzódtak és fogaikat vicsorították rá.

Ámbár érvényben fenállott az Erdélynek anyaországával való egyesülését, vagyis az *Uniót* szentesítő, 1848-beli törvény, Schmerling, illetve gr. *Nádasdy* Ferenc erd. kancellár, mégis azon fáradozott, hogy Erdélyt, elszakítva Magyarországtól, közvetlen az osztrák birodalomhoz kapcsolja és ennek „Reichsrath-“jában képviseltesse. Ezen és minden más törvényellenes törekvésnek ellenszegült Haynald Lajos úgylis mint erdélyi püspök, úgylis mint az erdélyi főkormánysház első tanácsosa.

E küzdelmeket itt csak érinthetem; azoknak részletezése hosszadalmas tanulmányozást venne igénybe és megtöltene egy termes kötetet.

Az 1861. febr. 10-kére Gy.-Fehérvárra összehívott konferencián határozottan kijelenti Haynald, hogy más országgyűlésre nincsen szükség, mint a magyarországra, amelybe az erdélyi részek képviselői is meghivandók, később azt vitatja a főrendiházban, hogy a magyarországi országgyűlés mindaddig csonka, míg abban Erdély képviselve nincsen, és követeli az Unió törvény végrehajtását, s még később (okt. 3-án) ellenzi a gubernium ülésén a külön erdélyi országgyűlés egybehívását stb. stb., s midőn ezen eljárása miatt gr. Nádasdy felelősségre vonja és Bécsbe idézi, a maga

és álláspontja igazolására emlékiratot ad át a minis-
ternek, amelyből a következő sorokat már csak azért
sem hagyom ki, mert azok tartalmát ma is alkalmaz-
hatják azok, akik az övéhez hasonló helyzetbe jutnak :
„Ha tőlünk, püspököktől, azt lehetne követelni, hogy
a különböző ministeriumok által létesített rendszer-
változásokkal mindenkor a mi saját politikai meggyő-
ződésünket is változtassuk, és ily módon senkinek
hasznára, saját erkölcsi és politikai értékünk megse-
misítésével politikai chameleonok szerepét játszszuk :
ezen esetben milyen sulya és nyomatéka lehetne az ezen
eljárásunkat joggal elítélő nép előtt szavunknak akkor,
mikor az uralkodó iránt tartozó hűség és engedel-
messég tanát hirdetjük neki, békére és nyugalomra
intjük? A kormány is mily előnyöket várhatna ilyen
*hozzá és hozzánk egyaránt méltatlan szemfény-
vesztéstől?* — Én részemről kijelentem, hogy a *bár-
mily oldalról származó gyanúsításokkal nem gon-
dolván, becsületes meggyőződésemet fogom követni,
a hon és ország érdekeit lelkiismeretesen fogom
felkarolni*, esküvel szentesített kötelességemhez képest
*Uralkodóm i g a z barátjainak barátja, ellensé-
geinek ellensége leszek végső lehelletemig.*“

Gr. Nádasdy most már élőszóval való rábeszélés útján kísérti meg Haynaldot az alkotmány és törvény ösvényéről leterelni, majd fényes ígéretekkel, majd ijesztő fenyegetésekkel hozakodván elő. Mind hiábavaló fáradság! Haynald határozottan kijelenti : „Sem a felséges ausztriai uralkodó-ház és a királyi felség személye iránti rendületlen hűségem, sem házamhoz és ősi alkotmányához való ragaszkodásom nem engedi, hogy akár a tényleg kormányzó minis-terekről várható kegyek, akár a netán fenyegető ideig-

lenes hátrányok miatt a lelke mélyében gyökerezett jog és igazság sugallatait elnémitsam, emberi tekintetből gyáván a szent ügy árulójává legyek.“

Az 1863. július 1-jére Nagy-Szebenbe törvénytelenül összehívott erdélyi országgyűlés ellen a magyar és székely képviselők élén tiltakozva és azon meg nem jelenve, Haynald Lajos a legnépszerűbb ember lesz Erdélyben, és ezen népszerűsége még fokozódik, midőn gr. *Crenneville* Lajos altábornagy és kormányzéki elnök abbéli követelését, hogy néhány papot és tanítót, kik a választások alkalmával az unió mellett buzgólkodtak, minden vizsgálat nélkül foszszon meg állásától, kereken visszautasítja.

Az önkény és törvényteleniség emberei, kik akkor a hatalmon voltak, végre győztek: Haynaldot 1863. dec. elején felszólítják Bécsből, hogy adja be lemondását a püspökségről.

Megteszi.

Ime a hazaszeretetnek, az alkotmányosság és törvénytiszteletnek egy gyakorlati példája!

Haynald feláldozza méltóságát, jövedelmét és jövőjét, s kiteszi magát a félrevezetett uralkodó haragjának, — de megnem sérti a szentesített törvényt, hazája érdeke ellen nem emeli föl még csak kis ujját sem.

Szívéhez nőtt egyházmegyéjétől e szavakkal búcsúzik: „Erdély! Áldja meg Isten családi életedet, földjeidet, vállalataidat, kezed munkáját, hogy a földi áldások közepette annál nagyobb igyekezettel keresd a mennyei javakat és egy, a keresztény élet áldásaiban gazdag és boldog nemzedék hirdesse szép hazád földjén a Mindenható irtalmát és dicsőségét!“

Gr. *Mikó* Imre,* Erdély volt kormányzója és az erdélyi reform. egyház főgondnoka pedig, így búcsúzik el a *bukott* püspöktől: „Rövid vala együtt szolgálatunk ideje, de arra elég, hogy én Nagyméltóságodban a *magyar alkotmánynak egy rendületlen jellemű bajnokát* ismerjem meg és tiszteljem. Én részemről azon küzdelmek napjaira, melyeket hazánk szent igazért egy téren vívtunk, mindig örömmel fogok emlékezni. S ez emlékezet sugaraiban a Nagyméltóságod neve kétségkívül első helyen fog mindenkor ragyogni. Nagyméltóságod egy nagy és erős vallás főpásztorához illő *bátorsággal védte az alkotmány ügyét*. Adja az Ég, hogy, amint most a *haza*, úgy egykor a *fejedelem* is jól felfogott érdekében méltányolja a *halhatatlan érdemeket*.“

IX. *Pius* is a bécsi kormány sürgetésére nagy későn, 1864. szept. 24-én, „kelletlenül és fájdalmas szívvel“ fölmentvén Haynaldot püspöki kötelékétől, „jóakarátának és nagyrabecsülésének tanújelül“ a *karthagói érseki címet* adományozta neki.

Mint tizenöt évvel ezelőtt, úgy most is szécsényi magányába vonult vissza a félreismeret egyházfejedelem.

A mexicói császárrá választott *Miksa* főherceg pápai nunciusul akarja magával vinni új birodalmába, de Haynald szerényen visszautasítja a Szentszéktől is kedvezően fogadott ajánlatot, és a pápa Rómában ad tehetségeinek megfelelő munkakört, és ott tölt el a püspökségétől méltatlanul megfosztott püspök csaknem

* Életrajzát a derék székely államférfiúnak s tudós-nak, kit „Erdély Széchényijének“ neveztek, l. „Király és Nemzet“ I. 162—174.

harmadfél évet (1865 kezdetétől 1867 nyaráig), megsztva idejét az egyházi kormányzat, a tudomány és művészet között, mialatt mindenkit, aki vele érintkezett, megnyert magának, kezdve a Szentatyától le a köznépig, mely a „vescovo ungherese“-t (magyar püspök), kit botanikus dobozával gyakran látott elbolyongni a Tiber partján, jól ismert és alázatosan üdvözölt.

Három évi száműzetés után, győzven itthon azok az elvek, melyekért Haynald immár *két ízben* megszenvedett, a magyar nemzettel kibékült fejedelem őt 1867. április 5-én kinevezi *kalocsai érseknek* és közvetlen a koronázás után kényes diplomáciai ügyben Rómába küldi és annak sikeres elintézése után a Lipótrend nagykeresztjével díszíti föl.

Már csak IX. Pius utódja, dicsőségesen uralkodó pápánk, *XIII. Leo*, emeli 1879. máj. 12-én *bibornoki méltóságra* „de Angelis nevezett római Boldogságos Szűz Mária áldozó-biborosa“ címével.

Haynaldról csak a legeslegfontosabb dolgokat irván le eddigelé, tele irtam éppen 36 irott oldalt; legalább is 10—15-ször ennyit kellene írnom, ha kalocsai érsek-korát 1889-ig akarnám; bár főbb vonásaiban, ecsetelni. Nem is fogok belé. Eléggé nem is magasztalható érdemeit és sokoldalu működését, de, szintén csak in nuce, megírták dr. *Somlyói* „Haynald Lajos bibornok, az aranymisés kalocsai érsek“ (1889) és dr. *Városv* Gyula apát-kanonok „Haynald Lajos a kalocsai érseki széken 1867—1889“ című jeles, adatokban gazdag tanulmányaikban, amiket mindenkinek ajánlok, ki e tüneményszerű nagy férfit halhatatlan tetteiben meg akarja ismerni. Én az én könyvemben, mert ez nincsen egészen az ő emlékének szentelve, további életpályájának is csak legfényesebb mértföldmutatóira

utalhatok, életének e része frissebb emlékezetben levén és tágabb körökben ismeretes.

A „keresztény haladás“ jelszavával beköszöntve főegyházmegyéjébe, ernyedetlen munkálkodásával minden irányban haladást idéz elő.

A plebániák számát 106-ról 114-re, a segédlelkészekét 69-ről 83-ra, a hitoktatókét 2-ről 12-re emeli. -- Az alesperesek számára új „Utasítást“ dolgoz ki, papságának korszerű új „Szerkönyvet“ ad a kezébe és papságát öt ízben gyűjti maga köré zsinatszerű tanulságos értekezletre. — A plébánosok kongruáját 1000 forintban, a segédlelkészek pénzbeli jövedelmének minimumát 300 forintban állapítván meg, ezt meg is valósítja ritka bőkezűségével: a lelkészek pénztárába a sajátjából évi 20,000 forintot fizet, és utódait is kötelezteti ő felsége mint apostoli legfőbb kegyúr által örök időkre ugyanakkora teher elvállalására; így a kalocsai papság a kongruakérdést, amelynek tárgyában Haynald ugyan adott be 1884-ben „Emlékiratot“, csak elméletben ismerte, meg levén az nagyjában oldva az érsek nagylelkűsége által gyakorlatilag, még mielőtt a kormány kezdeményezte,

Megyéjében csak 46 plebánia levén tiszta magyar, a többi bunyevác, német vagy vegyes ajku, Haynald rászorította magyar kispapjait e két nyelv elsajátítására és német vagy bunyevác vagy vegyes ajkú közösségekben született magyarokat nevezett ki plébánosoknak, kik magyar hazafiságuk-, magasabb fokú erkölcsi és értelmi színvonaluknál fogva jótékonyan hatottak hívóik szív- és nyelvbeli gyors megmagyarosodására, kezdvén a magyarosítást az iskolában és társadalomban és utóljára végezvén a templomban.

Mindenütt utánzandó nemes és erkölcsös példája

a becsületes, nem erőszakos s azért biztos magyarosításnak!

Egyházkormányzati célokra Haynald nem egészen 21 év alatt, 1867-től 1888-ig, 1,463,772 frtot áldozott a magáéból.

Alighogy megalkotják a felekezet nélküli iskolák intézményét célzó 1868: XXXVIII. törvénycikket, azonnal megvizsgáltatván egyházmegyéje összes népiskoláit, a tapasztalt hiányokat pótolja, új iskolákat emel vagy emeltet, egy szóval: a népnövelést és oktatást a kor kívánalmainak színvonalára emeli, gondoskodik a tanítók számának szaporításáról és javadalmazásának javításáról stb., újjá szervezi a kalocsai tanítóképezdét és új tanítónőképezdét állít, a középiskolai oktatás érdekében pedig a jézsuiták mintaszerű finöveldéjéhez egy palotaszzerű szárnyat építtet és emeli az országos hírű csillagvizsgálót stb.. *Haynald 50 éves papi jubileumáig növelés- és oktatásügyi célokra 1,039,868 frtnyi áldozatot hoz!*

Kór- és árvaházakat alapít, gondoskodik elaggott és beteg papok s tanítók nyugdíjáról stb., és így *ad jótékony célokra a fenti időben 361,238 frtot!*

Itt külön ki kell emelnem az édesanyja 80-dik születésnapja alkalmából 80,000 frtnyi költséggel Szécsényben emelt kór- és árvaházat, gyermeki kegyeletének és irgalmasságának ezt a maradandó emlékét.

A fentebbi összegeken kívül Haynald fordított még általános országos célokra 163,735, tudomány-, irodalom-, művészet- és közművelődésre 227,293 és közgazdasági célokra 951,821 frtot, úgy hogy *közcélokra hozott áldozatainak főösszege 4,209,730 frt!* Azt hiszem, ez az óriási szám hangosan beszél. De

hogy mit adott a hozzá forduló, soha vissza nem utasított szemérmes szegényeknek és mennyit, — azt csak a mindentudó Isten mondhatná meg!

Mennyibe kerülhetett *világhírű herbariuma* is, melynek ritka tartalmát *öt világrész szolgáltatta*, és melynek szekrényei alig fértek el az érseki rezidencia nyole termében! Ezen herbariumról és Haynaldról, mint *elősrangu batonikusról*, aki többet akar megtudni, az olvassa el többek között dr. *Kanitz* Ágoston „Haynald Lajos mint botanikus“ c. tudós tanulmányát (1891).

Nagy tevékenységet fejtett ki s gyakran vezérszerepet vitt a langeszü biborosérssek a delegációk, a főrendiház és a tudományos akadémia ülésein, valamint a Szent-István-Társulat és más tudományos és humánus egyesületek gyűlésein, az autonomiai kongresszuson stb.; „a keresztény és izraelita közt, valamint az országon kívül kötött polgári házasságról“ szóló törvényjavaslatnak a főrendiházban 1882. dec. 12-én történt megbuktatásához is nagyban hozzájárult de a nemsokára ezután erőszakosságokban nyilatkozó antiszemizmus ellen felszólalt a szeretet vallásának főpapjához illő szellemű pásztorlevelében. — Majd meg Bosznia és Hercegovina elfoglalása mellett mondott hatalmas beszédet, itt sem törődve ezen üdvös eljárás akkori népszerűtlen voltával.

A vatikáni zsinaton is kiváló szerepet játszott. A magyar püspöki kar, ámbár meg volt győződve a pápai tévmentesség igazságáról, annak *dogmátikus kihirdetését* igen fontos okokból nem tartván korszerűnek, ezen álláspont mellett Haynald több ízben sikra szállott; de mihelyt a többség a pápa infallibi-

litásának dogmaként való kihirdetését elhatározta, ennek tüstént és föltétlenül alávetette magát.

Mint ember személyes barátságába fogadván a nagynevű művészeket, ezek közt kiváltképpen *Munkácsy* Mihályt és *Liszt* Ferencet, és különös pártfogásába vevén a művészetet, ez utóbbi leginkább öneki köszönheti, hogy a hazában elfoglalta az őt megillető helyet.

A lapoknak egy végzetes esetről hozott közleménye, hogy? hogy nem?, kikerülte figyelmemet; amaz esetet csak futólag mondotta el nekem egy azon időben Kalocsán volt ismerősöm. Amaz elbeszélés szerint ez történt: A már előhaladott koru biboros kicicikázván, fogata találkozott egy marhabőrrel megrakott kocsival, melyet egy pár számár húzott. Az érseki tüzes lovak megijedvén, megbokrosodván, a hintó felfordult, és Haynald oly szerencsétlenül ütődött fejével egy kőhöz, hogy súlyos agyrázkódást szenvedett, melyből soha többé tökéletesen föl nem épült, és amelynek szellemi tehetségei érvényesülésére is nagyon hátrányos következményei voltak. Hajdan elsőrangú napként ragyogó szelleme lassanként pislogó mécshez hasonlított, mely minden pillanatban *végképpen* kialhatott. Ideig-óráig azonban testi és szellemi javulás mutatkozott az agg egyházfejedelemnél. Így 1889. március első napjainak egyikén is, amikor a király minden bejelentés nélkül váratlanul megjelent gr. *Paar* főhadsegéde kíséretében a bibornoknak a „Nemzeti Szállóban“ levő lakásán. Haynald éppen ebédnél ült nővérével, özv. Stockingernével. A király részvételt tudakozódott az érsek állapotáról és örömmel fogadta ennek részéről azt az értesítést, hogy az immár tetemesen megjavult. Királyi vendégét át-

vezetvén fogadó termébe, megindulással köszönte meg ő felségének leereszkedő jóságát s bemutatta nővérét. A király egy álló negyed órai magradt a bi-bornoknál, kinek búcsúzásakor melegen szívére kötötte, hogy vigyázzon egészségére. *A király az elváláskor Haynaldot megölelte.*

Ugyanaz nap délutánja folytán *Ferenczy* Ida is tudakozódott a királyné megbizásából a biborosnál és örvendetes hírt vihetett a drága királynénak a budai várakba.

A javulást fájdalom! nem követte teljes felgyógyulás, és 1889. október 15-ke, az arany mise napja, melyet az ország, sőt ennek határán túl a nagy férfi megszámlálhatatlan bámulói és tisztelői is epedve vártak, közeledett, anélkül hogy a közörmben maga a jubiláns részt vehetett volna.

Csak röviden írom le ezt a sötét háttérű, fényes jubileumot.

A pápa hosszabb levél kíséretében küldötte apostoli áldását a betegeskedő egyházfejedelemnek, ki mind ezt a levelet, mind pedig a király következő üdvözlését többször felolvastatá magának:

„Kedves dr. Haynald biboros-érsek!

Fogadja áldozárságának félszázados évfordulója alkalmából legbensőbb szerencsekívánataimat, melyeket annál nagyobb örömmel fejezek ki önnek, mert ez ünnepély újjólag alkalmat szolgáltat nekem megemlékezni azon, nemcsak általam már ismételve hálas elismeréssel kísért, de az egész országban, sőt annak határán túl is ismeretes ritka érdemeiről, melyeket ön az évek hosszú során az egyház, valamint a trón és az állam körül szerzett, — azon kiváló tevékenységről, melyet a tudomány terén ki-

fejtett, és azon áldástterjesztő jótékonyságról, melylyel ön ritka áldozatkészséggel és bőkezűséggel ezrek szívébe a hálának maradandó emlékét ültette.

Őszintén kívánom, hogy azon boldogító önérzetet, melylyel ön a lefolyt 50 évre visszatekinthet, teljes testi és lelki erővel tovább is élvezhesse, és hogy a jelenleg sajnosan gyöngélkedő egészségének mielőbbi helyreálltával, áldásos működését, mint az egyház és ország dísze, még számos évekig folytathassa.

Kelt Bécsben, 1889. évi október 12-én.

Ferencz József s. k.“

Hogy fiataalkori barátja, *Simor* primás, a gratulálók sorában az elsők között volt; magától értetődik. Üdvkívánataikkal még a sokak között fölkeresték a következő nagy hirű férfiak: *Coburg* Fülöp herceg, *Galimberti* Alajos pápai nuncius Bécsből, Németországából *Windhorst* Lajos, Franciaországból az orléansi hercegérsek, a ministerek összesen, *Tisza* Kálmán és *Csáky* Albin gr. külön-külön, az érsekek és püspökök együttesen, *Lőnhárd* Ferenc erdélyi püspök, a jubiláns egykori titkára és oldalkanonokja, külön; ez elküldötte azt a díszalbumot is, melyet az erdélyi papság ajánlott fel egykori hőslelkű és hazafias püspökének. Továbbá: *Falk* Miksa, Haynaldnak nagyrabecsült zseniális munkatársa a delegációkban, *Jókai* Mór, *Vaszary* Kolos főapát és id. *Szögyén-Marich* László országbíró, br. *Eötvös* Lóránd és *Semsey* Andor, a tudománynak ez a hasonlelkű maecenása stb.. és számtalan testület és társaság.

Kalocsán a számos küldöttségeket *Majorossy* János püspök, érseki helynök fogadta; maga a jubiláns arra volt kénytelen szorítkozni, hogy az ablakon

Dr. Haynald Lajos
bíboros érsek.

át egy pillantást vessen a tiszteletére kivilágított városra és fáklyásmenetre és, míg a székesegyházban őérette és őhelyette *Lichtensteiger* Ferenc püspök hála- és aggodalomtelt szívvel énekelte a Te-Deum-laudamus-t, maga a beteg jubiláns remegő kezekkel és roskadozó testtel mutatta be házi kápolnájában az ő arany miséjét az ő Urának-Istenének.

Arany miséjének évében és napján ismét oly bőkezű alapítványokkal tette Haynald emlékezetessé jubileumát, hogy minden nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy Haynald mindennemű áldozatainak összege arany miséjének napján *megütötte az öt milliót!* —

Anélkül, hogy nagyon kirívó lenne a jubileum és a gyász között az ellentét, eme szomorú jubileum után bátran hozzáláthatok azon nevezetesebb emberek elősorolásához, kik feledhetetlen trónörökösünk gyászszos halálának évében multak ki, mondom: *elősorolásához*, mert most kellő méltatásukhoz nincs sem idő, sem hely.

Egykori szeretett tanítójához, dr. *Rómer* Flóris n.-váradí kanonokhoz, 1889. jan. 1-én, az új év alkalmából, így ír a halás megemlékezésnek is mintaképe, *József* főherceg: „Mindnyájan szívből üdvözljük s kívánjuk, hogy a Gondviselés a haza, az egyház és a tudomány javára tovább is zavartalan egészségben tartsa meg háladatos tanítványa és az alocsúthi kis család öröme. — Csak kevesebb időt töltsön kedves Atyám Uram az íróasztalnál, járjon gyakran a levegőre és jobban kimélje magát.“

Sem Isten nem hallgatta meg ez egyszer a jószágos főherceg és a kedves „kis alocsúthi család“ jó kívánságát, sem nem hallgatott Rómer a gondos fejedelmi tanítvány böles tanácsára: a haláláig dolgozó

tanuló tudóst magához szólította Isten mindjárt a tavasz elején, márciusban. Életrajzának száraz váza ez: született 1815. április 11-én Pozsonyban. Középiskolai tanulmányainak befejezésével a szent-Benedek-rendbe vétette föl magát, de később, 1864-ben, átlépett a besztercebányai egyházmegyébe. A király tudományos érdemeinek elismeréseül 1874-ben kinevezte apátnak, s neki 3 évvel utóbb a n.-várad i literarium stallumot adományozta, majd kitüntette a vaskoronarend 3. osztályával, a portugáli király pedig a szent-Jakabrenddel.

Különösen ki kell emelnem, hogy Rómer a legutolsó pozsonyi országgyűlés ideje alatt „József nádor” fiát, *József* főherceget, a természettaniakban oktatta. *)

Nem egy fiatal katolikus pap eserélte föl a szabadságharc kitörésekor a reverendát a katonai kábattal, és ezek között ott volt Rómer is, ki mint honvéd a „Rónai” nevet vette föl s nemsokára főhadnagyn lón. Mint sok mást, Rómert is várfogságra ítélték, ahonnan csak 1854-ben szabadult ki. Rómer kitűnő szaktudós volt a természetrajz- és földtanban, valamint a régészetben is.

Halálában sem feledkezett meg gyermekkori tanáráról a hálás lelkű József főherceg, a következő táviratot intézvén a n.-várad i káptalanhoz: „Legbensőbb s legmélyebb fájdalommal vettem a gyászhi rt, siratva annyira szeretett kedves tanítomat. Isten nyugtassa.”

A szabadságharcbeli „Rónai” alig egy hónap múlva elköltözésére maga után szólította *Rónay* Já-

---

*) Bővebben van méltatva Dr. Rómer Flóris élete és működése azon emlékbeszédben, melyet fölöt te József Ágost és László főhercegek jelenlétében *F r a k n ő i* V. tartott az akadémiában.

eint pozsonyi prépostot, fölszentelt püspököt, *Rudolf* trónörökös tanárát és *Mária Valéria* főhercegnő nevelőjét, ki nagyszerű könyvtárát felerészben a pozsonyi prépostságnak, felerészben valamelyik hazafias együletnek szintén Pozsonyban hagyta. Hogy miként fejezte volna ki kegyeletét szeretett tanára iránt a magát *Rezsőnek* nevező trónörökös, ha életben van, nem tudom; de hogy *Mária Valéria* „Jácint bácsijának“ jácint- és babérból font pompás koszorút küldött koporsójára, eme felirattal: „Hálás tanítványa, Mária Valéria“ —, ezt tudom, valamint azt is, hogy ez a nemes keblű magyar királyleány zokogva megsiratta az ő jó Jácint bácsiját. Lángeszű tanítványát, a trónörökös, ez nem akarta sokkal túlélni; de tudom, szörnyet hal a jámbor püspök még előbb, ha meghallja életében azt az iszonyu rágalmat, mit ellene szórtak halála után kiméretlen együgyű emberek: hogy *szabadkőműves* lett volna, a szabadkőművesek pedig az *autochiriát* bizonyos körülmények között megengedhetőnek tartják. — — —

Az öreg *Pulszky* Ferenc, a magyarországi szabadkőművesek nagymestere, a lapokban határozottan tagadta, hogy Rónay Jácint püspök szabadkőműves lett volna. Mi tudunk mint bizonyosat annyit róla, hogy Mária Valériából istenfélő, vallásos, velőkig magyar érzelmű szüzet növelt, és Rudolf magyarságát és magyar kulturáját a legnagyobbra fokozta, és ez elég, hogy szívünk mélyéből fohászkodjunk érte Istenhez: „Adj, Uram, örök nyugalmat neki!“ —*)

Két megyés püspök is itt hagyta hiveit: *Pauer*

---

*) Én az én „Horatiusomat“ a bold. emlékü Rónay J. püspöknek dedikáltam, mint a királyi sarjak istenfélő és hazafias nevelőjének.

János székes-fehérvári püspök, ki méltán dicsekedhetett József főherceg tiszteletével és barátságával, és *Bonnaz* Sándor csanádi püspök, kiről már előbbi könyveimben szóltam.

A három püspök után következett három gróf: gr. *Bedekovich* Kálmán († aug.) horvát miniszter, gr. *Wenckheim* Rudolf, a trónönökös öreg druszája, († okt.) és gr. *Károlyi* Alajos, az irgalmas lelkű főúr és nagy nevű diplomata. —

Az Istenben boldogult trónökös határozottan és minden nyilatkozatában és cselekedetében kifejezetten a duálizmusnak levén hive, Magyarországon a magyar elem erősödését, a magyar állameszmének a nem-magyar ajkuak között való meggyökeredzését és a magyar nyelv terjedését mindig örömmel kísérte és az ellen a nemzetiségek akár aktív, akár passzív oppozícióját nyíltan elítélte: Ő a szó legszebb értelmében magyar hazafi volt, kinek egykori uralkodása alatt benső konszolidálásunkat éppenúgy eszközölhattuk volna, mint megkezdtük és folytatjuk bölcs édesatyja auspiciuma alatt, kit a magyarok Istene vigasztaljon és éltesen a mi üdvünkre még sokáig, igen sokáig!

Pedig az a benső konszolidálás, az a szívben, lélekben és nyelvben való megmagyarosodás igen lassu, nehéz munka, melynek meggyorsításához nagyon is szükségünk lett volna a katonás, temperamentumos trónörökös fiatal, minden akadályt legyőző erejére.

Így azonban magunkra hagyatva a régi lassu tempóban kellett haladnunk, és mintha az oroszszal kacérkodó nemzetiségek a trónörökös halálából új reményt és erőt merítettek volna, ezeknek nagyobb ellenállásával és vehemensebb támadásával kellett megküzdenuünk.

Magyarosodásunk ezen években is csak sporádice, elszórtan, egyes tünetekben mutatkozik, melyeket, amint eddig is láttuk, jobbadán egyházi férfiak, aztán más áldozatkész honfiak idéznek elő, tehát inkább a társadalom, mint az állam, holott ennek volna a tisztességes magyarosítás első sorban a joga, sőt kötelessége. Ez irányban egyedüli nagyobb érdeme az államnak, illetve a kormánynak a *kisdedóvás* rendezése volt, amire még visszatérek.

Eltételezve az „Emke,” a „Fölvidéki” és a „Dunántúli Kultüregyletektől” és az 1891-ben keletkezett „Magyar Egyesülettől,” ezeket a kedvező jelenségeket jegyezhetjük fel:

Wuja Ignác bogárosi plebános iskolában és társadalomban oly buzgóságot fejt ki a magyar nyelv terjesztése körül, hogy a fiatal generáció ebben az egészen német községben immár magyarul beszél.

Harasztiban 1891. Nagy-Boldogasszony napján a községi közgyűlésen azt indítványozza a bíró, *Fajta* Mátyás, hogy ezentúl legyen minden harmadik vasárnapon magyar szent beszéd, az indítványt támogatja dr. *Földváry* László, az ottani egyház kegyura, a közgyűlés egyhangulag elfogadja, és *Kraszna* János plebános a megerősítést *Schuster* Konstantin püspök-nél kieszközli. Ez volt az első lépés Harashti tökéletes megmagyarosodásához.

Hujós egészen németajku községének iskolaszéke *Kleiner* Adolf plebános indítványára elhatározza, hogy 1891. szeptember havától kezdve a magyar legyen a tan nyelv a kath. népiskolában, és ugyanakkor nyissanak kisdedóvót magyar nyelvvel és kath. jelleggel. Ez utóbbit *Eötvös* Géza főszolgabíró indítványozta.

Lassu Lajos nagy-suri plebános tót községében maga tanítja az iskolában a gyermekeket a magyar nyelvre, olvasókört alapít, hol felváltva magyar előadásokat is rendeznek, káplánja, **Huszár** Gyula, és a tanítók magyar énekekkel és zenedarabokkal kedveskednek néha vásár- és ünnepnapok estéin a jobbadán tót hívőknek, kiknek megmagyarosodása lassan halad ugyan, de biztosan bekövetkezik — minden erőszakoskodás nélkül.

A **herendi** kath. hívek kérést adnak be megyés püspökükhöz, br. **Hornig** Károlyhoz, hogy ezentúl (1892) ne csak német ének és szent beszéd, hanem felváltva magyar is legyen. El lehet képzelni, mennyire örvendett a hazafias püspök hívei ezen kívánságának.

Thuránszky Ármin esperes-plebános oly buzgóságot fejt ki az iskolákban a magyarosítás körül, hogy hívei maguk kériki föl: prédikálna nekik magyarul is. Megtörtént a magyar szónoklat 1892. szent-István király napján először és ezután folyik rendszeren a **Kis-maros**i német-ajku hívek örömére.

Egészen így járt el **Csáky** György plebános is Csolnokon, melynek lakói tótok és németek, míg **Dénese**d németajku község előljárósága maga folya-modott a plebános helyeslésével a hercegprimáshoz magyar szent beszédek elrendeléseért.

1892. karácsony napján jól begyakorlott gyermekkar magyar egyházi énekkel lepte meg az illavai ájtatoskodókat. Ennek az élőkkel leginkább örült **Baross** Gábor szelleme, kinek teste az illavai templom kriptájában várja a feltámadás óráját.

A „Pesti Hírlap“, amelyről azt állítják, hogy a szabadkömüvesek lapja és a katolikus egyház leg-

nagyobb ellensége, így ír 1891-ben a békési tót telepekről: „A *katholikus* tótok egytől egyig mind visszamagyarosodtak, míg az *evangelikusokról* ez fájdalom! éppen nem mondható. Hogy pedig e magyarosításnál mily szerepet játszott az egyház és iskola, azt mindenki elgondolhatja.“

De amit a „Pesti Hírlap“ a békési tótokra vonatkozólag mond, az áll hazánkban a katolicizmusról és protestantizmusról általában: Magyarországon a katolicizmus mindenütt magyarosít, a protestánizmus németesít, vagy tótosít. Sőt magok a kálvinisták, kik idegenből származott felekezetüket „magyar vallásnak“ szeretik nevezni, seholsem magyarosítanak, de sőt sok helyen maguk is elvesztették magyarságukat; — így eloláhosodtak Erdélyben és eltótosodtak a felvidéken, ellenben mindenütt megtartották eredeti németiségüket, szívósan ellenállva a magyarosodásnak. Így megmaradtak németeknek a *balma-újvárosi* német telepítésű reformátusok és külön német pásztor tartanak magoknak, községük a kálomista hajduk között, a „Kálvinista Róma“ kapuja előtt, valóságos német szívet képez a környék magyar lakosságának tengereiben, és megmaradtak németeknek a délvidéki német kálomista telepek is.

Ujabb időben, — és ezt a legnagyobb lelki örömmel konstatalem — az erdélyi részekben teljesen megszűnt az állam és társadalom, kivált pedig az Emke támogatása mellett a reformátusok eloláhosodása, sőt remény van, hogy idővel eloláhosodott részei is visszatérnek a református hitre és megint magyarok lesznek.

Hogy a protestantizmus mily makacsul ellenáll a megmagyarosodásnak, erre még felhozok egy példát, amit nem rég olvastam. *Chován* Zsigmond lugosi ág-

ev. lelkész, a hazafiságban maga is haladni akarván, elhatározza, hogy minden hónap első vasárnapján magyarul fog prédikálni. Azon véleményben, hogy németajku hivei közül úgylis csak az „úri osztály“ fogja meghallgatni, gyönyörű beszédet készített, hadd gyönyörködjék azon a két reformált felekezeten levő intelligencia. Föllép a szószékre, szétnéz: egyetlen egy ember sincs a templomban! Egy hónappal reá anynyiban javult a helyzet, hogy szeme a szószékről egy szál legényt fődözött fel a kongó templomban. A tiszteletes úr 1892-ben még nem mondhatta el szép szónoklatát s talán ma is sajnálja a fáradságot, amelyet annak kidolgozására hiába fordított.

De egyáltalán meddő és hiábavaló a magyarosítás a templomban, ha azt nem előzte meg a magyarosítás az iskolában és társadalomban.

A katolicizmus és protestantizmus különböző viselkedése szemben a magyarosodással és általában magyar hazafiassággal feltűnő, és azt láthatja mindenki, aki látni akarja: A pánszlávok csak a lutheránus tótok közül kerülnek ki, vagy hallott-e még valaki az erdélyi lutheránus szász templomokban valaha magyar prédikációt? Soha! Ellenben ninesen németajku község a katolikus erdélyi egyházmegyében, hol ne hallanának a hivek magyar szent beszédet is.

De a dolgot erőltetni nem szabad; azt pedig, hogy a szent mise és egyáltalán az egész liturgia nyelve a senki nemzetiségét nem bántó latin helyett a magyar legyen, csak azok követelik, kik a katolikus egyház egységének lazítására spekulálnak.

De folytassuk! Még sok plebánost tudnék itt megnevezni, aki egyházközségében az Isten ígéje mellett terjesztette a magyar szót, de sőt vannak

olyanok is, kik idegenajku hiveiket egészen megmagyarosították; de jobb lesz egy hivatalos okmányt idéznem, amelyben derék papjaink a tanítás terén segédeikkel, a tanítókkal együtt, tömegesen meg vannak díesérve a magyar nyelv terjesztése körül szerzett érdemeikért; hadd legyenek megörökítve az én könyvemben is ezek a kettős apostolok és a lelkes tanítók, az én kedves kartársaim.

Veszprém megye a katolikus papoknak* és tanítóknak ez irányú hazafias fáradozásukért elismerést szavazott. Az erre vonatkozó megyei *határozat* szó szerint így hangzik: „*Határozat.* Veszprémmegye közigazgatási bizottsága 1889. évi júniushó 15.-én tartott üléséből. 271/765. 1889. A kir. tanfelügyelőnek 1889. évi májushavi jelentése letárgyaltván, határozottatott: a jelentés tudomásul vétetik, egyúttal, mint-hogy abból a közigazgatási bizottság azon örvendetes meggyőződést merítette, hogy a vármegye vegyesajku községeiben és pusztáin levő népiskolákból kikerült növendékek mintegy 70%-a teljesen jól beszéli a magyar nyelvet, a közigazgatási bizottság ezen szép eredmény kivívásában hazafias buzgalmat kifejtő lelkészeknek, úgyis mint iskolaszéki elnököknek, továbbá az illető tanítóknak és pedig: *Róthy* Mihály kislódi plebánosnak, *Horváth* János szücsi plebánosnak, mint a szücsi és fenyőfői iskolaszék elnökének, *Lővárdy* Alajos lókúti ciszt. áldozár-lelkésznek, *Hegedűs* Pál bakony-nánai plebánosnak, *Bures* Antal borzavári lelkésznek, mint a pálihálási iskolaszék elnökének, *Derdák* Lőrinc deveeseri plebánosnak, mint a kolontári iskolaszék elnökének, *Bauer* József városlódi plebánosnak, mint a városlódi, csehányai és úrkúti iskola-

* Van közöttük egy pár derék protestáns pap és tanító is

székek elnökének, *Hegedűs* József vámosi plebánosnak, mint a faiszi iskolaszék elnökének, dr. *Pecsner* Emil porvai lelkésznek, *Szobek* Lóránd nagyteveli ciszt. áldozár-plebánosnak, *Sarlay* Ignác csóthi plebánosnak, mint a bébi iskolaszék elnökének, *Nunkovich* János vanyolai plebánosnak, mint a nyögéri iskolaszék elnökének, *Tachler* Dezső n.-gannai plebánosnak, ifj. *Fogl* János iskolaszéki elnöknek Pénzeskúton, *Népešsy* Károly vöröskúti plebánosnak, úgy is mint a n.-barnagi iskolaszék elnökének, *Mihalecz* János romandi plebánosnak, *Zatkalik* Lajos suuri *ev.-ref.* lelkésznek, *Genur* Alajos ács-teszéri plebánosnak, *Ádám* Iván akai plebánosnak, *Szarvasi* Sámuel lajos-komáromi *ev.* lelkész- és iskolaszéki elnöknek, *Winterkorn* Sándor péterdi plebánosnak. *Bognár* Ernő bakony-szombathelyi plebánosnak, *Verbőci* István, polányi ciszt.- r. lelkésznek, *Kolbenhayer* Albert csernyei *ev.* lelkésznek, *Promber* János ajka-rendeki plebánosnak, mint a gyepesi iskolaszék elnökének, *Aigner* Sándor tósokberendi plebánosnak, *Maczer* Endre tótvázsonyi róm.-kath. lelkész-, mint iskolaszéki elnöknek, *Bánfi* József rátóthi plebános-, mint iskolaszéki elnöknek, *Virág* János n.-vázsonyi esperes-plebánosnak, *Molnár* János n.-vázsonyi *ev.* iskolaszéki elnöknek, *Hodoly* Béla ciszt.-r. áldozárnak Olaszfaluban, *Nemes* D. énes márkói plebánosnak, úgy is mint bándi iskolaszéki elnöknek, *Georgi* Gyula szentgáli plebánosnak, mint a herendi iskolaszék elnökének, *Fassingh* Mihály jákói plebánosnak, úgy mint a német-bányai, farkasgyepői és iharkúti iskolaszékek elnökének, *Bartha* Tamás koppányi plebánosnak, *Piribauer* Ferenc pápa-teszéri plebánosnak, úgyis mint szentiváni iskolaszéki elnöknek, *Szauter* Ignác nosz-

lopi plebánosnak, mint a pölöskei r.-kath. iskolaszék elnökének, *Fölker* Ágoston esztergári lelkésznek, *Fazekas* János gyíróthi plebánosnak, *Bennekovich* Adolf oszlopi plebánosnak, *Mihálydy* István b.-sz.-lászlói esperes-plebánosnak, továbbá a *néptanítók* közül: *Allman* Brunó ág.-ev. tanítónak Öskiün, *Stangl* Sándor városlődi, *Tomor* Lukács rátóthi, *Schneider* Dániel n.-vázsonyi, *Egyed* Ferenc tótvázsonyi, *Dombai* Péter vöröstói, *Weiland* György bébi, *Kreiner* Gyula nyögéri, *Kéri* Antal szücsi, *Krém* Ádám n.-teveli, *Hannig* András tósok-beréni, *Pintér* Antal kolontári, *Téczeli* János kislődi, *Sáringer* Károly m.-polányi, *Vedler* Viktor pölöskei, *Tamaskó* János járdi, *Suck* Antal b.-nánai, *Szlotta* József olaszfalusi, *Székely* József porvai r.-kath. néptanítóknak, *Jeszenszky* Zsigmond suuri ág.-ev. néptanítónak, *Számmer* István b.-n.-szt.-királyi, *Kugler* Pál ácseszéri róm.-kath. néptanítóknak, *Maczer* Endre l.-komáromi ág.-ev. néptanítónak, *Keller* Lőrinc ajka-rendeki r.-kath. néptanítóknak elismerését nyilvánítja és ehhez képest az elismerő okirat következő szöveggel: „A megyei királyi tanfelügyelőnek jelentéséből azon örömdetes meggyőződést merítette Veszprémmegye közigazgatási bizottsága, miként vármegyénk területén az 1879. XVIII. t. c. értelmében a népiskolákban a magyar nyelv tanítása 10 év alatt igen szép előhaladást tett, úgyannyira, hogy a népiskolákból kikerült növendékeknek mintegy 70%-a teljesen jól beszéli a magyar nyelvet.

Minthogy pedig a magyarosodás ezen szép munkájában . . . is mint . . . tevékeny részt vett, hazafias és buzgó működésért ezen bizottság teljes elismerését nyilvánítja“ — kiállíttatni és a főispán úr által aláírottan nevezett lelkész és tanító uraknak

kiadatni rendeli. *Kolossváry* József főjegyző, mint a közigazgatási bizotts. helyettes elnöke.

Ezeknek és ezekhez hasonló derék katolikus lelkészeknek és tanítóknak köszönhető, hogy az országnak sok vidéke, és ezek között a Dunántúl is, hol ezelőtt 2—3 évtized előtt is a lakosság idegen, vagy vegyesajku volt, most már megmagyarosodott érzelemben és nyelvben. Az állami iskolák, — ezt el kell ismerni —, és a Dunántúli Közművelődési Egyesület a magyarosodás processzusát csak siettették.

Ennek éppen ellenkezőjét tették rendszeren az ág.-evangelikus. gör.-keleti szerb és román s részben a gör.-egyesült román lelkészek és tanítók, kik közül némelyik fanatikus gyűlölettel viseltetik minden iránt, ami magyar.

Ime itt csak egy példa a számtalan közül: *Niamessny* Mihály VIII. osztálybeli gymnas. tanuló Fehértemplomon, egykori kedves tanítványom, jelenleg pedig jeles doktor juris, elhunyt szerb tanuló társa sirja felett magyar búcsúbeszédet akart mondani. De alig kezdett beszélni, mikor *Stojadinovics* prota (esperes) németül közbekiált: „Nem tűröm, hogy itt” — a szerb temetőn — magyar beszédet tartsanak!” Az elhunyt atyja kérni kezdte a fanatikus szerb papot, és az államgymnasiumi igazgató már intett Niamessnynek, hogy folytassa halotti beszédét, de akkor az Isten emez érdemetlen szolgálja elkezdett szidkozódni és tettelegesen bántalmazással fenyegette a derék fiatalot, ki kénytelen volt a gyászoló közönséggel együtt távozni a temetőből. Az esetet följelentették a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, ez meg tovább adta a panaszt a gör.-kel. szerb püspököknek Versecen, ez pedig hogy mit tett a botrányos ügyben, nem tudatik (1892).

Gróf Csekönics Endre.

Stojadinovics szerb pópa kiveri a magyarokat és száműzi a magyar szót a szerb sírkertből, ugyanakkor a templom ajtaján kifüggesztett felszólítással édesgeti *Pucho* Amadé, a pozsonyi kapucinus, a templomba a magyarokat, hogy ott velük magyar nyelven végezhesse a szent-kereszt-úti ájtatosságot.

A *zsidóság* legkönnyebben és leggyorsabban magyarosodik; ezt a legmegátalkodottabb antiszemita sem tagadhatja. A zsidók, úgy látszik, ezt vallják: „cuius regio, illius natio“; ha tehát a zsidó nálunk telepedik le, *magyar* lesz abból — polgári házasság nélkül is. Én teljesen elfogulatlan vagyok, mégis ezt kell állítanom: a folytonos zsidóbevándorlás folytán soha ki nem fogyunk a zsidók magyarosításából, kiknek egy részén a kozmopolitizmus férgé rágódik; és másodszor: van a tökéletesen megmagyarosodott zsidó és a született magyar között mégis valami különbség, amit talán inkább érezni, mint megmagyarázni lehet; talán a faj- és vallásbeli különbség tudata az? Nem annyira egyházam, mint hazám érdekében az volna az én pium desideriumom, vajha a magyar zsidók mind kikeresztelkednének, sokat esőkkenne ama különbség és egy emberöltő alatt talán el is tűnnék.

A temesvári és páncsovai községi iskolák megmagyarosodásáról, a körmöcbányai és flumei magyar prédikációkról, azt hiszem, már előző könyveimben szólottam. Itt még csak 3 laikus, nem-papiembert nevezek meg, kik a magyarságért nagy áldozatokat hoztak ebben a korszakban: 1. Gr. *Csáky* László, kivel mint a kertészeti egyesület elnökével a virágkiállításon már találkoztunk, a Kisúca-Újhelyen és Varinban létesítendő magyar óvók számára 1000—1000 frtnyi alapítványt tesz. 2. Lovag *Stoche* Frigyes bányatulaj-

donos N.-Almásón, Hunyadmegyében, 6000 frton iskolát állít és a tanító javadalmazásáról gondoskodik; az iskola tannyelve kizárólag magyar. 3. Amit Enyiekén **Zichy** Rezső gr. és áldott lelkű neje tett, ugyanazt cselekedte meg Német-Csernyán gr. **Csekonics** Endre és családja. Gróf Csekonics Endre, kivel mint a Vörös-Kereszt-Egyesület érdemeiben oly gazdag elnökével már szintén találkoztunk, nem üt zajt jó cselekedeteivel, hanem, — anélkül, hogy ismerné —, ezt a román közmondást követi: „face si táce“ (tégy és hallgass). Építtet egy szép, terjedelmes zárdát, felállít annak egyik szárnyában egy kisdédóvót és egy leányiskolát, a másikban berendez egy kórházat, s aztán hozat ő is, mint gr. Zichy Rezső, a szent keresztről elnevezett apácákat és így szól hozzájuk: „Én adok nektek hajlékot, ruházatot és eledelt, ti meg növeltek nekem ezekből a német apróságokból istenfélő, értelmes **magyar** nőket, ezeket a szegény betegeket s ügyefogyott aggodat pedig ápoljátok, — és Isten megjutalmaz majd benneteket a más világon.“

Az apácák túlvilági erővel hozzáfogtak munkájukhoz: angyali önfeláldozással ápoltak, növeltek, tanítottak. S ma Német-Csernyán, hol azelőtt aranyért sem lehetett magyar szót hallani, úton-útfélen magyar beszéd járja, immár még csak az öregek nem tudnak magyarul, és a Halál még inkább neheztel az apácákra, mint az orvosra. —

1889.

(Folytatás.)

Közművelődési egyesületek. A kisdedovács. A „fohász.“ Román memorandumok. Oláh irriden-tizmus. Románok Bécsbe zárandokolnak a „császárhoz.“ Nagy izgalom az oláhok között. Német színház Budapesten. Agitáció mellette és ellene. Az 1889. év jótevői: gr. **Zichy** Rezső és neje, id. gr. **Almásy** Kálmán és neje, gr. **Festetich** Taszilo, **Bümelhuber** és mások.

Az Emkének kezdetben református színezete volt, és e miatt idegenkedtek attól eleinte a katolikus papok; de miután ezt a hiedelmet szétoszlatta éppen egy katolikus pap, dr. *Éltes* Károly kolozsvári plebános (1889. máj.), bebizonyítván, hogy „az Emke szükséges a magyar nemzetnek és hasznos az erdélyi katolikusoknak, kik alig vannak 275 ezren“, a katolikus papság is a leghathatósabban támogatta. A Dunántuli Magyar Közművelődési Egyesületbe alelnöknek **Beksics** Gusztáv választatván be, ebben pedig a papság szabadkőművest és a kathol. egyház ellenességét látván, a választás ellen többen, ezek közt **Kováts** Ignác peresznyei esperes-plebános is, felszólaltak, minek folytán, nehogy az egyesület a papság erkölcsi és anyagi pártolását nélkülözze, Beksics visszalépett.

Így mutatkozott be a magyarosodásnak ez a két hatalmas tényezője az új hercegprimásnak, **Vaszary** Kolosnak (1892. jún.).

Gr. **Bethlen** Gábornak, az Emke elnökének, beszédére így felelt a primás: „Igen tisztelt Uram! Lelkemben átérzem azt a magasztos hivatást, melynek teljesítését az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület magára vállalt. Nem érzem magamat arra hivatottnak, hogy a mult hibái fölött ítéljek, mégis, míg más országokban az idegenek rögtön azonosultak, nálunk századok óta egy és ugyanaz a helyzet. En kettős állásomnál fogva mindent, elkövetek, hogy a nemzeti nyelv és a nemzeti érzület fejlesztessék.

Ismerem az egyesület működését, meghajlok előtte s igen szívesen belépek a mai napon az egyesület tagjai közé. Fogadja ezt az ezer forintot az egyesület céljaira; ez egyelőre van! a többi majd következik.“

Az éljenzéssel fogadott beszéd után az elnök bemutatta a díszmagyarban megjelent urakat, valamint a hölgyeket is.

Később fogadta a hercegprimás a Dunántúli Közművelődési Magyar Egylet képviseletét **Széll** Kálmán és **Pallavicini** Ede örgróf személyében, kik előtt az egylet javára meleg érdeklődését és hathatós pártfogását helyezte kilátásba.

Még egy új egyesület keletkezett 1891-ben, a „Magyar Egyesület.“ Az előkészítő bizottság felhívása, amelyben az alakulandó egyesület célja — a főváros megmagyarosítása — is körül van írva, oly szép, hogy azt ide irom: „Polgártársak! Az államnak és társadalomnak egyaránt érdeke, hogy közös nyelv köteléke által teremtsen meg azon kapcsolatot, mely egyedül képes

az érzés, a gondolatok s a tettek közösségét biztosítani s azokat egy célra: a haza felvirágoztatására irányítani. —

A költő szavát: „Nyelvében él a nemzet“, régen magáévá tette a politikai belátás! Csak egységes nemzet bírja magában az erőt, mely minden irányban képessé teszi céljai elérésére és e célok maradandó biztosítására. — Igazságok, melyeket minden hazafi átérez, s melyekért eddig mégis oly keveset tettünk. —

Pedig ha valakinek, úgy a magyar társadalomnak, kell végre annak az *öntudatára ébrednie*, hogy reá ezen a téren nagy munka vár: hogy vannak feladatok, melyeknek megvalósítását nem lehet ölbetett kezekkel kizárólag az államhatalomtól várni, hogy nem elég jó hazafinak lenni s közönyösen nézni, hogy miként terjed közöttünk a nemzetietlenség szelleme —, hanem *végre tenni kell!*

Szeretettel, de erélylyel! Példával és tettel! A magyar társadalom összes tényezőinek latbavetésével de azon méltósággal, mely a magyarság eszméjét megilleti. — Meg kell szeretettünk idegenajkú polgártársainkkal nyelvünket. — Fel kell ébreszteniünk bennük is a nemzeti önérzetet. — Oda kell hatnunk, hogy nyelvben és érzelemben a magyarsággal összeforrjanak.

Sem hazafias közszellem, sem nemzeti önérzet nem lengi át Budapest társadalmának széles rétegeit. Fővárosunk gyarapodik, de haladása nem tart lépést a nemzeti élet követelményeivel. — Bástyául, világosító gócpontul kellene szolgálnia a magyar nyelv-, a nemzeti önérzet-, s minden hazafias törekvéseknek. — E helyett azonban nyelvre, érzésre s törekvéseiben széttagolt társadalommal állunk szemben,

melynek sok tagja fővárosunkat csak a megélhetés és meggazdagodás kényelmes melegágyának tekinti s mindent „sovinizmus“-nak gúnyol, mi szokott közönyéből csak egy szemernyi áldozatot is követel a magyar hazafiságnak. —

Kereskedelme nagyjából *német*. — Burján módra tenyészt a *német* sajtót, melynek létalapja s kenyeze az idegen nyelv, az idegen gondolkodás, s nagyrészen a világpolgáriás nemzetietlenség fenntartása.

Nyilvános élete, közmulató helyei túlnyomó részben idegenek.

A magyar irodalom és művészet éppen itt Budapesten talál a legkevesebb támogatásra.

S ezen szomorú jelenségek okai, míg egyrészt sajtószertű közjogi viszonyainkban és Bécs nyomásában rejlenek, másrészt tagadhatatlan, a magyar társadalom közönyösségében keresendők. —

Ennek megtörésére fogtunk kezét.

Szívben, lélekben teljesen magyarra tenni fővárosunkat! ez jelszavunk.

Ami Párizs a franciáknak, ami Berlin a németeknek, az legyen Budapest a magyaroknak. E célra szervezkedik a „Magyar Egyesület“ és tartja október 11-én, vasárnap délelőtt 11 órakor a főváros közgyűlési dísztermében (Lipót-utca, új városház) alakuló közgyűlését. —

Polgártársak !

Minden hazafit elvárunk e szervezkedő gyűlésre ! Tegyétek félre e napon a magánérdek nyögét ! Jöjjetek el mindnyájan !

Mutassuk meg, hogy tudunk még lelkesülni esz-

mékért! Mutassuk meg, hogy Budapest főváros megmagyarosításaért tenni mindnyájan akarunk!

A „Magyar Egyesület“ előkészítő bizottsága. —

Ezen előkészítő bizottságban voltak többek között: dr. *Balogh* Sándor, *Bogisich* Mihály prépost-plebános, *Degré* Alajos, *Dalmady* Győző, *Dégen* Titus plebános, *Hock* János lelkész, *Horánszky* Nándor, br. *Kaas* Ivor, dr. *Kenedy* Géza, *Királyi* Pál, dr. *Kiss* János, a Szent-Istv.-Társ. igazgatója, *Morlin* Imre, *Nagy* István, *Polonyi* Géza, dr. *Poór* Imre, dr. *Preyer* Húgó, *Radocza* János, *Rákosi* Jenő, dr. *Sághy* Gyula, dr. *Sik* Sándor, gr. *Szápáry* Pál, dr. *Való* Simon pápai kamarás és mások.

Ezen egyesület megalakulása óta magyarosodott ugyan valamicskét a főváros, de még messze áll attól, hogy magyar városnak lehetne mondani. Ha végig sétálunk akár a Kerepesi-, akár az Andrássy-úton, vagy akármelyik más utcán, minden második párt, akivel találkozunk, *németül* halljuk beszélni. Kereskedelme és nagyipara ma is jórészt német, — ahol magyar, ott ez csak külső máz. Az iskolák magyarosítása előtt hálával és elismeréssel hajlunk meg szívesen; de a fővárosban is, mint ijesztő mértékben a vidéken, hol az iskola által megmagyarosodottaknak felénél több újból elveszti magyarságát, sokan ismét „visszanémetesedtek.“ Így 1890-ben nem lehetett találni Solymáron *rózsaleányt*, kinek ki lett volna adható a gr. *Karácsonyiféle* jutalomdíj: hiába tanították az ottani tanítónők 4—6 évig az iskolában magyarra a leánygyermekeket; amíg férjhezadókká felserdültek, mind elfelejtették a magyar nyelvet ismét.

Ezen segítsen, ha tud, a „Magyar Iskolaegyesület“!

De német lapok és irodalmi termékek nemcsak

azért keletkeznek oly szaporán, mint a gomba meleg eső után, mert a főváros a magyarnak elhanyagolása mellett azokat pártolja: pártolja azokat a vidék is nagyobb mértékben, amint csak sejtenők is.

Így járt pl. *Szegedre*, a nagy magyar alföld legmagyarabb metropolisába, 1891-ben a „Budapester Tagblattnak“ 19, a „Pester Lloydnak“ 102, a „Neues Pester Journalnak“ 206 és „Politisches Volksblattnek“ 215 példánya, összesen tehát **542 német lappéldány!** Hiába mondják: „a zsidók járatják a német újságokat!“ Hát a szegedi zsidók nem magyarok? Ezen elszomorító jelenséggel szemben nem igen nagy vigasztalásunkra szolgálhatott az a — különben haladás-számba menő — körülmény, hogy a „Mosonymegyei Lapok“, melyek 1889-ig magyar és német nyelven jelentek meg, amaz időtől fogva csak **magyar** szöveget hoztak.

Az itt elsorolt mozzanatokban mutatkozott leginkább haladásunk a magyar elem megerősítésében, a magyar állameszme és nyelv terjesztésében; nem igen sok, kivált ha meggondoljuk, hogy ebbeli munkánkat az államhatalom támogatta, a király is jó szemmel nézte. Ez utóbbit már csak abból is kell következtetnünk, hogy fiát, *Rudolfot*, elküldötte az Emke báljára, melynek ő maga 200 frtot juttatott; helyeselte, hogy **József** főherceg a felsőmagyarországi közművelődési egyeslet javára Nyitrán rendezett műkedvelői előadáson is megjelenjen, és 1889. jún. 17-én kijelentette, hogy a bécsi Theresianumban **magyar** alapítványra csak olyan ifjak tarthatnak igényt, kik a **magyar nyelvben** való kellő jártasságukat beigazolják, eltekintve attól, hogy örömmel járult szentesítésével mind-

azon törvények létesítéséhez, melyeknek közvetlen vagy közvetített célja a magyarosodás volt.

Egy ilyen célu törvény volt többek között a **kisdedóvásról** szóló, mely ugyan első sorban a 3—6 éves gyermekek halálozása számának a csökkentését és azok szellemi és erkölcsi színvonalának emelését célozza, de a magyar nyelv terjedésére is jótékonyan hat, amennyiben ellenrendeli, hogy a kisdedóvóban beszélgetés útján tanítsák meg a gyermekeket a magyar szóra is.

Már br. **Eötvös** József nyújtott be 1868-ban, egyidejűleg a népnövelési törvényjavaslattal, a gyermekóvás érdekében is törvényjavaslatot, de ebből nem lett törvény, valamint abból sem, melyet P. **Szathmáry** Károly író és országos képviselő adott be 1875-ben. Ezt a „Lex Szathmáryana“-t gr. **Csáky** Albin minster átdolgoztatta és 1890-ben benyújtotta, letárgyalták mind a képviselő-, mind a főrendiházban, a király 1891. ápr. 28-án szentesítette, és ugyanazon év máj. 5-én kihirdették. Ezt szegény **Szathmáry**, ki a kisdedóvás körül szerzte magának a legnagyobb érdemeket, nem élhette meg: elhunyt 1891. januárban.

Ámde ezen minden tekintetben oly hasznos javaslat tárgyalása nem folyt le simán az országgyűlésen és nagy izgalmat keltett a nemzetiségek, különösen a **románok** között, s aligha tévedek, ha állítom, hogy ez a törvényjavaslat adta a nemzetiségi mozgalomnak a leghatalmasabb lökést és irányt.

1891. jan. 19-én kezdték meg e javaslat tárgyalását. Az előadó **Hagara** Viktor volt. Elsőnek szólott ellene a szász **Zay** Adolf. Az Istenért! nehogyzt higgyék, miszerint ez rokonságban áll a hasonló grófi családdal. Isten ments! Hisz a nevét is így ejti

ki: *Cáj*. S miért mendörgött annyira ellene ez a derék teutone? Mert az állott a javaslatban, hogy az óvónók magyarul is társalogjanak a kisdedekkel. A kormány különben csakhamar örökre elhallgattatta, elnémította Zay vagy Cáj Adolf uramat, ki addig a legnagyobb magyarfalók egyike és pángermán volt, — egy nagy, jó velős konccal: kinevezte őt *magyar* ministeri tanácsosnak! Azóta hallgat, mint a nyúl a zöld káposzta között. A többi szász képviselők, mint *Filtsch* József, *Schuster* József, br. *Salmen* Jenő és mások még túl is licitáltak Zay Adolfot, állítván többek között, hogy a javaslat sérti a protestáns és szász érdekeket, be akarja csempészni a magyar nyelvet a szász-német család szentélyébe stb., és sok egyéb badarságot, mit a magyar gyűlölet és szász exkluzivitás mondatott velők. *Filtschet*, ha nem csalódom, kinevezték később anyakönyvvezetői felügyelőnek, hogy „neki is betömjék a száját,” de nemsokára a kormánynál is hatalmasabb úr némította el végképpen: a halál. Salmen, a nemes báró, szintén ministeri tanácsos volt! A szászokat kivéve, valamennyi képviselő a törvényjavaslat mellett érvelt, *Mocsáry* Lajos kivételével, ki magyar létére több privilegiumot követelt az oláhok részére, mint akár Janku vagy Lukáciu, s ki azt bizonyítgatta, hogy a törvényjavaslat sérelmes a nemzetiségre stb.. *Lesskó* István kassai kanonok és országos képviselő a legnagyobb dicsérettel emelvén ki a javaslat azon célját, hogy már a kisdedek elsa-játíthassák a magyar nyelvet, állítja, hogy aki a kisdédóvást az egész országban általánossá teszi, azt a haza második alapítójának lehet nevezni. *Beöthy* Ákos, *Berzeviczy* Albert, *Fenyvessy*, *Hermann* Ottó, *Komlóssy* Ferenc, *Kovács* Albert, *Dégen* Gusz-

táv, *Schwarcz, Spóner, Törs* Kálmán, egy szóval: minden pártbeli képviselők felszólalásukban helyeslik mind a javaslatot és visszautasítják a szászokat és Mocsáryt. Gr. *Csáky* Albin hangsúlyozza beszédében, hogy e javaslattal — Schweiz egy kantonját és Franciaországot kivéve — megelőzünk minden európai államot. A gyermekek nagyobb erkölcsi és szellemi képzettséggel jutnak majd az elemi iskolába; szükséges a magyar nyelv megismertetése is; ez nem a nemzetiségek jogának visszaszorítása, mert a magyar nyelv tudása mindenkinek üdvös stb. stb.. Hozzáteheti vala: drága pénzen tartanak a tehetősök német, francia, angol *bonne-okat*, hogy kisdedeik játszva, csevegve sajátítsák el eme nyelveket; mi most a szegény sorsuaknak is alkalmat akarunk nyújtani, hogy megtanulják a haza, a mi közös édesanyánk, nyelvét; hát ez ellen lehet-e másnak kifogása, mint a magyargyűlölő, hazaáruló spekulációnak?

De volt ám kifogásuk a javaslat egy paragrafusára ellen többek közt *Roszival* István, *Hock* János pap-képviselők s a világiak közül különösen gr. *Károlyi* Sándor képviselőnek. Ama paragrafus ugyanis azt rendelte, hogy az óvódákban valami „fohászszerű imára“ kell megtanítani a kis gyermeket, nem pedig valamelyik felekezet megállapított imáira. Annak a „fohásznak“ tehát olyannak kell lennie, hogy azt egyaránt elmondhassa keresztény és nem-keresztény. A „fohász“ ellen többek és egyebek között felhozta *Hock*: „Ha az állam, vagy a község állít óvót, az állam vagy a község határozza meg a „fohászt,“ de ha pl. egy katolikus jótékony úrhölgy állítja s apácákra bizza, itt nem lehet követelni, hogy más imára tanítsák a kisdedeket és más imát mondjának, mint

aminőt az egyház előír.“ Gr. Károlyi Sándor a „fóhász“ törlését indítványozta ; gr. **Csáky** kijelenti, hogy a „fóhász“-ra nézve a hallottakat fontolóra veszi, hátha talál valami megfelelő „formulát;“ végre elfogadják gr. Károlyi Sándor indítványa értelmében azt a módosítást, hogy a *telekezeti* óvodákban a felekezethez tartozó gyermekeket a saját felekezeti *imájukra* is lehessen tanítani.

A javaslat immár fölkerült a főrendiházba. Itt természetesen *Teutsch* ág.-ev. szász superintendens, *Román* Miron gör.-kel. oláh metropolita, *Metianu* gör.-kel. oláh püspök és fájdalom ! a *magyar-nemes gör.-kathol. Mihályi* Viktor püspök is a javaslat ellen beszéltek, főleg a *magyar nyelvre* vonatkozó rész miatt.

A *német* származásu, *német* nevű *Schlauch* Lőrinc róm.-kath. püspök hatalmas beszédben szolt a javaslat mellett, melyet a főrendek is aztán elfogadtak.

Egyidejűleg a tárgyalással megindult ország-szerte az agitáció a törvényjavaslat ellen a nemzeti-ségek, legkivált az oláhok között. Az embernek szemeszája eláll, ha hallja, mi mindent hazudoztak az együgyű népnek a bujtogatók: azt ugyan nem állították egész határozottsággal, bár sejtették, hogy a magyarok „elteszik láb alól, megölik a gyermekeket“, de azt aztán ám igen, „hogy elveszik, elragadják a kisdedeket az anya kebléről, az anya öléből és idegeket, magyarokat csinálnak belőlük“ stb. . Még népgyűléseket is tartottak, így Aradon, *Metianu* püspök székhelyén, *Popoviciu* György világosi gör.-kel. esperes elnöktele alatt és *tiltakoztak* az ellen is, hogy, ha az anyák elmennek hazulról pl. mezei mun-

kára, gyermekeikre gondosan fölvigyázzon az óvónő, — *Karánsebesen, Popasu* oláh gör.-kel. püspök székhelyén, N.-Szebenből pedig, Román Miron és Teutsch rezidenciájából, negyvenkét asszony intézett Román Mironhoz, Metianuhoz és Mihályihoz táviratot, melyben megköszönik, hogy küzdöttek a törvényjavaslat ellen. Tartottak még tiltakozó népgyűléseket *Manu* Gábor és *Munteanu* Ágost ügyvédek, kik Szolnok-Dobokamegye oláhlakósságát hívták össze Deésre, a megye és városbeli románok Kolozsvárrt, hol az egyetemi magyar fiatalság, levén az oláh mozgalom intézői a román kaszinó tagjai, ennek ablakait beveri stb. stb..

Volt gondjuk az oláh és szász népbolondítóknak, hogy a külföldi sajtót, különösen a romániai és németet, a kisdudóvási törvény intenciójáról hamisan, a tiltakozásokról nagyítva és elférdítve informálják. De maga a magyar sajtó is annyira felfujta a mozgalmat, regisztrálta és kommentálta minden ismeretlen pópa és daszkel kifakadásait, — hogy utóljára mind ezek maguk itthon, mind a külföld elhitték, hogy a hazai román elem elsőrangú, döntő tényező az államban.

Titkon összeesküsznek, majd nyíltan hadjáratot viselnek ellenünk a megközelíthető bel- és külföldi sajtóban.

Mint mindenütt és mindenkor, eleinte a könnyen hevülő, hiszékeny és mindenbe beleugratható fiatalságot küldik a tűzbe.

A bukaresti főiskolai ifjak *memorandumot* küldenek szét, különféle nyelvre lefordítva, a külföldi főiskoláknak, lapoknak, befolyásos politikusoknak stb., amelyben a magyar nemzetet hallatlan módon rágal-mazzák.

A hosszú lére eresztett és aprózott vádakat és

rágalmakat, melyekhez az anyagot és az eszmét természetesen a hazai oláh demagógok szolgáltatják a bukuresti fiatalságnak, általánosítva a következőkbe lehet összefoglalni: 1.) a magyar a Magyarországon és Erdélyben lakó román nemzet kulturájának ellensége volt a múltban és az a jelenben is még nagyobb mértékben; 2.) a magyarok a magyar korona országaiban levő román nemzetet következetesen elnyomták a múltban, elnyomják most is és minden polgári jogától és szabadságától megfosztani iparkodnak; 3.) különösen **nemzetiségétől, nyelvétől** akarják a román nemzetet megfosztani, s a magyar faj a román fajnak egyáltalában kérelmelhetetlen ellensége s minden erejével annak élete ellen tör, miért is a magyar törvényhozás, társadalom és kormányzás minden eszközt felhasznál, hogy a román elemet kiirtsa. A magyarság a Keleten a rendet bomlasztó elem, a béke, a szabadság és a nyugati műveltség ellensége, míg a románság a rend és szabad fejlődés barátja és a nyugati kultúra hordnoka és őre, miért is Európának és első sorban a latin népeknek, melyekhez mint testvér a román nemzet tartozik, feladata és kötelessége megvédeni e testvért a barbár magyarok kényuralma és erőszakoskodása ellen.

A budapesti egyetemi fiatalság elhatározta, hogy ezen vádakát megcáfolja, maga is memorandumot szerkeszt, azt lefordítja német és francia nyelvre és megküldi az összes külföldi főiskoláknak, hírlapoknak. a politika, társadalom és közélet minden kiváló tényezőjének minden európai államban. A budapesti egyetemi fiatalsághoz csatlakozott a kolozsvári is, sőt ez, az oláh vérengzések és foglalások élénk emlékezetében és tudatában, a román lapokat és a memo-

randumot, égbekiáltó hazugságok, rágalmak és ráfogások foglalatát, nyilvánosan elégette. Ne csodálkozzunk. Aki Erdély történetét ismeri, ki foglalkozott az ottani jelen, kivált néprajzi, viszonyokkal, annak az oláh memorandum a farkas vádját juttatta az eszébe a bárány ellen.

Elkészült a magyar fiatalság ellenmemoranduma, mely nagy tudományos apparatus alkalmazásával és tények elősorolásával, higgadt hangon, minden szenvedélyességet kerülve, pontról pontra megcáfolta a bukurestiek vádjait. Címe ez volt: „A magyar románok és a magyar nemzet.“ Aki e két memorandumot csak irodalmi értékre is összehasonlítja, első pillanatra látja a magyarok óriási superioritását a románok felett, — s nem csodálkozik, hogy az egy percre figyelmessé tett külföld rögtön napi rendre tért az oláh memorandum felett, melylyel még csak egy pár talián irridentista (Imbriani) és francia „revanzsista“ hozakodott elő.

Leginkább boszankodott a magyar memorandum igazságain és előre látható sikerén *Lukaci* vagy helyesebben *Lucaci*, hajdan *Lukács* László, lacfalus román plebános, ki a magyarok ellen feneketlen gyűlölettel és a legotrombább gorombaságokkal levelet irt *Rényi* Józsefhez, a memorandum szerkesztőbizottságának elnökéhez, anélkül, hogy ezen levelében a magyar memorandum egyetlen egy pontjának megcáfolását is akár csak megkísérlette volna. Levelével csak azt árulta el, amit úgylis már gyanítottak, hogy az oláh memorandumot javarésztében ő sugalmazta.

Most átugorva a „nagyok“ memorandumának történetét, röviden főlemlitem, hogy a magyar fiatalág válasziratának megjelenése után egy évre megint

egy új hazug pamflettel árasztották el a világot ily címmel: „Replie der rumänischen akademischen Jugend[†] Siebenbürgens und Ungarns.“ A füzethez egy etnográfiai mappa volt csatolva, melyen pl. Kolozsvár németnek, a szász- és székelyföldi városok kivételével az összes városok mind oláhoknak voltak feltüntetve stb., úgy hogy az ember igazán nem tudta, melyik vakmerőbb hazugság, a röpirat-e vagy a mappa? 21000 példányban jelent meg; 6 bécsi, budapesti, gráci és kolozsvári egyetemi hallgató, valamennyi magyarországi román ajku, fölkéri az összes romániai lapokat, hogy közöljék a replikát stb. (1892. aug.).

A magyar főiskolai fiatalság ismét kénytelen volt ezt a vakmerő arcátlanságot megcáfolni. Meg is tette. Sőt maguk a kolozsvári román ajku egyetemi hallgatók is irtak egy cáfolatot, melynek bevezető szavában azt mondják, hogy valamint ők, úgy a magyar románság túlnyomó része békés egyetértésben élnek a magyarokkal és szeretetben.

Ismeretes dolog egyébiránt, hogy máig sem szüntek meg egészen hazai és romániai oláhok részéről a gyalázatos gaz árulkodások nemzetünk ellen, melyek ellenakcióra provokálják a magyar társadalmat. --

Míg a fiatalok így csatároztak, addig az öregek sem maradtak tétlen.

Egy oláh községben a lakósság a tanító távollétében véresre veri annak családját, mert a tanító az iskolában tanította a *magyar nyelvet!* Ezt merték tenni akkor, amikor azelőtt már 23 esztendővel kötelezővé tette a népnövelési törvény a magyar nyelv tanítását az elemi iskolákban! És ez a törvény — *éppen a magyar nyelv tanítására* vonatkozólag —

még ma is csak irott malaszt éppen az állítólag elmagyarosítandó románok lakta vidékeken! —

Egy tényleges szolgálatban levő romániai tábornok tósztyában azt kívánta a román királynak, „hogya Erdély és Magyarországnak a Tiszaig terjedő része helyeztessék be a román királyi koronába.“ És ezt a tábornokot nem küldték tüstént nyugalomba; alkamasint avval mentették, hogy igen sok magyar bort ivott.

Ugyancsak Romániában, Bukarestben, ismét megalkítják a „Carpatii“ egyesületet, melyet 1885-ben feloszlattak volt. Miért? Tagjai ezer meg ezer proklamációval árasztották el Erdélyt s abban felszólították az oláhokat, hogy *detronizálják Ferencz József „imperatu“-t*, eszközeik megválasztásában ne kényeskedjenek, hanem alkalmazzanak mindenütt, ha kell, akár *dinamitot* is. E miatt aztán már megmozdult a mi külügyi ministeriumunk is, a román kormány akarvánemakarván vizsgálatot indított, minek a „Carpatii“ névű egyeslet feloszlataa lón a vége. S ez az egyeslet most megint megújult; bevallott célja a szegény erdélyi testvérek anyagi segítése, de a valóságban nem egyéb az, mint az *irridentizmus* propagandájának főfészke, az levén titkos jelszava, hogy *az oláhokat mind egyesíteni* kell Romániával. S a loyális (?) román kormány türte ezen egyesletet, melyet azelőtt öt évvel maga oszlatott volt fel! (1891. jan.).

Volt és ma is van még Romániában elég egyeslet, mely ártatlan- vagy humánusnak hangzó cégér alatt, mint pl. „A Románok Közoktatási Uniója“ stb., kizárólag csak nagy politikát üz, kizárólag csak velünk, „románfaló magyarokkal“, foglalkozik, és mig azt hirdeti, „hogya viszi a kulturát *kelet* felé,“ *nyugatra*, a

Kárpátok innenső alján elterülő Erdélybe, küldözgeti bujtogató emisszáriusait a mi románjaink közé.

Ha valakinek, úgy Romániának lehet oda kiáltanunk: „söpörgess a magad ajtaja előtt!” Talán még csak Oroszországban és — Szerbiában találunk oly kiméretlen intoleranciára idegenajkuakkal szemben, mint ebben a mindig legénykedő, hatalmas magyar szomszédját egyre boszantó, kihívó kis Romániában. Ez az új keletű királyságocska tűzzel-vassal oláhosít. Romániában mindennek, még a magánegyleteknek is román a nyelve; mást nem tűrnek. Van számos róm.-kath. község az országban több mint 100,000 székely lakossággal. Ezek, ahol csak szegénységük megengedte, fentartották községi kathol. iskoláikat. *Ezekben a tiszván magyar népességű iskolákban immár nem szabad a magyart tanítani, a katolikus székely kántornak a kath. székely templomban nem szabad magyarul énekelnie, a papnak nem szabad magyarul prédikálnia magyar hiveihez!* Ez aztán az oláhosításnak netovábbja! S ezek az emberek, kik így bánnak a mi hozzájok szakadt véreinkkel, kik üldöznek mindent: zsidót és németet, görögöt és bolgárt, ha tüstént meg nem oláhosodik, ezek akarják nekünk megszabni, hogy miként bánjunk a mi oláhainkkal, kik iskoláikban és egyházaikban, egyleteikben és társaságaikban mindenütt szabadon használják anyanyelvüket?! Kik mindenben egyenlők a született magyarokkal, sőt ha szeretik tápláló anyjukat, a hazát, és a magyar nyelvet birják, hasonló minősítvényű magyar pályázótársaikkal szemben hivatalok elnyerésénél előnyben részesülnek?! No de nem folytatjuk. Ilyesmit már sokszor hoztunk fel, — nem bír az értékkel az oláhok előtt sem a Kárpátokon in-

nen, sem a Kárpátokon túl. Más az ő céljuk; azt már mindenki tudja; gyakran maguk sem tagadják: ***az összes országrészek egyesítése Romániával, — amelyekben románok is laknak.*** Ez az egyesítés csakugyan megtörténhetik, — de csak Szent István koronája és a Habsburgházbeli királyok jogara alatt. —

Ily nemzetiségi mozgalmak között, melyeket kivülről szítottak, közeledett a koronázás huszonötödik évforduló jubileuma. Ezt lehetőleg megzavarni, fényét csökkenteni, a külföld előtt kompromitálni volt a célok azon hazai oláh korifeusoknak, kik a hirhedtté és reájok végzetessé vált ***memorandumot és a bécsi zarándokolást*** kieszelték.

A mi románjaink már évekkel ezelőtt egy pártot alkottak s azt „román nemzeti pártnak“ nevezték el. Ez a párt néha ülésezett is N.-Szebenben, s itt történt az is, hogy kimondották a „passzivitást,“ azaz, hogy a románok a politikai életben, s nevezetesen a választásokban, nem vesznek részt. Ezen határozatot a román választók minden választás alkalmával ignorálták, mindig választván képviselőt.

A román nemzeti (talán helyesebb: „nemzetiségi“) párt 1892. jan. 20.-án és 21.-én tartott ülésében elhatározta, hogy állítólagos sérelmeit egy emlékratban vagy memorandumban fölterjeszti az uralkodó elé. Ezen emlékirat márc. 25.-én és 26.-án el is készült.

Eddig minden helyén van. Minden magyar alattvalónak nyitva áll az út az alkotmányos királyhoz, ki egyeseket, testületeket, küldöttségeket fogad, leereszkedő nyájassággal meghallgat és az általa szentesített törvények korlátain belől mindenkin segíteni atyai szívünk örömeire szolgál.

De a „román nemzeti párt“ végrehajtó bizott-

sága a Bukurestben, tehát *külföldön*, megjelenő „Vo-inta Nationala“ c. lapban egy körlevelet tesz közzé, melyben felszólít minden „igaz román“, hogy egy impozáns küldöttségben részt vegyenek, „hogy maga a központi bizottság testületileg, az összes románok lakta megyék és az összes társadalmi osztályok képviselői május 28.-án, *Bécsben, dicső uralkodó-házunk székhelyén, a Habsburg-monárchiaának fővárosában* fognak megjelenni, hol benyújtják a memorandumot a felséges „császárnak.“

Ebből a fölhívásból megtudtuk, hogy románjaink egész „monstre-deputációt“ akarnak meneszteni a — császárhoz. Minden iskolás gyermek s annál inkább a végrehajtó-bizottság tagjai tudhatták, hogy Magyarországnak királya — rege —, nem pedig császára — imperatujája — van, és ennél fogva nekik sincs mint magyar alattvalóknak semmi keresni valójuk az osztrák császárnál, hanem igenis a magyar királynál. Ennek, meg a székhelye nem Bécs, hanem Budapest, Bécs pedig nem fővárosa a „Habsburg-monárchiaának,“ hanem az osztrák és magyar kettős birodalom Ausztria nevű részének, a magyar király, ha éppen Bécsben, vagy bárhol is tartózkodják, a magyar alattvalóra nézve, ennek hozzá való viszonyában megmarad magyar királynak, kinek a románok is alattvalói hűséggel és hódolattal tartoznak.

Egyébiránt sem a román nemzeti párt központi bizottságának nem volt joga a román „nemzet“ nevében beszélni, ott hagyván azt a pártot éppen a miatt a memorandum miatt a románok legelőkelőbb szereplő férfiai, más szintén tekintélyes román politikusok pedig abba soha be sem lépven, sem pedig maga a memorandum vagy az azt Bécsbe vivő küldöttség nem

képviselhetette a román népet s nem tolmácsolhatta annak óhajait, ez a nép ilyesmire megbízást senkinek sem adván.

De mindez hagyján! Azonban maga a memorandum nem volt egyéb a meglevő törvényes állapotokat, a dualizmust és az uniót és az 1863|4-iki „csonka“ erdélyi országgyűlés óta hozott törvényes intézmények törvényes voltát tagadó, hosszadalmas, vakmerő vádlevelével, intézve a magyar nemzet és magyar király ellen az osztrák császárhoz.

A memorandum állítása szerint Erdély lakosságának 56%-a román, s a képviselőválasztásoknál a románok még sem tudnak többségre szert tenni, mert — szerinte — a magyarok és szászok lakta részein az országnak a választó-kerületek kicsinyek, hol pedig románok laknak, szerfölött nagyok.

A románoknak az iskolában magyarul is kell tanulniok, a bíróságok előtt magyarul szerkesztett jegyzőkönyveket kell aláírniok. Szörnyűség!

A n.-szebeni esküdtszéket azért helyezték át Kolozsvárra, mert a „n.-szebeni románok nem akartak a magyar nemzet és a magyar állameszme uszályhordozóivá alásülyedni!“

De mire folytassuk? Roppant vakmerőség kellett hozzá egy ily iratot megszerkeszteni, melynek szerzőjét a világ legszelidebb lelkű, legszemethunyóbb államügyésze is hivatalból üldözné, s még nagyobb vakmerőség és effronteria kellett hozzá ezt átadni akarni magának az abban megrágalmazott királynak, pardon! a császárnak.

Csakugyan fölkerekedett mintegy 240 román atyafi: ügyvédek, papok és tanítók, földművelők és parasztok, és magukkal vive a kaligrafia kiállított

emlékiratot, dr. *Ratiu* (Rác) János tordai ügyvéd vezetése alatt elzarándokoltak Bécsbe, hogy a magyar nemzetet befeketitve, sem többet, sem kevesebbet ne kérjenek az osztrák császártól, mint hogy számukra állítsa helyre az 1864-ik évbeli állapotokat, eltörölve mindazt, mit amaz idő óta a magyar király szentesített!

Ha csakugyan hittek lépésük sikerében, akkor nagyon együgyű politikusok lehettek, kik még mindig a Hora- és Jankuféle lázadások idejébe képzeltek vissza magukat és azt hitték, hogy Bécsben még mindig amaz idők szelleme uralkodik.

Keservesen csalódtak!

Jóelőre azt kürtölték szét lapjaikban és a románai újságokban, hogy őket a „Habsburg-monarchia fővárosának“ községtanácsa fogja fogadni ünnepélyesen. A velünk nem igen rokonszenvező bécsi sajtó sietett megcáfolni e célzatos hazugságot. Nem fogadta bizony senki hivatalosan az árulkodókat, sem mikor megérkeztek, sem később. De csalódom: egy hivatalos üdvözlő iratot mégis kaptak a hasonló vizekben evező *itja-csehek* deákegyletétől.

Még nagyobb megszegyenítés várt reájok ő fellege kabinetirodájában, ahol vezetőik megjelentek, hogy audienciát kérjenek: br. *Braun* Adolf, a kabinetiroda igazgatója, elutasította őket azon oknál fogva, mert elmulasztották megelőzőleg a magyar kormány beleegyezését kikérni.

S még egy csapás várt reájok a „Habsburg-monarchia fővárosában“: ennek mikor régi városházában gyűlést akartak tartani, hogy szabad folyást engedhessenek ellenünk való mérges kifakadásainak, a „Habsburg-monarchiának fővárosi“ rendőrsége felosz-

latta gyűlésüket. De hát hogy jutottak be a városháza nagy-termébe? *Lueger* képviselő segítségével, ki, megengedem, jó keresztény lehet, de rossz politikus, ki antiszemitikus szemüvegén keresztül néha összetéveszti a magyart a zsidóval.

Végre is felsülve, leforrázva, *cum pudore* távoztak az oláh zarándokok a „Habsburg-monarchia fővárosából“, a kabinetiroda pedig a hírheft memorandumot, úgy, amint azt Ratiuék ott hagyták volt, fölbontatlanul küldötte az alkotmányos magyar király meghagyásából a magyar belügyministerhez. —

Önként értetődik, hogy a dolgot pro és kontra nagyobb szenvedélyességgel szellőztette mindkét fél sajtója, mint kellett volna, miért is a mozgalom a helyett, hogy csillapult volna, még inkább elmérgesedik: a tordai néptömeg, felbujtatva egy pár hevesvérű „fűzfapolitikus“ által, beveri Ratiu ablakait s megromálja még háza falait is, úgy hogy családotul N.-Szebenbe kénytelen menekülni, hol meg a román fiatalság szándékozik neki fáklyásmenetet rendezni, mit azonban a rendőrség mint politikai tüntetést megakadályoz, a kolozsvári ügyvédi kamara pedig fegyelmi vizsgálatot készül indítani dr. Ratiu ellen, ki, mert a román memorandumos tüntető deputációt Bécsbe vezette, megszegte ügyvédi esküjét stb., egy elkapatott fiatalember gyalázó levelet és kötelet küld neki stb., egy szóval: míg a magyar utcai államférfiak meglynchelni szeretnék, addig a románok rajongnak érte és nemzeti ügyök „vértanújának“ tekintik. Lett is része neki és vakmerő társainak a „vértanúságból“ a szegedi és váci államfogházakban, ahová a memorandum-ügy további fejlesztése következtében jutottak; de a „memorandum-pör“ azon időn kívül esvén, melyet jelen

munkámban akarok felkarolni, annak elmondását későbbre halasztom.

Nagy volt az izgatás a románok között, nagy öközöttük és a magyarok között az izgalom, úgy hogy ez ügyben gr. *Apponyi* Albert meg is interpellálta gr. *Szapáry* Gyula miniszterelnököt mint belügyministert. Ez elismerte, hogy van izgatás, fordultak elő mind itthon, mind Romániában magyarellenes tüntetések, de tagadta, hogy ezek mögött a „hivatalos“ Románia állana, s kilátásba helyezte a kellő intézkedéseket stb..

Az oláhok fészkelődése, gyanús mozgolódása és vakmerő fenyegetése némely helyen, kivált az erdélyi részekben, oly nagy lön, hogy a közöttük szétszórطان lakó magyarság és németiség az 1848- és 49-beli vérengzések ismétlődésétől kezdett tartani. Azt is pletykálták, hogy a román „comité“ elhatározta, miszerint Eerencz Józsefet, a királyt és császárt, bepanaszolják Petersburgban a hitrokon muszka cárnál, majd hogy óriási tüntetést rendeznek a millennium ellen stb..

A „Tribuna“ egyik cikkében azt bizonyítgatja, hogy a magyarok és románok közötti viszálynak a **zsidóság** az oka: ennek van a kezében a **pénz és a sajtó**; és evvel a hatalom is, amelylyel visszaél a kereszténység róvására. Majd meg neki esik ez a legvéresebb-száju oláh lap a budapesti központi papnövelvédenek azon okból, mert onnan kitiltották, a „magyarosítás melegágyának“ mondván az országnak ezt a legkiválóbb papnövelő intézetét. Ebben képeztetnek ugyanis románajku görög-katholikus papnövendékek is, kiknek önképző körük és ezer kötetnél többet tartalmazó könyvtáruk van, mely nagyobb részt román munkákból áll; tehát elnyomásról szó sincsen. De az oláh zavargások alatt a magyar lapok sok erkölcs-

telen és lázító cikket idézvén a „Tribunából“, ez a szeminárium elöljáróságnak szeget ütött a fejébe, miért is kérdést intézett a görög-katholikus román érsek- és püspökökhöz, vajjon való-e a „Tribuna“ növendékpapok kezébe? mire mindenünnen tagadó volt a válasz: a „Tribuna“-t tehát tulajdonképpen magok a román püspöki ordinariatusok tiltották ki a centrale szemináriumból.

Hogy a román agitátorok a politikai agitációt annál zavartalanabban és hathatósabban űzhessék, egyre alapítják most is (1892) a politikai pénzügyintézeteket, minő pl. az „Olteanu“ nevű Alsó-Visten, egy fogarasmegyei falucskában stb., és ily intézetekkel behálózzák a románlakta összes vidékeket, hol az eladósodott szegény nép fölött feltétlenül uralkodnak.

Valamint a romlott vérű testen egyre keletkeznek a rossz indulatu kiütések és kelevények, melyeket csak alapos gyógykezeléssel, néha még csak tűzzel-vassal lehet eltávolítani, úgy támadt a magyar szent korona területén is, majd itt, majd ott, egy-egy magyarelleses tüntetés, látott napvilágot majd ebben, majd abban a nemzetiségi lapban egy-egy felségsértő, hazaáruló, bujtogató cikk, melynek megtorlására az államügyésznek, amazoknak — a tüntetéseknek — megakadályozására vagy megszüntetésére pedig a csendőrségnek és katonaságnak közbelépése vált szükségessé.

Gospicán,* a király születésnapján (1891) letépik egy állami hivatalról a magyar zászlót, és a horvát bán közbelépése kellett, hogy azt megint visszahelyezzék karhatalommal előbbi helyére.

Abrudbányáról nem mehet el a helyőrség a nagy gyakorlatra, mert az a hír terjed el, hogy a románok,

---

*) Helység.

mihelyt a katonaság eltávozik, lerontják a távirdavezetékét és a magyar lakosságot mind egy szálig lemészárolják, mint a szabadságharc alatt.

Egy pánszláv joghallgató ezt hangoztatja: „A Duna szláv folyam volt; az lesz ismét; sok fűzfa van a partján; vajha mindegyikén egy magyar lógna!”

Elítélik. Ugyanez történik egy magyarfaló román jogászszal N.-Váradon és egy szintén magyargyűlölő diákkal Balázsfalván.

A Bukurestben magát prófétaként, apostolként, sőt „az elyomott magyarországi román testvérek” leendő megváltójaként ünnepeltető *Lucaciu* Lászlót, valamint *Hurbán-Vajanszky* Szvetozárt, a hírhedt panszlávot, a legsúlyosabb sajtóvétségek miatt esküdt-székileg elítélik stb. stb..

Bent és künt támadják nemzeti, állami nyelvünket, a magyar nemzet évezredes hegemoniáját, neki rontanak a magyar állameszmének és a haza testületi épségét fenyegetik. Kik? Panszláv és dakoromán agitátorok, támogatva Romániától és Oroszországtól és támaszkodva a hazai szlávság és románság alapos vagy mesterségesen táplált elégedetlenségére, a pángermán szászok pedig lesik az alkalmat, hogy az ekként támadt zavarosban halászhassanak, abból nemzetiségük számára a legtöbb hasznot huzzák.

Előbbi munkáimban szólottam az u. n. nemzeti-ségi kérdés megoldásának módjáról, mint én azt magamnak képzelem; itt is ismétlem: *a telebaráti szeretet szellemében, keresztény elvek alkalmazásával* itthon, nagyobb erély kifejtésével a külügyi ministerium részéről szemben Romániával, Oroszországgal és, amikor kell, a német szövetséggel is.

A főváros teljes megmagyarosodásának semmi

sem állotta és állja ma is annyira útját, mint a **német nyelv és német kultúra**. Ennek legfőbb művelői vagy gyakorlói Budapesten a zsidóság egy része: a kozmopolitikus haute finance és az egyre bevándorló műveletlen zsidó elem, a közös hadsereg tisztí karának és az ág.-evang. hitközség tagjainak egy része.

A német műzsának áldoztak ezek az itt felkarolt időszak alatt is a gyapjúutcai németszínházban és megszámlálhatatlan dalesarnokokban.

A színház leégett. **Lesser** Szan szló, ennek a színháznak a volt tulajdonosa, új német színház engedélyezése végett folyamodott a törvényhatósághoz; először megtagadták, később megadták az engedélyt, ami miatt nagyon felháborodott a fővárosban a magyar közvélemény, amely kétséssé tette a koncesszió értékesíthetését. Egy új magyar színház építésére is adtak engedélyt, — s annak az építésére mindjárt az első nap begyűlt 12,000 ft..

Ekkor (1891. máj.) kapja magát 3 zsidó és 2 lutheránus, név szerint: **Leipziger** Vilmos, **Hirsch** Jakab, **Singer** Zsigmond, br. **Kochmeister** Frigyes és a már említett volt német színigazgató: **Lesser** Szaniszló, és ír egy gyönyörűséges szép **német** „Majestätsgesuch-ot“, fölségfolyamodványt, a „császárhoz“, — egészen mint a hirhedt memorandum oláh szerkesztői —, s abban kéri a fejedelem mindenható védelmét a Budapesten felállítandó német színház részére, még pedig ezen megokolással: „A német színház Budapesten nemcsak művészi, hanem egyúttal fontos **politikai** és kulturális missziót is teljesít. — A német művészet ápolása Budapesten nem megvetendő **tényezője lehet a német nyelv ismeretének, ápo-**

lásának és terjesztésének“, — és e mellett a tisztikart is mintegy a germánizáció eszközéül mutatják be.

Ez a megokolás egyébiránt csak igazat mond.

Az alkotmányos magyar király, alkalmasint maga is megbotránkozva a hazafiatlanság eme cinikus megnyilatkozásán, *minden szignatura nélkül* leküldette a famózus felségfolyamodványt a magyar belügyministernek, ki azt továbbította szabályszerű eljárás végett a fővároshoz.

Ez a dolog kitudódván, leírhatatlan megbotránkozást és felháborodást idézett elő nemcsak a fővárosban, hanem az egész országban.

A német színház részvényeseinek tulnyomó része, megtudván eme német intézet germánizáló rendelkezését és politikai feladatát, elhatározta, hogy *részvényaláírását visszavonja és örökre elejti a német színház eszméjét*, — amelyért még *Gerlóczy* Károly, a „Magyar Iskolaegyesület“ elnöke is, képes volt lelkesülni ismerősei ámulatára!

Az írók és hirlapírók „Otthon“ nevű egyesülete nagy értekezletet tartván, tiltakozásának és megbotránkozásának adott nyilvános kifejezést amaz öt gyászvitéznek a hazaárulással határos eljárása felett, ami miatt br. *Kaas* Ivor és *Ugron* Gábor interpelláltak is a kormányt.

Furcsa, hogy a fölségfolyamodvány egyik aláírója, *Singer*, a „Neue Freie Presse“ levelezője, a magyar ministereknek — egyet kivéve — és államférfiaknak bizalmasa, egy másik, br. *Kochmeister* Frigyes pedig, a főrendiháznak tagja, a kereskedelmi kamarának elnöke volt és sok más méltóságot viselt. Ez a kettő és *Leipsziger* Vilmos avval mentették magokat, hogy nem olvasták el a folyamodványt;

akkor, a felháborodás közepette, ezt a mentséget senkisémm fogadta el; én *most* hajlandó vagyok azt elhinni, és kivált br. *Kochmeisternek* a kamarai elnökségről való lemondását bejelentő levele ream azt a benyomást teszi, hogy mentsége igaz volt.

Ezóta már elmúlt 7 év, és még mindig nincsen német színház Budapesten, ahol különben az erkölcsrontó és németesítő „zengerájok” még mindig tengetik nyomorúságos életüket. Lehet és legyen is német színház, de csak 25—30 év múlva, amikor és *ha* mi budapestiek, nyelvben is mind magyarok lettünk teljesen, Budapest pedig világváros, amelyben megfordul naponta egy pár ezer *idegen*, külföldi német is. —

Mielőtt tovább haladnék elbeszélésemben, az 1889-ik évből is ide akarom iktatni néhány jótevőnek a nevét.

A legsötétebb gyász és országos szomorúság ezen évében is, melynek január 30-ik napjára a magyar történész még a második millennium utolsó napján is mint a magyar történelem egyik legsötétebb napjára fog utalni, — találkoztak ugyanis honfiak és honleányok, kik a haza oltárán könnyőreletes cselekedetek és a magyar kultúra körül kifejtett buzgalom alakjában hoztak a jó Isten előtt kedves áldozatokat.

De mielőtt ezeket, bár legcsekélyebb részükben is, elősorolom, egy mulasztást kell e tekintetben pótolnom, jóvá tennem az ez által elkövetett hibát egy azóta már elhunyt nagy jótevő iránt, annál is inkább, mert az általa már régen, 1878-ban, elhintett mag 1889-ben immár gyönyörű gyümölcsöt hozott.

Boldog emlékű gr. **Zichy** Rezső, a mi elhunyt trónörökösiünknek ez a hazafias és nagylelkű druszája, 1878-ban befejezte Abaúj-Enyickén, őt még most is gyászoló könyörületes szívű neje, szül. **Péchy** Jakobina grófnő, által hathatósan támogatva, egy zárda építését, amelyben a szent keresztről elnevezett apácákat — „Kreuzschwestereket“ — telepített meg. Ezek a derék apácák, kik még Pozsonyban, Lovas-Berényben, Német-Cernyán, Somogyvárott stb. működnek áldásosan, a zárdájukban elhelyezett kisdédóvó és leányiskola révén 1889-ig a zárdájuk alapításakor még egészen tót enyickei lakósság új generációját szívben és nyeívben egészen megmagyarosították, és bőkezűen s nagylelkűleg segítve az özvegy grófné által, ki méltán jó cselekedetek gyakorlásában találja legfőbb vigasztalását, emez áldásos és hazafias működésüket fokozott sikerrel folytatják ma is.

Örök világosság és Isten látása az elhunyt grófnak, vigasztalódás és Isten áldása az élő grófnénak és családjának, a haza köszönete a jó apácáknak! —

A boldogult gróf **Zichy** Rezső áldásdús működéséhez hasonló tevékenységet fejtett ki évtizedeken keresztül az 1898 vége felé Istenben boldogult id. gróf **Almássy** Kálmán is Kétegyházán és más birtokain, úgy hogy halálakor nemcsak az előkelő rokonság, hanem a köznép ezrei is megsiratták a nemes keblű főurat.

Hozzá tökéletesen méltó volt neje, szül. **Wenckheim** Mária grófnő.

Ezen ritka vallásosságu úrnőnek igen sok jótekonny célú alapítványai közül kiemelem a Békés-

Gyulán levő „Stephania“ nevű ápodlát, amelyben sok elaggott szegény ember nyer gondtalan életet és gyöngéd ápolást öreg napjaira a nemes keblű grófné jóvoltából, akit, tudom, még haláluk órájában is áldanak.

Egy másik maradandó alkotása az immár fájdalom! özvegységre jutott nagylelkű grófnénak azon gyönyörű leányiskola, melyet Kétegyházán építtetett s melyet a maga mennyei pátrónája neve szerint „Mária-iskolának“ nevezett el. Hogy emez iskola fenmaradását a maga részéről biztosítsa, megfelelő nagy tőkét helyezett el annak számára. Ezen iskola Kétegyházán, amely túlnyomólag oláh község, a magyarosításnak is főtényezője.

Hogy azonban a fenkölt lelkű főúrnő az oláh szegényeket is éppen úgy tekinti felebarátainak, mint a magyarokat, kitűnik abból is, hogy egyedül Kétegyházán naponként 25—30 szegény munkaképtelen oláh embert részesített teljes ételmezésben, karácsonykor pedig és más ünnepélyes alkalmakkor öközöttük, és szegény gyermekek között temérdek ruhát, mindenemű ajándékot és pénzt osztogat szét.

Ez a legjobb módja a szociálizmus kikerülésének és annak, hogy a magyart az oláh és egyáltalán a nemmagyar megszeresse.

Blümelhuber Ferenc esztergomi apátkanonok 10,000 frttal gyarapítja a pozsonyi „Emericum“ nevű papnövélő-intézet alaptőkéjét.

Csulen István esperes-plebános a malackai iskola költségeihez 1500 frttal járul csekély jövedelméből.

Dobos Ferenc fővárosi háztulajdonos fővárosi jótékony célokra 49,500 frtot hagy.

Erős Elek csik-szeredai polgármester a csik-somlyói finövelőben 2000 frtos alapítványt tesz. Vajha példáját minél többen követnék, hogy a csik-somlyói növelében annál több szegény székely fiú nyerhetvén ingyenes ellátást, az ottani gimnáziumot végezhetné!

Gr. Festetich Taszilo a keszthelyi gazdasági intézetnek 12,000 frt értékű belsőséget ad; később (1890-ben) Perdóc nevű pusztáján iskolát állít, fölszerel és a tanító javadalmazásáról bőkezűen gondoskodik, (1891-ben) az egregyi róm.-kath. iskola építéséhez 869 frt. 78 kr. készpénzzel és tetemes épület-anyaggal, a szentandrászi iskola fölépítéséhez megint 1079 frt 16 kr. készpénzzel és sok épület-anyag szolgáltatásával hozzájárul.

De ki tudná mind felsorolni azt a sok jót, mit ez a fejedelmi bőkezűségéről országszerte ismert katolikus mágnás minden téren művel?!

Falcione Lőrinc zombori birtokos a Zomborban felállítandó ének- és zeneakadémia alapjára 1000 frtot ad.

Gebauer Izor pécsi főgimnáziumi igazgató az ezen intézetbeli szegény tanulók részére 2000 frtos ösztöndíjat tesz.

Gellinger Titus tirai jószágkormányzó a hercegfalvi kisdédóvóra 1000 frtot ad, egy „*Anonymus*“ pedig a budapesti Ranolderféle intézet javára 5000 frtot küld.

Mikó Miklós n.-várad-egyházmegyei nyugalmazott plebános a kolozsvári rk. finövelőben 1200 frtos alapítványt tesz.

Molnár Vid Bertalan nyugalmazott tábori lelkes és címzetes kanonok összes megtakarított pén-

zén a győr-szentiváni óvó és leányiskola javára 25,000 frtos alapítványt tesz. Bizony ennél jobban alig kamatoztathatta pénzét.

Herceg *Pálffy* Miklós és neje, szül. *Zichy* Margit grófnő, Malackán kisdédóvót állítanak és tartanak fenn. Nincs év, amióta gyűjtöm adataimat, hogy a hercegi pár nevével az irgalmasság terén ne találkoztam volna.

Rimely Károly, az elhunyt trónörökös egyik nagy-érdemű tanára, alighogy kineveztetett 1889. májusban pozsonyi plebánosnak, az ottani társas egyház javítására 2000, az elemi iskolaalap javára 1000 frtot ajánl fel.

Br. *Podmaniczky* Frigyes akként gyarapítja a nemzet kincsét, hogy mindazon értékes emléktárgyakat, melyeket 10 éves intendánsi jubileuma alkalmából a nemzeti színház és a nagy-opera személyzetétől kapott, a nemzeti muzeumnak adja.

Rózsa Ferenc szeged-belvárosi plebános 5000 frtos iskolai alapítványt tesz.

Rottermann Dániel sopronmegyei félszerfalui birtokos az ottani róm.-kathol. iskolát 2000 frt költségen helyreállítja és a tanító fizetéséhez évi 300 frttal hozzájárul.

Wagner budapesti orvos-tanár végrendeletileg 120,000 frtot hagy protestáns árvaházra és sok ezerre menő más jótékony alapítványokat tesz.

Ugyanakkor azt a hírt hozzák a lapok, hogy egy más orvos, a csákovai dr. *Winkler* József, 40,000 frtot hagyott a tudományos akadémiának.

Vissnyovszky László az által tette beszütercebányai kanonokká történt kineveztetését emlékezetessé,

hogy a besztercebányai árvaház javára 5000 frtot adományozott, 200 frtot a szegények között kiosztott és még adott 100 frtot különféle jótékony célokra.

Gr. *Zichy* János Nagy-Lángon iskolát tart fenn, azt egy osztálylyal nagyobbítja és az ahoz szükséges új tanerőről gondoskodik.

Gr. *Zichy* Nep. János Nagy-Loókon 2466 frton iskolát állít és egyik tanítónőt fizeti, és ugyancsak ez a bőkezű katolikus főúr Lengyel-Tótiban 18,000 frton díszes kiskedővót és leányiskolát épített (1891.), 3000 frtnyi költséggel mintaszerűen berendezi és mindkét intézetet a szent Vincéről nevezett nénékre bizza, kiknek ellátásáról nagylelkűen gondoskodik.

Az Istentől oly ritka magas korról megáldott gr. *Zichy* Ferenc. főtárnokmester, mint a *Zichy*-nemzetség seniora, 10,000 frtot ajánlott fel a budavári Mátyástemplomban létezett és ismét helyreállított *Zichy*-kápolna belső díszítésére. Hogy mennyit áldozott ez az áldott lelkű főúri pátriárcha hosszú életén át iskolai, egyházi, jótékony és közérdekű célokra, azt nehéz lenne felsorolni.

Zimány Ignác török-bálinti plebános, kinek „Kossuth Lajos a történelem ítélőszéke előtt“ c. könyve oly sok port vert föl 1898-ban, a szakszakai gymnasiumi tanulók javára 2000 frtos alapítványt tesz és az ot-tani segélyegyletnek 1000 frtot ad; Török-Bálinton díszes kiskedővót állít 4000 frton s annak fentartása és katolikus jellege megőrzésének céljából 10,000 frtos alapítványt tesz, zárdát, szegényházat, tanítólatot, kaszinót épített, a templomot és kápolnát restaurálta,

stb. stb., úgy hogy adakozásainak összege meghaladja az 50,000 frtot.

Mind neki, mind a többi adakozóknak fizesse vissza Isten ezerszeresen jótéteményeiket mind ezen, mind a más világon ! —

1890.

Gr. **Andrássy** Gyula halála. A király és királyné koszorúi. **A királyné Andrássy ravatalánál.** A király kézirata Andrássy özvegyéhez. Andrássy temetése. A király Andrássy temetésén. Andrássy lovasszobra. Gr. **Andrássy** Gyula életrajza. Gr. **Kálnoky** Dénes halála.

Soha ki nem fogyunk a gyászból, de nem az örömből sem. Talán nappal és éjszaka, verőfény és felhő, derű és ború nem váltakoznak következetesebben és szabályosabban, az évszakok nem lépnek egyik a másiknak rendesebben a helyébe, mint emberek és nemzetek életében cserélődnek boldogság és bűbánat, öröm és gyász, nevetés és sírás. Semmisem oly állandó, mint az állhatatlanság e földön. Alig törődtünk bele némileg gyászunkba, az öröm vidám sugara lövell be bánatos szívünk sötét kamarájába s átváltoztatja ezt díszes kápolnává, melyben a Te-Deum laudamus-t készülnek elénekelni az öröm érzelmei. S ismét: alig hangzanak el az öröm- és dicsének utolsó kordjai, máris Jeremiás siralmai töltik be annak minden zege-zúgát. Még az is megtörténik a szegény állandóval, hogy kénytelen a fél szemével nevetni, a másikkal sírni: öröm és bű egyszerre fészkelik be agukat szegénykének a szívébe, és ez kettőjük harak lesz a megviselt színtere.

Alig sírattuk el az 1889 halottjait s köztük a halhatatlan Rudolf trónörököst, a halál megint kopog a nemzet egyik elsőrangú nagyságának a kapuján s elszólítja a maga és áldozata urának, az Istennek, ítélőszéke elé gr. **Andrássy** Gyulát, a páratlan diplomatát, az 1867-iki kiegyezés egyik megteremtőjét.

Rudolf első sorban a dinasztia halottja volt, és mi, mint legközelebbi érdekeltek, mint leghivatottabb résztvevők jelentünk meg ravatala mellett, kérvén és kivevén részünket a királyi szülék fájalmából. **Andrássy** a **mi** halottunk volt, és a király és királyné részt vettek a mi gyászunkban, megjelenvén a nemzet nagy halottjának koporsójánál.

A nagy hazafi, a nagy diplomata már a mult télen, amikor a főrendiházban, a véderövita alatt felszólalt a kormány előterjesztése mellett, — ez vala halytyudala —, beteg volt, és egészségi állapota egyer sulyosbodott, de tavasszal jobbra fordult. A nyarat Tisza-Dobon töltvén családja kedves körében, annyira megszilárdult egészsége, hogy azon szándékkal költözhetett föl 1889 őszén ismert budai palotájába (a Duna jobbpartján, kapúval a Víziváros főújtjára és a Margitrakpartra), miszerint az egész telet a fővárosban fogja tölteni. Ebben a reményében osztoztak orvosai is. Csalódtak. Állapota rosszabbra fordulván. — ha jól emlékszem, valami rákszerű bajban szenvedett —, az orvosok tanácsára, 1890. január első napjaiban Voloscába (Fiume közelében) utazott, de a várt és mindnyájunk által Istentől kért gyógyulás helyett betegsége napról-napra fokozódott, és a nagy ember, környezve egész családjától, önfeláldozó ápolója, szeretett neje, karjai között kilehelte nemes lelkét (február 17).

Úgy halt meg, mint *hívó keresztény-katholi-*

kus, a haldoklók szentségeinek ájtatos fölvétele után!

A holttestet Budapestre szállították és a Magyar Tudományos Akadémia oszlopos csarnokában, melyet egészen bevontak fekete posztóval, ravatalra helyezték. Csak nagy-nehezen fért el a koszorúk özönc, melyet a kegyelet, hódolat és tisztelet küldött a haza minden részéből és Ausztriából, sőt még külföldről is, a kápolnává átalakított csarnokban.

Ezen koszorúk közül kiemelem a József főherceg családjának és a király- s a királynénak a koszorúit. Nagy és ritka dolog az, mikor uralkodók tesznek koszorút alattvalóik koporsójára! Kik előbbi munkámat, a „Király és Nemzet“ címűt, ismerik, azok tudják, hogy ily tiszteletben részesítette még a királyi pár a „nemzet Bölcsének“ ravatalát is, és azok látták ama könyvemben a Deák koporsója mellett térdeplő királyné gyönyörű képét is.

S amit tett boldog anya korában a mi nem eléggé szerethető királynénk ugyancsak az akadémia csarnokában, éppen azt ismételte most mint fia-vesztett bánatos, fájdalmas anya gr. Andrássy Gyula ravatalánál.

Br. Nopcsa Ferenc főudvarmester kevéssel déli 12 óra előtt magával hozta a királyné koszorúját, ki maga pontban 12 órakor érkezett *Feststich* Mária grófnő udvarhölgy kíséretében az akadémia főbejáratához, ahol br. *Eötvös* Lóránd akadémiai elnök, *Gönczy* Pál nyug. államtitkár és br. *Fiáth* Miklós fogadták és vezették be az ezen alkalomra teljesen elzárt oszlopcsarnokba. Ő felsége talpig gyászba volt öltözve: fekete ruhát, rövid kabátot, kerek fekete kalapot viselt alácsüngő gyászfátyollal. Néma főhajtással viszonzván a háromtagú fogadó bizottság üdvöz-

lését, egyenesen a ravatalhoz ment. A kinos betegség Andrásynak hollófekete haját és szakállát hófehérré változtatta volt át. A királyné egy szánalomteljes pillantást vetve a koporsóra, az ez előtt levő imázsámolyra letérdelt, fátyolát félig felhajtotta és kezeit összekulesolva mintegy 10 pereig imádkozott, míg *Festetich* grófnő úrnője megett a földön térdepelve végezte imádságát. Bevégezvén fohászkodását, a királyné lassan fölemelkedik, keresi szemével a br. Nopcsa által a ravatal lábához támasztott koszorút, oda lép, igazítgat rajta sajátkezűleg és kibontja maga úgy a két szalagot, hogy neve és a felirat olvasható legyen. Még egy hosszú, hosszú fájdalmas tekintet a koporsóra, szemei megtelnek könnyel, lassan leereszti fátyolát és ismét néma fejhajtással búcsút int a bizottságnak, hogy távozva az akadémiából, visszahajlasson a várpalotába. Ájtatoskodásának a koporsó előtt néhányan tanúi valának az akadémia lépcsőházából, és a jelenet mélyen meghatotta őket, olyannyira, hogy a hölgyek zokogni kezdettek, míg a férfiak könyeztek.

Mihelyt halálának híre futamodott, százával is érkeztek a bánatos és gyászos családhoz a részvéttáviratok és levelek. Ezek közül is csak a legelőkelőbbeként idézem.

A király mihelyt megsürgönyözték neki a gróf halálát, külön futárral nyomban eme kéziratot küldötte az özvegyhez:

„Kedves Grófné! Mélyen megilletődve intézem Önhöz e sorokat, hogy felejtethetlen férjének elhunytá fölött legbensőbb részvétemet kifejezzem.

Érzem egész nagyságát e gyászos veszteségnek, mely bennünket ért, mert a boldogultban, — kiben

ön szeretett férjét, a haza pedig legnagyobb és legjobb fiainak egyikét siratja —, Én is mély bánattal gyászolom kedvelt hivemet, ki lovagias jellemmel párosult fenkölt szellemével évek során át legjobb tanácsadóim egyike volt, s kinek valódi hazafias és államférfiúi nagy érdemei az egész monarchiában maradandó elismerésre számíthatnak.

Enyhítse a Mindenható önnek és családjának méltó fájdalmát, melyben — a dicsőültnek emlékét hálás érzelemmel megőrizve — őszintén osztozom.

Budapesten, 1890. február 18.-án.

Ferencz József.“

A királyné részvéttávirata így hangzik: „Megilletődve küldöm a grófnőnek legmelegebb részvétem kifejezését. Az ön családja sokat veszített, de éppúgy fájlalják e veszteséget a király és a haza. Én azonban leghívebb barátomat veszítettem.

Erzsébet.“

Stefánia özvegy trónörökösnétől ez a sürgöny jött: „Mélyen megilletődve az érkezett gyász hírtől, a legbensőbb részvétemet sietek kifejezni ama pótolhatlan veszteség fölött, mely önt, valamint családját, a császárt és a monarchiát érte. Az elhunytak a szó legszorosabb értelmében való hazafias munkálkodása tovább fog élni a történelem lapjain, mindenekfölött azonban mindazok szívében, akik az elhunytak a közös haza iránt való szeretetét és lelkesedését fényes mintaképül tekintették.

Meleg részvétemet fejezem ki önnek ama veszteség fölött, mely önt érte. Isten adjon erőt önnek és vigasztalja önt.

Stefánia.“

Klotild főhercegné a következő táviratot küldte:

„Andrássy Katinka grófnőnek. Míg teljes mértékben érzem nagyságát annak a vesztésnek, mely önt érte, egész szívemből osztozom fájdalmában. Isten jósága vigasztalja önt és adjon erőt önnek ez iszonyu csapást elviselni.

Klotild főhercegné.”

József főherceg nővére, *Erzsébet* főhercegné, ezt írja: „Mélyen meghatva, szívem mélyéből küldöm önnek, drága Grófné, és gyermekeinek meleg részvéte-
met ama nagy és fájdalmas vesztés felett, mely önt érte.

Erzsébet főhercegné.”

Továbbá: „Fogadja legbensőbb részvéte-
met atyjá-
nak elhunyt felett, akit nagyra becsültem, és legyen kegyes ezen részvéte-
met anyjának, valamint az egész családnak nevemben kifejezni.

Vilmos főherceg, táborszernagy.”

Mint e távirat szövegéből is kivehető, azt a fő-
herceg az elhunyt fiához intézte.

„A főhercegnő és én élénken osztozunk az ön
vesztésében.

Rainer főherceg.”

II. Vilmos német császár is intézett kéziratot az
özvegy grófnőhoz, még pedig ezt: „Kérem, fogadja
ama mély gyászban való őszinte részvétem kifejezé-
sét, — amelylyel az Isten önt meglátogatta.

Én és országom a grófban igaz barátot vesz-
tünk el, aki nem ismert nagyobb becsvágyat annál,
mint hogy királyának és hazájának hű szolgája
legyen.”

Jött még részvéttávirat *Victoria* angol királynő-
től, *Frigyes* császárnétól, *Károly* román és *Milán*
szerb királytól és számtalan mástól.

Végre megérkezett a temetés napja. A holttest beszentelését maga *Simor* hercegprimás végezte a kifejtethető legnagyobb pompával. Szívesen ki is kísérté volna a keleti pályaudvarhoz, ha abban aggkora és gyöngélkedése nem akadályozza. Helyette *Császka* György szepesi püspök kísérté ki teljes ornátusban és nagy papi segédlettel.

A temetes katonai pompával ment végbe, amennyiben gr. Andrássy Gyula altábornagy is volt. Bol-dogult szegény Árpád fiammal megnéztem a gyászmenetet a Terézkörúton. Elül és hátul huszárrok lova-goltak. Az utcai és a bezárt boltok előtti lámpák gyászfátyollal voltak bevonva és meggyújtva. Az ösz-szes középületeken és mindenütt, amerre a gyászme-net haladt, és sok helyen másutt is, fekete zászlók voltak kitűzve.

A keleti pályaudvaron Császka újból beszentelte a koporsót, melyet aztán vasúti halottas-kocsira tet-tek, hogy Tőke-Terebesre szállítsák a családi sír-boltba.

A király a temetés napján a várpalotának Pestre néző harmadik emeleti erkélyére nagy fekete lobogót tűzetett ki, mely künt volt mindaddig, míg a gyászmenet meg nem érkezett a pályaudvarba. Ez még soha senkiért sem történt. Hálásan jegyezték meg, akik a kegyeletes dolgot megtudták, hogy ime! meny-nyire együtt érez a jóságos szívű uralkodó a nemzet-tel a gyászban, s hogy szívében táplált részvétének és bánatának külső jelét is adja ország-világ előtt. Eszébe jutott a királyi atyának a nemzet megható részvéte az ő egyetlen fia halálakor.

De evvel nem érte be a nemesszívű király: gr. Paar Ede és Bolfras Arthur főhadsegédek kíséretében,

csákósan, huszártábornoki egyenruhában, személyesen jelent meg a temetési szertartáson. Gr. Széchényi Béla és br. Kötvös Lóránd fogadták és vezették az emelvényre, meiyen már ott állottak Klotild és Mária Dórottya főhercegnők, József és László főhercegek br. Nyáry Adolf főudvarmester és Holdházy apát kíséretében. Ott a király csákójával kezében állva maradt az egész szertartás alatt, és nagyon is lehetett rajta látni, hogy alig képes türköztetni mély megindulását.

Később személyesen megjelenvén özv. Andrássy Gyuláné grófnénál, élő szóval is kifejezte részvétét ennek és gyermekeinek, Gyulának és Tivadarnak, valamint gr. Batthyány Lajosné, szül. Andrássy Ilona grófnőnek. Egy fél óráig vigasztalta a király a gyászoló családot. Később a királyné is meglátogatta a bánatos özvegyet.

Az országgyűlés mindjárt gr. Andrássy halála után, éppenúgy, amint ez történt „a nemzet Bölcese“ halála alkalmával is, törvényt alkotott, mely szerint az elhunyt nagy államférfiúnak államköltségén szobrot kell emelni a fővárosban.

A király sietett szentesítésével hozzájárulni a törvény meghozatalához. Majd bizottság alakult, mely abban állapodott meg, hogy az emlékszobor *lovasszobor* legyen, 200,000 forintnál többbe ne kerüljön, és azt az Andrássyút végén állítsák fel.

Még mindig nem készült el.

De hát kicsoda is volt az a gróf Andrássy Gyula, akinek elhunytá annyi gyászt okozott nemzetnél és királynál, a hazában és a külföldön?

Akik előbbi könyveimet olvasták, azok már sokat tudnak róla, sőt képét is látták; s mivel ez a könyvem csak folytatása a „Király és Korona“ meg

a „Király és Nemzet“ címűeknek, azért gr. Andrassy biográfiáját itt rövidre foghatom, annál is inkább, mert egész könyvek jelentek meg róla és működéséről. *)

Gr. Andrassy Gyula született 1823. márc. 8.-án Kassán. Apjától, Károly gróftól, ki különé és a vakmerőségig bátor volt, sok eredeti tulajdonságot örökölt. Már gyermekkorában elsajátította a német és tót nyelvet, majd a franciát és angolt kiváló növelőnők és növelők segítségével, a spanyol nyelvet pedig idegen segedelem nélkül, magán szorgalomból. Tanulókorából beszélik, hogy sohasem árulta el pajtásai pajkosságait, inkább elviselte helyettök vagy értük a büntetést.

Még csak 18 éves volt, amikor tanulmányai befejeztével külföldre utazott. A spanyol nyelv ismertetére támaszkodva Spanyolországba is utazott, ahol megismerkedett Napoléon Lajos herceggel, a későbbi III. Napoléon császárral. Spanyolországból Párizsba ment, ahol egy félévet töltött, együtt levén ott Tóth Lőrinnel és az örmény Gorové Istvánnal, kinek a maga ministeriumában később, 1867. febr. 17.-én, amikor a király, megszüntetvén a provizóriumot, Andrassyt miniszerelnökké nevezte ki, — a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi ministeri tárcát ajánlotta fel. A francia fővárosból haza térve, Németországba utazott, meglátogatván ott különösen Hamburgot és Berlint.

Külföldi utazásából visszatérvén, a megye szolgálatába lépett, ahol br. 'Sennyey Pál is dolgozott. Ezt, Isten tudja, személyes ellenszenvből-e, vagy az elvek különbsége folytán, — 'Sennyei konzervatív,

---

*) L. Szinnyey József „Magyar Írók“: Andrassy Gyula I. köt. 166, 167. l.

Andrássy liberális elveket valván —, sohasem kedvelhette.

23-éves korában már részt vett mint Zemplén-megye követe 1847-ben, Pozsonyban az országgyűlés tárgyalásain és a liberális párthoz csatlakozott. A gr. Batthyány Lajos-, valóban pedig Kossuth Lajos-féle ministerium megalakulása után csakhamar Zemplén-megye főispánja lőn, s mint ilyen szervezte megyéjében a közfelkelést. Nemzetőrci élén mint ezeknek parancsnoka harcolt a Schwechat melletti ütközetben.*

Midőn az országgyűlés herceg Windisch-Graetz közeledő hadai elől Pestről Debrecenbe menekült, gr. Andrássy is avval ment, míg utóljára Kossuth nem küldte Konstantinápolyba magyar követnek. A világosi katasztrófa után ott hagyván Konstantinápolyt, — hisz már nem volt Magyarország, amit képviseljen — Franciaországba utazott s majd Párizsban, majd Londonban lakott. Ezalatt azonban itthon „in contumaciam“ elítélték és „in effigie“ felakasztották. Még száműzetése idejében, 1859-ben, összekelt *Kendefy* Katinka grófnővel, ki halála órájáig hű hitvestársa maradt. Megkegyelmeztetését itthon maradt édesanyja fáradozásainak köszönhette. Mihelyt megkapta az amnesztiát, tüstént visszatért oly keservesen nélkülözött drága hazájába; de a politikai életben nem vett részt, még abszolutizmus uralkodván. A grófné nemcsak lelke mélyéig honleány volt, hanem nemes asszony is a szó legszentebb jelentésében, mintaszerű hitves és anya és e mellett végtelenül szeretetreméltó háziasszony, ki a világhírű magyar vendégszeretetet koronás főekkel és koldusokkal, előkelőkkel és alacsony

* Ez az ütközet kezdődött reggeli 9 órakor október 30-án 1848-ban.

származásuakkal szemben a legkiterjedtebb módon gyakorolta, — gyakorolta mind a számkivetés alatt párizsi lakásán, mind férjének magyar miniszerelnöki palotájában Budán, mind pedig a bécsi Balplatzon mint az osztrák-magyar monarchia külügyének s a császári és királyi Uralkodó-Ház miniszerének neje. Ámbár mindenkor szíven feküdt hazájának sorsa, mégis óvakodott beleavatkozni férjének politikai feladataiba: csak bátorította, vigasztalta, majd lelkesítette és támogatta.

Hogy mit tett értünk, kivált a szegedi vízáradás alkalmával, elbeszéltem „Király és Nemzet“ c. munkámban, ahol képe is található.

A nemes úrnő már maga is egyesült boldogult férjével, kitől ennek halála őt rövid időre elválasztotta volt. Ennek életrajzát no de folytassuk!

Végre igen hosszú és nagyon sötét éj után fölkel 1860-ban a nemzeti ébredés derengő napja. Zemplén egyik kerülete felküldi Andrássyt képviselőnek az országgyűlésre, ahol ő mondotta 1861-ben az alkotmány-követelő vitában a legjelentékenyebb és legszellemesebb beszédek egyikét, mely az ország figyelmét azonnal feléje fordította: valamennyien már ekkor meg voltak győződve, hogy a diadal esetén a miniszerium egyik tagja bizonyára ő leszen.

A rövid visszaesés — provizórium — után mégis csak egybehívták 1865-re az országgyűlést, amelyben mint annak másodelnöke, Deák Ferenc után kétségkívül Andrássy játszotta a legfontosabb szerepet. A fejedelem és a nemzet között, ha így szabad mondani, a *királyné* auspiciuma alatt — ekkor létrejött *kibékülés* után 1866 végén, tényleg megindultak a *kiegyezési* tárgyalások, amelyekben Deák mellett szintén

Andrássy vitte a főszerepet. Deák, Andrássy, br. Eötvös József és Lónyay Menyhért vállvetve építik föl ekkor a kiegyezés épületét, melyet voltaképpen Andrássy állít be a nemzet életébe. Megbízva a király által a *második* magyar ministerium megalakításával 1867. február 12.-én, abba ezeket veszi föl: br. *Wenckheim* Bélát (belügy), *Lónyay* Menyhértet (pénzügy), *Horváth* Boldizsárt (igazságügy), *Gorove* Istvánt (kereskedelem), gr. *Mikó* Imrét (közlekedés), gr. *Festetics* Györgyöt (a király személye körüli ministerium), br. *Eötvös* Józsefet (közoktatásügy), megtartván magának az elnökségen kívül a honvédelmi tárcát. Mint minisiterelnök a nádor helyettesítésében tetteleg közreműködik Simorral és Haynaldal az 1867. jún. 8.-án véghez ment koronázás aktusánál, mint honvédelmi minisiter pedig azt tanácsolja a királyi párnak, hogy a nemzet által felajánlott koronázási ajándékot származtassa vissza a régi honvédeknek, özvegyeiknek s árváiknak, és a királynak, hogy a honvédség intézményét állítsa helyre. Megtette. A magyar honvédségnek új életre való feltámasztása mindörökre az Andrássy nevéhez marad fűzve: ő és *József* főherceg együtt csinálták meg a magyar királyi honvédséget, amely vívmányt a történelem legragyogóbb érdemeik közé fogja sorolni.

A kiegyezési törvény egyik fontos rendelkezése az, hogy a külügyminisiter nevezetesebb intézkedéseit mindig a magyar kormányval egyetértve tegye. Amíg Andrássy volt a magyar minisiterelnök, ennek a rendelkezésnek érvényt is tudott szerezni: csakhamar érezték a magyar befolyást, és a külügyeket többé nem vezették úgy, hogy abból a haszon csak az u. n. Cislajthániára háromolják.

Gr. Andrássynak sikerült rövid idő alatt megnyerni a király föltétlen bizalmát, minek folyománya az lőn, hogy az uralkodó és nemzet közötti bizalmatlanság is csakhamar tökéletesen elenyészvén, helyébe föltétlen kölcsönös bizalom lépett. A király mindenüvé Andrássy által kísértette magát: Párizsba, a világkiállításra, majd Szt.-Pétervárra, a cár látogatására, majd meg Egyiptomba, a Suez-csatorna megnyitásához (1869). De mindezt bőven elmondottam előbbi munkáimban. Ezen bizalmas viszonynak köszönhető, hogy gr. Andrássy rábírhatta az uralkodót, hogy az 1870-ben kitört német-francia háború alatt semleges maradjon, holott maga br. Beust, akkori külügyminister, és a hatalmas osztrák revanche-párt, nem tudván feledni az 1866-iki vereséget s ki akarván köszörülni a csorbát, minden áron a francia szövetséget és a poroszok elleni háborút sovárogták. Ez az eszme, azt hiszem, népszerű volt a nem-hivatalos Magyarország előtt is. A németek győztek, br. Beust lemondott, és a király 1871. nov. 14-én gr. Andrássyt nevezte ki külügyérnek. Külügyministersége oly időre esett, amikor minden percben lehetett tartani az oly sok idő óta rettegett általános konflagráció kitörésétől: a már annyiszor említett, „Király és Nemzet“ c. munkámban részletesen elbeszélte szerb-török és mindjárt rá az orosz-török háború kemény próbára tették államférfiúi képességeit. A berlini kongresszus létrehozatala, azon a hírhedt san-stefánói békekötés egyetértő megváltoztatása, Bosznia és Hercegovinának európai megbízás folytán általunk való elfoglalása voltak Andrássy diplomáciájának a gyümölcsei. Tudjuk, hogy itthon sokan, valamint nem helyeselték az 1870-iki semlegességet, úgy rosszalták Bosznia és Hercegovina elfoglalását is.

A következmény mostanig gr. Andrásynak adott igazat.

Mikor gr. Andrassy a királyt elkísérte Szent-Pétervárra és a cártól, birván már a legnagyobb orosz rendjelt, a szent-András-rendet, egy gyémántokkal kirakott dohányszelencét kapott ajándékba, mely Sándor cár arcképével volt díszítve, a rövidlátó vagy rosszakaratu magyar politikusok így gúnyolódtak: „Az orosz fővárosban ugyan magára vonta a közfigyelmet új magyar honvédtábornoki egyenruhájával, — de kezét csókolt a cárnak és eladta a hazát a muszkának.“

A berlini kongresszus és az itten történtek csatánós cáfolatai voltak eme rágalomnak, de még csatánósabb volt annál az osztrák-magyar-német szövetség, gr. Andrassy diplomáciai ügyességének és államférfiúi bölcsességének ezen legszebb gyümölcse.

Ezt a szövetséget létrehozni annál nehezebb volt, mert a már említett revanche-párt még mindig kacérkodott Oroszországgal, amely ellen irányuló ama szövetséget a legfeketébb hálátlanságnak mondta oly állammal szemben, mely nem rég segített Ausztriának leverni Magyarországot, — itthon meg most azt hajtogatták, hogy „Andrassy eladta a magyart a németnek“. De a szövetségről szóló szerződés szövege később napvilágra jöven, abból lehete látni, hogy általa az osztrák-magyar monarchiának rendkívül nagy előnyök vannak biztosítva. Később Olaszország is belépett a szövetségbe, melyet most már „a hármas szövetségnek“ neveznek.

Hogy a király kibékült az olasz és a porosz királyokkal, a monarchia és még inkább a Habsburg-

dinasztia eme halálos ellenségeivel, s meglátogatta őket, az egyiket Berlinben, a másikat, — Vittore Emanuele-t —, Velencében, ez is gr. Andrássy érdeme; de még nagyobb érdem, hála és elismerés illeti magát a nemeslelkű uralkodót, ki országai érdekében leküzdötte a neheztelés és harag nagyon is indokolt érzelmeit és békejobbot nyújtott azoknak, kik őt halálosan megbántották és megfosztották.

A német és osztrák-magyar szövetségi szerződést 1879. okt. 7-én aláírták, és okt. 8-án már megjelent br. Haymerlének külügyérré való kinevezése. Andrássy közvetlen legnagyobb diadala után váratlanul visszalépett a monarchia, mondhatni, egész Európa ámulatára. Ezen alkalommal a király ezen kéziratot intézte hozzá:

„Kedves gróf Andrassy! Ha teljesítem — bár vonakodva és sajnálattal — házam és a külügyek miniszterének hivatalától fölmentése iránti kérelmét, szolgáljon ez annak bizonyítékául, mily nagy becset tulajdonítok egészsége fentartásának.

Ön a legeseménydúsabb és a legemlékezetesebb korszakok egyikében súlyos felelősség terhét évekig bátorsággal, erővel és sikerrel viselte és teljesen jogosult megnyugvással válhatik meg oly tevékenységi tértől, melyen a monarchiának és háznak a legkiválóbb szolgálatokat tette.

Lépését azonban nem tekintem államférfiai működése befejeztének: sőt személyem iránti hódolata és önfeláldozó odaadása, melylyel azt tanusította, inkább arról kezeskednek, hogy legkészségesebben fogja felhívásomat követni, valahányszor és akármily téren venném ismét igénybe kipróbált szolgálatait.

Legteljesebb bizalmam éppúgy biztosítva marad önnek, mint leghálásabb elismerésem.

Kelt Bécsben, 1879. okt. 8-án.

Ferencz József.“

Így vonult vissza gr. Andrássy a magánéletbe ahonnan többé ki sem lépett, kivéve, ha a főrendiházban fontos ügyek tárgyalása alkalmával felszólalt.

Valamint Deákot, úgy gr. Andrássy Gyulát is jó kedvében adta nekünk a magyarok Istene.

Végzetlenül, szinte kétségbeejtő helyzetben közeledett hazánk története első évezredének a végéhez. A dicső, de véres szabadságharc után rémuralom és abszolutizmus által földig sujtva, a nemzet vagy az enyészetnek vagy diadallal nem igen kecsgető utolsó konfliktusnak nézett elébe. Ezen szomorú helyzetben támasztott az isteni Gondviselés kegye hazánk kebelén oly férfiakat, akik szilárdsággal és okossággal elérték azt a célt, hogy a nemzet és fejedlem között levő és csaknem kiegyenlíthetlenné látszó viszályt megszüntetve, közöttük a békét helyreállítsák, és az alkotmány feltámadását lehetségessé tegyék.

Ezen férfiak között az elsők egyike volt gr. Andrássy Gyula is, ki később mint magyar miniszterelnök a haza sorsát intézte, és akinek mint külügyérnek a világ sorsa intézésében is része volt, — évszázadok óta az első magyar diplomata, ki ily nagyszerű szerepet játszott Európa politikájában, dicsőséget szerezve virágzó családfájának, nyomatékot a magyar befolyásnak, tekintélyt, biztonságot és erőt a monarchiának.

Csak *érintem* azt a sok apróságot, amit róla följegyeztem: diplomáciai fényes estélyeit és díszbédjeit, adakozásait iskolai célokra, gondoskodását

dr. *Oroszhegyi* egykori honvédőrnagyról, kit az éhhaláltól ment meg, élceit, baráti viszonyát József főherceghez, a honvédség főparancsnokához, stb. stb.. Itt reá vonatkozólag még csak ezeket jegyzem föl.

1888. május 4-én, amikor József főherceg és Tisza Kálmán is megválasztatának az akadémia tiszteleti tagjaiul, *Palszky* Ferenc gr. Andrássyt következő és találóan jellemző szavakkal ajánlotta szintén tiszteletbeli tagnak való megválasztásra a nagy-gyűlésnek: „Tiszteleti tagnak ajánlom gr. Andrássy Gyula volt miniszerelnököt és volt külügyministert, a tud. akadémia igazgató tagját, *ki nem irt ugyan történelmet, de csinált magyar történelmet.*“

Egyhangulag megválasztották.

A sok tanulmány közül, melyek gr. Andrássyról megjelentek, főlemlitem *Kállay* Béni közös pénzügyminiszernek Andrássyról éppen az akadémiában 1891. máj. 11-én mondott emlékbeszédét, mely formailag szép és tartalmilag erős beszéd volt. Ebben Kállay, ki gr. Andrássy alatt szolgált, kegyelettel emlékezik meg egykori főnökéről és politikai mesteréről, másrészt Bosznia és Hercegovina elfoglalásának helyességét bizonyítja, emellett pedig ecseteli azon küzdelmeit a nagy államférfiúnak, melyek a német szövetséget megelőzték. Nem hiába, hogy Kállay mint tudós is számot tesz, mert emez emlékbeszéde egyike a leg-tartalomdúsabbaknak és legsikerültebbeknek, melyek valaha az akadémiában elhangzottak. Az okkupációt helytelenítők száma eme remek és meggyőző beszéd után nagyon, de nagyon megesappant.

Most még csak mint *szónokot* akarom bemutatni gr. Andrássyt, idézvén 1883. dec. 11-én „A keresztény és izraelita közt, valamint a külföldön kötött

polgári házasságról“ szóló törvényjavaslat *mellett* tartott beszédéből a következő részt :

„Erre nézve“ (— a kötelező polgári házasságról beszél —) „két felfogás létezhetik, aszerint, amint azt vagy elméleti, vagy gyakorlati szempontból veszi az ember; mert ezen intézmény e két különböző szempontból a legkülönbözőbb megítélés alá esik.

Ha theóriában veszem föl a kérdést, úgy igen világos előttem az, ami már mások által is mondatott, hogy sokkal több logika, sokkal több egyöntetűség van abban, ha megszüntettetik az, ami ma a házában is létezik, t. i. hogy a házasság, a társadalmi élet ezen fontos momentuma, minden vallás által más szempontból tekintetik. — Az egyik azt szentségnek tartja, a másik nem tartja szentségnek, az egyik felbonthatatlannak tartja, a másik nem tartja felbonthatatlannak, és így tovább. —

Sokkal logikusabb, ha az állam lép közbe és döntő határozatokat hoz, melyek minden vallásra egyformán értetvén, egy bizonyos logikai rendszert állapítanak meg. ---

De hogyan áll a gyakorlatban?

A sors úgy akarta, — s ez az egyik oka annak, amiért felszólaltam —, hogy számos évet töltöttem éppen azon országokban, ahol a polgári házasság be van hozva. S megvallom, a kép, melyet ott láttam, egészen más benyomást tett reám, mint milyennek én magam is theóriában gondoltam. Nem akarom hosszasan ecsetelni, csak röviden mondom el azt a benyomást, melyet az ottani állapotok szemlélése reám tett. (Halljuk!) Ezen intézmény alatt csak két áramlat érzi magát kielégítve: az egyik az, mely vallást nem ismer, és azzal az állam mindenhatóságát állítja

szembe, a másik az, mely toleranciát nem ismer, és tisztán csak a felekezeti szempontot állítja előtérbe. — A két véglet igen, de ami közte van, az ezen megoldás által megnyugtatót soha sem nyert. — S tapasztaltam azt, hogy ezen intézmény a családokban, a társadalomban a türelmetlenséget, a vallási viszályt legnagyobb mérvben fokozza. — S azért őszintén megvallom, hogy én behozatalát nálunk nemcsak ma de sohasem kívánom. (: Helyeslések :)

De nemcsak ez okból nem kívánom, hanem még más okból sem. — A polgári házasságot, — nem akarok erre hosszasan kiterjeszkedni —, a polgári házasságot mint a külföld némely államában létezik, az állami mindenhatóság és az egyházi mindenhatóság közti küzdelem szüleményének tartom. — Ismétlem, a polgári házasság egy harcnak szüleménye, melyben van egy győztes, és van egy legyőzött fél. —

S bár minden ily harcban az utóbbi időkben s azt hiszem, ez így lesz jövőre mindinkább, az állam győz, az én meggyőződéseim mégis az, hogy vallási kérdésekben a legrosszabb egyezés is sokkal jobb, mint a legfényesebb győzelem. (Helyeslések.)

És hogy ott, ahol az egyik fél a másikat legyőzte, — legyen az az állam, vagy az egyház, — mindakettő, a győztes úgy, mint a legyőzött fél, egyaránt vesztes“ (Úgy van!). —

Ha még egyszer vissza- és végig pillantunk e ragyogó szellemű államférfiúnak eme rövid életrajzán, nem csodálkozunk, hogy őt orosz, horvát, tót és oláh a magáénak követelte; Andrassy nemcsak ezen nemzetiségeknek, hanem még a francia, az angol és a német nemzetnek is becsületére vált volna. No de ő

nem volt más, mint magyar, még pedig magyar a javából: *székely*.

Ősei sok századdal előbb vándoroltak ki a magyar haza egyik legkeletibb pontjáról, *Csík-Szent-Királyról*, az én igénytelen családomnak is ősi fészkeből, az ország belsőbb részébe. Fiai, *Gyula* és *Tivadar*, az egész Andrásy-család, az egész haza, az egész *székely nemzet* mindvégig büszkék lehetnek gr. *Andrásy* Gyulára, kit az Isten nyugtasson! —

Andrásyt a halálban megelőzte egy más kiváló székelyember, az utolsó magyar-székely *Kálnoky gróf, Dénes*, Háromszék főkirálybirája vagy főispánja, ki utód nélkül hunyt el, s kit 1889. dec. 30-án temettek el Kőröspatakon. Ennek a gr. Kálnokynak fordítottam én németre még bécsi jogászkoromban „Karacsai Indár“ c. három kötetes történeti regényét, s ez lett később Ilona leányom keresztatyja.

Nagy érdemei elismeréseül a király őt kinevezte volt valóságos belső titkos tanácsosának.

Most még csak a morvaországi ága virágzik a Kálnoky grófoknak, amelyhez tartozott gr. *Kálnoky Gusztáv* külügyminister is, ki szintén már elhalt. —

1890.

(Folytatás.)

Margit főhercegnő esküvője. A **Thurn-Taxisok** története. **Margit** főhercegnő menyegzője: magyarul esküsznek meg; Simor beszéde és áldomása; az elutazás, Bicske, Regensburg; Thurn-Taxis herceg Simornak keresztet ad emlékül. **József** főherceg levele **Jókalhoz**. Székelyhídi hadgyakorlatok. **Mária-Dorottya** festménye.

Eleget írtam halálról, gyászról, temetésről. Írok most, — irhatok hál'Istennek! — eljegyzésről, nászról, lakodalomról, nászútról, — s bizony, bizony szívesebben írok ilyesmiről.

Tudjuk már, hogy Thurn-Taxis Albert herceg még abban a végzetes 1889-iki évben eljegyezte magának József főherceg bájos leányát, *Margitot*. A szép hercegnőt, úgy félig-meddig, már ismerjük; képe is ott van „Király és Nemzet” c. munkámban. De a vőlegény családját még nem ismerjük; ezt akarom röviden bemutatni a kedves olvasónak; egyike az Európa legrégibb családjainak.

Szent Ambrus mint mediolanumi (milanói v. mailandi) püspök egyúttal fejedelme is levén Mediolanum városának és környékének 374-től 397-ig, megbízott egy vitéz harcost, hogy a város új tornyát (*turris*, franciául *la tour*, olaszul *la torre*) a lázangó

ariánusok ellen megvédje. A vitéz e megbízásnak fényesen megfelelően, a püspök-fejedelem neki e nevet adta: *della Torre* (de la Tour = mintegy: toronybeli Toronyi) s felruházta őt egyszersmind Valsasassinának, a Como-tó mellett levő uradalomnak birtokával és önálló fenhatóságával. Utódai egyikének *Tacius* volt a neve, ez és utódai sokáig uralkodtak Milano, Bergamo, Novara és más felső-olaszországi városok felett; erről a *Taciusról* nevezte magát 1313-ban egyik későbbi utóda, Lamurald, de la Tour *Tascisnak*, amiből idővel *Taxis* lett. Eszerint a család *római* (italiai) eredetű. Eme Lamurald- vagy *Lamoralnak* egyik dédunokája, *I. Noger*, Németországba költözvén, ott 1450-ben III. Frigyes császár őt lovaggá üti, és így lesz ezen ágnak Némethonban della Torre és de la Tour helyett ezen átnémetesített neve: *Thurn* = torony. Az ősrégi olaszországi dicsőséget felujtják és magasra fokozzák Németországban az éppen említett I. Noger és utódai; előbbi feltalálja ugyanis a *postát* és meghonosítja Tirolban. Innen terjed el aztán eme kitűnő család kezdeményezésére a posta-intézmény egész Közép-Európában, és a legtöbb uralkodó a posta kiváltságát megadja a Thurn és Taxis-családnak oly formán, hogy csak ennek szabad postát állítani és jövedelmét élvezni. Így kinevezi mindjárt eme Noger fiát, Ferencet, ki 1516-ban postát szervezett Bruxellestől egészen Bécsig, Miksa császár Németalföld és az osztrák örökös tartományok országos postamesterének. Ferenc utódai által a postaintézmény mindinkább tökéletesítettén és anak hálózata mindinkább kiterjesztetvén, a család is egyre emelkedik, jövedelme gyarapodik. Thurn-Taxis Lénárt felállítja a lovas-postát Bruxellesből Schwabenen és Tirolon ke-

resztül Olaszországba és sok beváló és előnyös újítást hoz be a postaintézménybe, — amely érdemeiért őt II. Rudolf császár birodalmi bárói rangra emeli és a német birodalom országos főpostamesterévé nevezi ki, úgy hogy ezentúl a postákat birodalmiaknak nevezik. Lénárt fia, Lamorald, a birodalmi *grófságot* nyeri, és Mátyás császár az országos postahivatalt immár mint *hűbért* ruházza reá és fiutódaira (1615), II. Ferdinánd császár pedig azt kiterjeszti nőutódaira is (1621). II. Károly spanyol király Thurn-Taxis Jenő Sándor grófot (1681) a spanyol, I. Lipót császár (1695) a német birodalmi *hercegi* rangra emelte, előbbi neki Hennegauban a Braine le Château nevű uradalmat önálló fejedelemségképpen ajándékozta, aminek évi jövedelme 40,000 tallerra rugott, ami amaz időkben roppant összeg volt. Sándor Ferdinánd herceget végre (1754) fölveszik a német birodalmi fejedelmek testületébe és olyan szavazati joggal ruházzák fel ugyan ezen fejedelmek tanácsában, minővel birt akár a bajor király. Jövedelme a posta után volt évenként körülbelül *egy millió forint*, akkoriban *mesés összeg*.

Midőn az egyes német fejedelmek a császári hatalom rovására egészen független uralkodókká lettek, és a német császárság 1806-ban megszűnt, a Thurn-Taxis hercegi család is elvesztette kizárólagos jogát a postára az egyes országokban, átszállván ama jog mint felség-, állam- vagy koronajog az illető uralkodókra, amiért azonban a család méltányos kárpótást nyert, rendesen szerződést kötve az uralkodókkal ; így pl. 1819-ben a würtembergi királylyal, melynél fogva azontúl a hercegi család is hozzájárul a közterhek viseléséhez, de nem köteles katonáskodni, kastélyaiban beszállásolásokat tűrni, de joga van eme

kastélyokban diszörséget tartani és tisztviselőitől szolgálati esküt követelni stb. stb..

A porosz királyra szállott postajogért nyerte a hercegi család a Krotoszyn nevű hercegséget Posenben. 1819-ben volt a hercegi családnak Schwabenben több uradalma: Friedberg-Scheer, Dürmentingen, Göffingen, Heudorf stb., melyek mintegy 9 négyszögmértőföldet tettek 19,000 lakóssal és évente 80,000 forintot jövedelmeztek. Egy másik kárpótlás állott Buchau városából, Marchthal és Neresheim apátságokból, Ostrach és Sommerberg uradalmakból és több falúból 9 négyszögmértőföldnyi területtel, 23,000 lakóssal és 220,000 forint évi jövedelemmel. A hercegi család feje 1806-ig a regensburgi birodalmi gyűlésnél a császár „principalis commissarius”, főbiztosa is volt; rendszeren ott, Regensburgban, székelt, majd meg Marchthalban vagy Truggenhofenben.

A hercegi családon kívül van még négy grófi főág, melyek megint több mellékágra szakadnak; valamennyi eredetileg e dicső család hősi alapítójától, Milanóból származnak.

Fegyveres erény vetette meg alapját ennek az ősrégi családnak, fegyveres és *polgári* erény egyesülve emelte arra a magaslatra, amelyen ma is tiszteljük. Mert eltekintve a család megalapítását követő időktől, Németországba költözése óta évszázadokon keresztül emleget a német és osztrák történelem *Thurn-Taxisokat*, kik karddal a kezökben szereztek dicsőséget nevüknek. A család feje rendszeren az országok postaközlekedésének fejlesztésén és emelésén fáradozott, míg a többiek mint hős hazafiak szolgálták a császárokat és magyar királyokat.

S így van ez napjainkban is; a nem rég elhunyt

Thurn-Taxis-Egon herceg, kiről mint megmagyarosodott és magyarosító főúrról annyit írtam, huszárezredes volt. *Thurn-Taxis Imre* herceg a király főlovászmestere, lovassági vagy huszártábornok; *Frigyes* herceg vezérőrnagy; három vagy négy Thurn-Taxis-Vallesassina *gróf* is szolgál hadseregünkben, míg mások a német császárság feltámadása óta (1870) német hazájoknak s uralkodójuknak ajánlották fel szolgálatukat.

Thurn-Taxis Albert, a mi *Margitunk* jegyese, tehát eme dicső multu fejedelmi háznak a feje és a jobbadán szellemi fegyverekkel sok évszázadon át szerzett roppant vagyonnak a birtokosa, maga is katoná egy német ezredben, ha nem csalódom, a bajor második dragonyos ezredben, de mint csehországi nagybirtokos az osztrák urakházának örökös tagja, 1889 óta arany-gyapjas vitéz, királyunknál persona gratissima.

Nemcsak rendes székhelyén, Regensburgban, s nagy kiterjedésű sok uradalmaiban, hanem mindenütt, ahol csak megfordul, magasztalják és áldják jótékonyágát, míg maga is ápolván a művészetet és tudományt, művészek, írók és tudósok igaz mecénása.

Ez a fejedelmi sarj volt hát elveendő és elviendő Margitot, a Margitszigetnek, ha ott tartózkodott, legszebb és minden szüzi erényekben legékeskedőbb gyöngyét, virágát, szüleinek egyik szemefényét. Margit főhercegnő (szül. 1870. júl. 6.-án) akkor 20, daliás vőlegénye (szül. 1867. május 8.-án) 23 éves volt.

Mikor az eljegyzésnek, de még inkább mikor az egybekelés napjának híre futott az országban, ennek minden vidékéről özönével érkeztek a jegyesekhez, de még inkább az örömszülékhez a szebbnél-szebb gra-

tulációk, feliratok, hódolati ajándékok, emlékek stb.. Most lehetett csak igazán látni, mekkora a népszerűsége József főhercegnek az országban: elkezdve a királytól és családjától le az utolsó alföldi szántóvető emberig, vagy a fiumei halászig, aki csak olvasott vagy hallott eme családi örömről, együtt örvendett a magyar főherceg családjával. S mihelyt meghallottuk, hogy a németországi vőlegény megtanult magyarul, magyar népdalokat énekel, magyarul levelezik magyar arájával, ennek családjáról nyomban öreá is kiterjesztettük rokonszenvünket, szeretetünket, tiszteletünket.

A mátkapár nem várta türelmetlenebbül, mint mi, azt a július 15-ét, az esküvőre kitűzött ezt az oly ólomlábbon közeledő nagy napot.

A vőlegény, hogy megröviditse az egy örökkévalóságnak látszó hosszú napokat, melyek őt szíve vágyának teljesülésétől elválasztották, különben is vakító fényű és egész városrészt elfoglaló regensburgi várkastélyát mesés pompával rendezte be, hogy méltóképpen fogadhassa fejedelmi menyasszonyát, hogy illő foglalata legyen a Habsburgok és a magyar haza gyöngyének.

Készítettett az esküvő, illetőleg a Budapestről Regensburgig tartó nászút alkalmára leendő kis felesége és a maga számára egy remek művű, hallatlan fényű szalonkocsit. Volt abban egy nappali szalon divánnal, ebédlő- és íróasztallal, könyvszekrényvel és számos kisebb-nagyobb székkal. Egyik oldalán a kíséret szalonja van, amelyet éjszakára hálóteremmé lehet a pamlagok támláinak leeresztése által átalakítani, ezeknek háta pompás mátrác levén. A szalon másik oldalán van a főséges pár hálószobája,

ahonnan a főhercegnő és a herceg külön öltözőibe lépünk. Egészen a végén van a komorna és a komornyik kupéja és a legszükségesebb úti podgyász részére egy fülke. Külön vonaton, amelybe ez a remek, páratlan szalonkocsi is be volt csatolva, érkezett meg a hercegi vőlegény július 12-én Budapesten.

Az esküvőre lázasan készülődtek immár nemcsak Alcsúthon, majd meg a budavári főhercegi palotában, hanem egész Budapesten is. Mindenki szeretne volna látni a főhercegi lakodalmat, a fényes násznépet, a ragyogó nászmenetet, de senkisémm gondolta meg, mily rövidke az út József főherceg palotájától a királyi várakban levő Zsigmondkápolnáig, melyet *Maszlaghy* Ferenc, akkori plebános a várpalotában, azideig alig látott díszszel ékített föl a legszebb drapériákkal, a leggyönyörűbb délszaki növényekkel, a legédesebb illatu virágokkal.

Miután a segítségére kirendelt főhercegi kertészekkel és inasokkal a kápolnát oly szépen földíszítette, amint az csak halandó embertől kitellett, az emberek távoztával letérdepelt az oltár elé, hogy ő legyen az első ember, ki a hódolva szeretett mátká-párért és a rajongva kegyelt örömszülőkért ebben a szent hajlékban, hol a holnapi napon szent frigyökre Magyarország főpapja fogja Isten áldását leesdeni, imádkozott. Imádsága végeztével fölemelkedett és rendezte gondolatait, melyeket a küszöbön álló ritka ünnepély lelkében támasztott. Végig pillantott a glória sugaraival és őseink vérével tele irt történelmén a magyarnak. Esküdt-e még ős Budavárán leendett élete-párjának örök hűséget valaki, királyi vérből származott? Bizony nem, vagy ha igen, édes-kevesen és oly régen, „hogyma szinte nem is igaz.“

„Igen, igen,“ monologizál a tudós istenszolgája; „itt tartotta esküvőjét, nászát Nagy Lajosunk, itt a világverő Mátyás az Igazságos, itt kelt egybe *Máriával*, Miksa német császár leányával, *II. Lajos*, szerencsétlen királyunk, hogy négy évvel később Mohácsnál elveszzen, s vele veszzen Magyarország. Jaj, igen, igen; de hány száz évvel volt az ezelőtt?! Több mint negyedfél század óta tudtommal nem volt koronás fők egybekelése Budán. Most elsőnek lép itt Isten oltára elé egy Habsburg-sarj, hogy hűséget fogadjon fejedelmi vőlegényének, ki arra a maga részéről hasonló esküvel válaszol. S milyen nyelven esküsznek?! Egek! mindjárt meghalok örömemben! *Magyarul!* Ez, úgy hiszem, az *első* eset. Mert biztos, hogy az a három királyi esküvő nem magyar nyelven tartatott, inkább latinul, olaszul, vagy németül, de sehogysem magyarul. Hálád legyen, édes jó Istenem! Felhangzik holnap e szent hajlékodon fejedelmi ajkáról is a magyar szó, az édes drága magyar szó! S hála azoknak a gyémánt szívű szüléknek, hogy így növelték leányukat! Ó mily gyönyörrel fogom holnap énekelni: „Téged, Isten, dicsérünk!“

S így is lőn.

Másnap az útvonalat, amelyen a nászmenet elhaladandó volt, igen sűrű néptömeg szegélyezte, ünnepi ruhában, mintha valami kedves családtag készülne az Úrházába esküvőjére. De ez a nagy sokaság csak kicsinyke képviselte azon millióknak, kik ma szívök egész teljével, lelkük minden erejével részt vesznek a fenkölt szellemű főhercegi család ezen örömnünapján. Egy gondolat megvillanásához rövid idő kell; de még annyi ideig sem szűnt meg az a szívből fakadó éljenzés, mely az illusztrisz mátkapárt, a fön-

séges családot, az Uralkodóház képviselőit és a más fejedelmi vendégeket, valamint az ország dicső főpapját kísérte a Zsigmondkápolnáig és vissza.

Kölcsönös rokonszenven és tiszteleten alapuló becsületes szerelmüket immár bátran és hangoosan bevallotta a mátkapár, a házasság nagy szentségének fölvétele óta már házaspár, és lelkendező örömmel hallgatja most az egész fényes gyülekezet *Simor* biboros hercegprimásnak magas röptű beszédét, melynek fentkölsége mellett erős rezgésű hazafias hangja talált minden jó magyar szívből erős visszhangra. Ismerte Simor hallgatóságát, tudta ő jól, hogy legjobban esik József főherceg családjának és vendégeinek, ha hazafias hűrokat penget.

Mikor a nászmenet a templomból visszatért a palotába, ismétlődött a föllegeket verdeső éljenzés, kalap-levevés, kendő-lobogtatás, virág-szórás, és a palota előtt még sűrűbben összetömörült sokaság — jobbadán az előkelő és középosztályból való — addig éljenzett, míg egyik első emeleti ablaknál meg nem jelentek előbb Thurn-Taxis herceg, azután József főherceg és Klotild főhercegasszony. Megköszönték ezt a lelkes és szíves ovációt. Ekkor a katonai zenekar rázendítette a Rákóciindulót, mire a tüntetők lelkese-dése határtalan lön, és József főherceg csak azt sajnálta, hogy nincs helye, nyomban asztalához ültetné ezeket az embereket, kik őt és családját annyira szeretik. Hogyne volna hely! *Magyarország*; ebben elférnének.

Ezalatt benn a palotában az új házaspár az örömanya termében fogadta az üdvözléseket, gyöngédebb és finomabb alakú tolmácsolását az ablakokon még mindig bezúgó éljeneknek.

Ha én vagy gyermekeim néha ritkán valahová hivatalosak vagyunk, ahol feleségem akadályozva volt megjelenni, mihelyt haza jövünk, azt kérdezi: hogy voltak öltözve, mi volt az ebéd? Én perszé, nem értvén hozzá, az öltözékek leírását és a fogások felsorolását gyermekeimre bízom, legfőlebb megjegyzem, mi ízlett nekem a legjobban. Itt is csak azt említem meg, hogy Margit főhercegnő „fehér és ezüst brokát ruhájában ezüst himzéssel és illuzion-diszszel, narancsvirággal és illuzion-fátyollal“ Magyarország legbájosabb menyasszonyainak egyike volt; de azt hiszem, az lett volna ő rendes kimenő ruhájában is; és hogy a 15—20-féle étel közül nekem alkalmasint leginkább ízlett volna a „fogás à la hongroise“ és a mindenféle borok közül a „borvív.“

Az esküvő után következett természetesen csakugyan a „reggeli“; így nevezik az ebédet a nagyurak és a kik ezeket utánozzák. Az első emeleti nagyteremben a násznép, a második emeleten, ahol br. Nyáry főudvarmester ült az asztalfőn, a kíséretet Répező törzs- és főtisztek, Holdházy apát, a növelő, és Sztáray Irma grófnő, a főhercegasszony udvarhölgye, étkeztek. Én nem tartoztam az első emeleti nagyteremben lakmározó násznép közé, de sőt még a második emeleten sem jártam soha életemben, és mégis mernék fogadni, hogy az egész nagy vendégkoszorúban éppen azok ettek s ittak legkevesebbet, akiknek a tiszteletére volt az egész rendezve: Margit főhercegnő és Thurn-Taxis herceg; tapasztalatból beszélék: éppenígy történt ez velem és feleségemmel is a koronázási év Szent Mihálynapján Kolozsvártt.

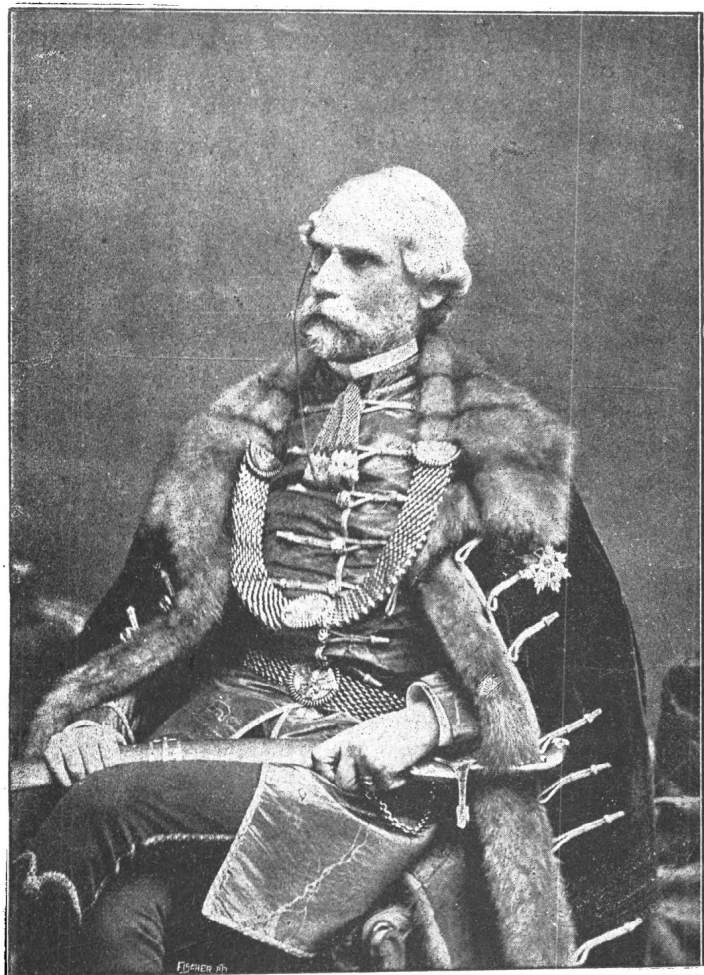
De azt már elmondom, hogy minő sorban ültek a főnséges násznép tagjai az asztalnál, már csak azért

is, hogy tudjuk, kik voltak ott jelen? Ültek pedig az asztal főoldalán Margit főhercegnő, most már Thurn-Taxis Albert hercegné, és férje. Margittól jobbra *Ferencz Salvator* főherceg, *Coburg Fülöp* hercegné, *Thurn-Taxis* Egon herceg, *Tisza* Lajos gróf, *Steiner* Fülöp székesfehérvári püspök és *Ráth* Károly főpolgármester. A férjtől balra: *Rainer* főherceg, *Hohenzollern* Frigyes hercegné, *Coburg* Fülöp herceg, *Feury* br., a férj bajor ezredének ezredese, *László* főherceg, *Császka* György szepesi püspök. Az új házaspárral szemben ültek az örömszülék; *Klotild* főhercegasszonytól jobbra: *Ottó* főherceg, *Simor* hercegprimás, *Mária Dorottya* főhercegnő, gr. *Szapáry* Gyula minisiterelnök. József főhercegtől balra: *Coburg* Klementina hercegnő, Margit nagyanyja, *Hohenzollern* Frigyes herceg, *József Ágost* főherceg és *Khuen-Héderváry* horvát bán

A hercegprimás, ki már az esketés alkalmával mondott beszédével elragadta a fényes közönséget, fölemelkedvén az asztal mellett, mély csöndben a következő áldomást mondta:

„Császári és királyi Fenségtek tanui voltak ama lelkesült örömnnek, melylyel a magyar nemzet a mai napon, csász. és kir. Fenségeitek ez örömnnepe, legbensőbb hódolata- s ragaszkodásának, melyet folyton táplált, kifejezést adott. Meg vagyok győződve, hogy a Mindenható legdúsabb áldásával árasztandja el folyton a fenséges új házásokat, és e frigye a legbensőbb boldogság frigye leend. E reményünk biztosítéka a hercegi új férj nemes, szeplónélküli jelleme s a fenséges főhercegasszony dicső női erényei, melyeket mint legdrágább hozományt visz új otthonába.

Lelkesült örömmel áradozunk mindnyájan; csak

Br. Sennyey Pál.

egy csep öröm vegyül örömünk közé, — hogy távozik édes hazánkból. De e szomorúságunkat vigasztalja a biztos tudat, hogy a fenséges főhercegnő új hazájában is öröm- és kegyelettel vissza-visszaemlékezik a kedves Alesúthra s édes hazánkra.

Mostan Isten tartsa, Isten boldogítsa a fenséges új házaspárt, fenséges Margit főhercegnőt s Thurn-Taxis herceg urat. Éljenek!”

S az asztalnál felhangzó éljent ezerszeresen visszhangoztatta a palota előtt a magyar nemzet nevében a sokaság.

Ottó főherceg, ki másnap Brünnben szolgálatilag el volt foglalva, csak rövid ideig maradhatván a reggelinél, csöndesen elbúcsúzott és elutazott. *Miksa* bajor herceg hasonló okból kénytelen volt az esküvő után a templomból egyenesen a pályaudvarba hajtatni. A többi vendég azonban szinte este 6 óráig maradt együtt a főhercegi palota termeiben, a „felső házból“ is lejövén valamennyien az első emeletre.

Első volt a hercegprimás, ki elbúcsúzni és távozni készült; vele egyidejűleg eltávozott a miniszterelnök is. Fölötte megható volt az ősz egyházfejedelem búcsúja. Némán állott fel székéről s a nászasztal szélehez támaszkodva, áldólag terjeszté ki reszkető karjait, míg ajkai, anélkül hogy egy hallható hang is elhagyná azokat, rövid imát rebegnek. Ez a néma vallási ténykedés mély benyomást tett az új házaspárra, az egész főhercegi családra és vendégeire. Az áldást osztó főpap egészen átszellemültnek látszott s hasonlított e percben Istenihletre látnokhoz. A teremben halotti csönd támadt, csak Klotild főhercegnének és két leányának hallatszott elnyomott szisszenése, míg arcukon végig peregtek le a könnycsepek. A főpap

végre a kereszt jelében még egyszer adván áldását, szívélyesen elbúcsúzott először József főhercegtől és fonséges nejétől, majd meg Thurn-Taxis hercegnek és Margit főhercegnőnek nyujtotta kezét, melyet ezek mély meghajlásközben melegen és hálásan megszorítottak. „Isten legyen Fenségekkel továbbra is!” Ezek voltak utolsó búcsúszavai. József főherceg, Klotild főhercegné és az új házaspár az ebédlőnek a lépcsőházra nyíló magas szárnyajtaján kikisérték, sőt József főherceg lement vele a félemeletig, hol újból kezét szorítva a búcsúzó főpappal visszafordult, míg Klotild főhercegné és az új házasok mindaddig maradtak a lépcsőházban, míg Simor tisztos alakja látható volt; ez a félemeleten visszafordult, fölpillantott fenséges kísézőire és barátságosan még egyszer búcsút intett feléjük.

A primás távozása jel volt a többieknek is az elindulásra.

Legérzékenyebb volt a búcsú *Coburg* Klementina kir. hercegnétől, ki alig tudott megválni szeretett unokájától; a szülőktől való búcsú — ez már éppenséggel megindító volt. *Margit*, mielőtt örökre elhagyta a drága szülői házat, néhány búcsúszót akart intézni olyannyira szeretett szüleihez, de sírva fakadt, édes anyja, majd édesapja keblére borult, és némán, zokogástól fuldokolva, búcsúzott el azoktól, kik neki mostanig mindene voltak. Ezen érzékeny jelenet láttára valamennyien könyeztek.

Az utolsó vendégnek is az elindulása után, végre fölkerekedtek az egész főhercegi család és az új házaspár is és este 8 óra felé kihajtottak a keleti pályaudvarhoz. Itt az udvari váróterem fényesen ki volt világítva, és a perron szőnyeggel bevonva. Elsőknek

*Margit főhercegnő,
férj. Thurn Taxis Albert hercegné.*

érkeztek meg: Nyáry Adolf báró főudvarmester, De Veaux br. udvarmester és Thurn-Taxis herceg bajor ezredének küldöttsége: Feury br. ezredes, Falkenhauseen br. százados és Schultesz lovag hadnagy. A főhercegi család az új házaspárral együtt $\frac{1}{4}$ 9 órakor érkezvén meg, huzamosb ideig a váróteremben időztek, míg a sok podgyászt, és e között a fiatal asszony összes kelengyéjét, elhelyezték, mely munkára maga *Lachnit* János, az országnak talán legfáradhatatlanabb s legérdemesebb ez az állomásfőnöke, ügyelt fel, ki végre jelentheté, hogy a külön vonat készen áll. A külön vonat hét kocsiból állott, melyek között ott lehetett látni a hercegi férj kékre festett, pompás szalonkocsiját is, melyet már leírtam.

Felszállottak. Az örömszülők és a fiatal házaspár ott állanak a szalonkocsi középső ablakánál mindaddig, míg a külön vonat az összesereglett előkelő közönség harsány éljenzése között ki nem robot a pályaudvarból. —

Bicskén nagy közönség várakozott, mely az érkező külön vonatot zeneszóval, éljenzéssel és fáklyavilágítással üdvözölte. Bicskén vált el az egész főhercegi család Margit főhercegnőtől, ki örökre elhagyandó volt a drága szülei hajlékot, hogy kövesse azt a férfiút, kit nemes szívének tiszta szerelme választott magának.

Míg József főherceg családját a főhercegi fogatok Alesúthra szállították, addig a vonat a fiatal házaspárral tovább robotott és meg sem állott Regensburgig, ahol uralkodó-fejedelmet megillető fénynyel és pompával fogadták.

A régi bajor főváros minden ép-kézlábu lakója talpon volt és özönlött a pályaudvarra. Itt hódoló be-

széd kísérete mellett a polgármester rózsabokrétát nyújtott át a fiatal hercegnének, mire zene és zúgó hoch-kiáltás hangzott fel. A bevonulásnál a polgármester haladt fogatával a hercegi hintó előtt, melybe hat pompás ló volt fogva, és melyet fulajtárok előztek meg és követtek, mindkét oldala mellett pedig a „Rennverein“ kékvérű tagjai lovagoltak. Minden ház lobogódíszben pompázott, diadalivek, zöld lombfűzérrel egybekötött és körülfont árbócok és a fiatal pár egymás felé hajló címerei jelölték az útvonalat, amelyen a diadalszerű menet haladt a St.-Emmeran nevű óriási várkastélyba, az ifju pár fejedelmi lakhelyére. Este a különböző céhek, középkori jelmezbe öltözve, fáklyásmenetben vonultak el a hercegi kastély előtt, mialatt a katonai zenekar esti zenét adott.

Terjeszsze ki az isteni Gondviselés védő szányait a mi Margitunk, e magyar fejedelmi sarj, új tűzhelye fölé, nemzetünk génusza pedig egyre sugalmazza neki: „Ne felejtsd el magyar hazádat!“ — Ez volt ez évben az egyik fejedelmi nász.

Mielőtt tovább haladok, pótolnom kell még holmit, amit, hogy leírásom ne legyen még töredezettség, abból kihagytam. —

Amikor már a nászlakomának, legalább az ünnepélyes, hivatalos részének vége volt, Thurn-Taxis herceg, a fiatal férj, közeledett a primáshoz, köszönetmondott neki azért, mert Isten áldását ráadta szent frigyére és ezt az áldást inimár kétszer, előbb a templomban, most meg itt, oly szép és szívélyes szavakban leesdette imádott nejére és őreá, és kérte a főpapot, fogadna el tőle emlékül a mai napra egy keresztet.

Simor az oly szeretetreméltósággal és szívélyes szavak kíséretében felajánlott nagy értékű emléket

Thurn és Taxis Albert herceg.

hálásan elfogadván, ismét minden jót kívánt a fiatal fejedelmi párnak.

A mellén hordani való arany kereszt számtalan drágakővel volt kirakva, de ezek közül kivált egy gömbölyűre csiszolt diónagyságu *smaragd*, melynek szinpompája elragadó volt. A kereszt fölért egy kis vagyonnal. A hercegprimás beszédközben mindjárt kijelentette, hogy ezt a neki oly kedves emléket nem fogja kinestárába helyezni, hanem kiválóbb ünnepélyek alkalmával mellén hordani. —

Midőn a násznépnek a palotába való visszaérkezte után a nép éljenjei egyre viharzottak be az ablakokon, mondá József főherceg esetleg éppen mellette álló két fiához: „Lássátok, édes gyermekeim! Szeressétek a népet, tegyetek jót vele, ahol csak tehettek, s a nép is szeretni fog benneteket; ez az igazi *népszerűség!*” —

József főherceg a sok szerencsekívánatokra és megemlékezésekre, melyek fönséges leánya férjhezmenetele ötletéből hozzá beérkeztek, csak később válaszolhatott, ámbár e munka nagy részét az ő utasítása szerint főudvarmesteri hivatala végezte.

Ezen köszönő levelek közül egyet ide iktatok, még pedig a *Jókaihoz* írottat. Büszke lehet e levélre a híres regényíró!

„Tisztelt Barátom! Nagyot vétkeztem, tudom, hogy júl. 12-éről kelt szíves levelére csak aug. 3-kán válaszolok. Súlyosbító körülmények, hogy jó üdvkívánatai, melyek azonban nemcsak az én keblemben, de az egész családom szívében is mélyen bevésettek, — oly sokáig hálás köszönet nélkül maradtak; — hogy tudván kedves barátomat gyöngédkedő állapotban, távol családi ünnepunktől, mégis

hallgattam, de azért ne higgye, hogy hálám nem benső, őszinte és igaz lélekből származó. — Enyhítő körülmények vannak ugyan, de ily esetben nem igen fogadják el, ezek csak főbenjáró ügyekben bíraktól kerestetnek ki furfangosan, — azért mégis megkísértem azokat felsorolni; talán még anyagot talál bennük valami újabb regénynek kevésbbé érdekes mozzanatainak kitöltésére. 1. *Margitom* menyegzője előtt sokat vesződtem jogi kérdésekkel, vonatkozva a házassági szerződésre, (ez pedig éppen nem honvédnek való); 2. Aztán volt a sok házi gond, igaz hogy ezeknek súlyosb részét kedves nőmre háritám; hozzá a gyakorlatok a Rákoson. 3. Az esküvő ünnepélyei; 4. Rögtön rá az elválás fájdalma. 5. Fiam, László, sikerült gimnáziumi vizsgálata Pannonthalmán. 6. Józsi érettségi vizsgálata éppenott, (mely fényesen sikerült, minden görög akadály mellett). 7. Szeretett fölséges királyunk és királynénk egyetlen honn maradt leányának esküvője. — Uram, ez jobban indította meg lelkemet, mint a saját gyermekemé. Ő is boldog benső szerelemből ment férjhez, de a *szülők egyedül maradtak*, nálam van még 5 gyermek otthon. Bevallom, keservesen sírtam. 8. Ischlből hazatérve ebédnek ültem, és akkor kongott 5-ször az alesúthi tornyon a harang, és akkor harsogott a tűzoltó-kürt; indultam Fölesúthra és este 8-kor hazajöttem. Két kazal égett le részben, de dolgoztak ez én fiaim és a fölesúthi tanítványaim emberesen. Családom Ischlből körutat tett a tavak és hegyek mentében és csak 8-án térnek vissza, én haza siettem, nem nekem való a magas hegy és szűk völgy. Ezekután kérem, ne haragudjon rám, hogy csak most mondom, Isten áldja meg, hogy

családom boldogságában részt vett. Reméllem, hogy már teljesen helyre állt balesetéből és maradok váltig őszinte barátja *József* főhg.“

Margit leánya férjhezmenetele után József főhercegnek még csakugyan 5 gyermeke maradt otthon; a két fiút: József Ágost és László főhercegeket, némiképpen ismerjük már; a főhercegi anyával, a most férjhezment Margittal és az 1867. jún. 14-én, a koronázás után 6 napra született *Mária Dorottya*val is találkoztunk immár a tanítónők otthonában, de sőt nem csalódom, mikor mondom, hogy már „Király és Nemzet“ c. munkámban elmondtam egy előbbi találkozásunkat Magyar szent Erzsébet, eme könyörületesszívű három leányával az „irgalmasság mezején“: a Szeretetházban, a Mária-Dorottya-Egyesületben. Ezeken kívül van József főhercegéknek még két leánygyermekük: *Erzsébet*; ez 1883. márc. 9-én született; kisdedkorában így írta a nevét: „Elizabeth“, és az 1884. május 9-én született *Klotild*.

Ma már egygyel kevesebb van! Vértó szívvel írtam le.

Isten óvja, Isten őrizze a szeretett főhercegi családot minden további szerencsétlenségtől! Sok derék unoka és dédunoka vigasztalja, és feledtesse a veszteség legszúróbb keserveit!

Ezen imaszerű óhajtással akartam e könyvet befejezni. Nem teszem. Írok még egyet-mást a főhercegről és családjáról, írok még a mi bálványozott jó királyunkról.

Nemcsak József főherceg írt levelet Jókaihoz, hanem magát József főherceget is megörvendeztette egy kézírattal a király, a legfőbb Hadúr. Ez történt az 1890-beli nagy hadgyakorlatok alkalmából, melyek-

nek középpontja Székelyhid volt, de amelyek kiterjedtek egészen Nagyváradig és Debrecenig. Ezen hadgyakorlatokban honvédek is résztvevén, ez okból intézte ő felsége dícsérő kéziratát József főherceghez mint a magyar honvédség főparancsnokához.

Ezen kézirat így szól: „Kedves Rokonom, József főherceg Úr!

Székelyhid vidékén tartott hadgyakorlatok befejezése után különös meglepedésemre szolgál az ezen gyakorlatokban résztvett honvédcapatoknak jó kinézésük, a fentartott rend és szabatoság miatt teljes meglepedésemet kifejezni és kiemelhetni, hogy nemcsak a részletes kiképzésben és a kisebb csapatok vezetésében, hanem a nagyobb hadtestek vezetésében is nagyon lényeges és örömdetes előmenetek lettek téve. — Ezen szép eredményben felismerem éppúgy Kedvességének magyar honvédségem harszerű kiképzésére mindenkor irányuló ösztönzését, valamint a csapatok öntevékenységet és kötelesség-hűségét. Kedvességének sohasem lankadó fáradságáért legmelegebb köszönetemet mondva, megbízom Önt, hogy az ezen hadgyakorlatokban résztvett parancsnokoknak és csapatoknak teljes meglepedésemet tudtul adja. — Kelt Székelyhídon, 1890. évi szept. 16.-án. Ferencz József s. k.“

Ha már Jókai büszkén megőrzi József főhercegnek fenti levelét, úgy bizton büszke volt József főherceg is a király eme kéziratára, akiben ő a Habsburg-Ház fejét kegyelettel szereti, a magyar koronás királyt hódolattal tiszteli és kinek ő mint legfőbb hadurának, föltétlenül engedelmeskedik, ezen erények gyakorlásában is mindig fényes példát adván országvilágnak.

A fárasztó hadgyakorlatok után József főherceg a Margitszigeten vonta meg magát, hogy kipihenje a rendkívüli fáradalmakat.

De a fáradhatatlan királyt uralkodói kötelessége messze elszólította a haza határain túl Porosz-Sziléziába, hogy meglátogassa hatalmas szövetséges társát, II. Vilmos német császárt. Mielőtt azonban ezen messze útjára kelt, a következő kéziratot intézte gr. Szápáry Gyulához, az akkori miniszterelnökhöz: „Kedves gróf Szápáry! Az alattvalói szeretet, hű ragaszkodás és loyaltás oly sokféle jelei, melyekkel a legközelebb mult napokban e vidéken mindenütt, kiválszóan pedig Nagy-Várad és Debrecen városokban, találkoztam, nagy meglepésemre szolgáltak és mindenkor örömteljesen fogok azon, bár kevés órákról megemlékezni, melyeket már hosszabb idő óta táplált óhajvásom teljesítésében e helyen töltöttem. — Megbizom Önt, hogy a hazafias hű érzelmeknek ily szívreható s Általam mindenkor, de különösen a magyar alföld e fő központjában, nagyrabecsült nyilvánulásaiért mindazokkal, kik e szívélyes és lelkes fogadtatásomban versenyeztek, első sorban pedig a fenn nevezett városok derék lakósságával, fejedelmi mélyen érzett köszönetemet és elismerésemet tudassa. — Kelt Székelyhídon, 1890. évi szept. 15-én. Ferencz József s. k. Gróf Szápáry Gyula s. k..“

Ezen hadgyakorlatok idejéből a lapok a következő jellemző adomát beszélik el:

A király székelyhídi lakásán, mint a legfőbb hadurén, két zászló volt kitűzve: az egyik a közös-hadsereg zászlója, a fekete-sárga, a másik a nemzeti mint a honvédség zászlója, a piros-fehér-zöld.

Amidőn a király egyik reggel kíséretével a kis

távolban reá várakozó kocsik felé indul, hogy a gyakorlat eléggé távol levő színhelyére vitesse magát, észre veszi, hogy két magyar paraszt a háztól oldalt állva, bámulja a két zászlót. A király hirtelen megváltoztatja léptei irányát és egyszerre ott terem a két földműves előtt. Ezek tüstént lekapják kalapjaikat és esetlenül bókolnak.

„Mondja csak meg kend nekem“, kérdi a király az egyikőtől, „hát már melyik zászló tetszik magának jobban a kettő közül?“

A paraszt egyet igazítván subáján és meglökvén könyökével társát, mintha ettől várt volna bátorítást, végre kiböki: „No ha már csakugyan meg kell mondanom az igazat, hát akkor minekünk mégis csak az ott a szebbik, ott ni a magyar.“

A király helyeslőleg intett a fejével, mosolygott és tovább haladt.

Bizony kedves is ám nekünk az a nemzeti zászló; tetszik és akiknek jelvénye, a honvédek, még Budapest már sok minden iránt elfásult utcai közönségének is kedvesek.

Erről 1890. október 23-ikán is meg lehetett győződni, amikor ugyanis első ízben vonult fel a királyi várpalota elé *díszőrségnek* egy *honvédszázad*. A század a fegyvergyári épületből indult ki, egy közös hadseregbeli ezred zenekara várt reája a Stáció-utcában (ma Baross-utca), és a jól megtermett nyalka legények büszkén lépdeltek a három színű lobogó után.

Ezt a lobogót és a honvéddíszőrséget a közönség nagy ovációban részesítette, viharosan kiáltván: „éljen a magyar trikolor, éljen a magyar díszőrség!“ és az éljenzés csak akkor szűnt meg, amikor a ze-

nekar a szebbnél szebb magyar nótákat rázendítette. Büszkén tekintett várbeli palotája egyik ablakából honvéd fiaira a honvéd főparancsnok, József főherceg, ki előtt nem rég éppoly feszesen lépdelték el szintén nemzeti zászlók alatt az ő kedvelt tűzoltói Alesúthon.

Honvédségünk megvéd bennünket és hazánkat belső és külső ellenségeink ellen; s hogy tényleg megvédhessen, arra amint már egyszer említettem, leginkább József főherceg tette azt képessé.

De van nekünk más ellenségünk is, a *tűz*, melynek romboló erejét Schiller az ő „Glockejában” oly remekül ecseteli. Aki nekünk ellenségünk, annak József főherceg nem barátja. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy a gróf Széchényi Ödön által megteremtett tűzoltóságunk intézményének meghonosításában és terjesztésében József főherceget illeti meg az orosz-lánrész.

Ahol uradalmi vannak, azon községekben József főherceg mindenütt maga személyesen szervezte a tűzoltóságot; így Alesúthon és környékén is. Alesúthi tűzoltóinak a magyar zászlójukhoz a dísz és a szalagokat maga Klotild főhercegnő készítette leányaival.

1890 áldozó-csötörtökén nagy ünnepélyre rendelte be kastélyába József főherceg mint főparancsnok az ő tűzoltóit. A 112 emberből álló tűzoltó csapat Cziegler Nándor alesúthi tűzoltó parancsnok vezénylete alatt a főhercegi kastély udvarán állott föl, mire megjelent tűzoltó egyenruhában felséges főparancsnokuk, aki lelkesedésre gyújtó magyaros előadással beszédet intézett a tűzoltókhoz. Minthogy ebből a beszédből megtudjuk a rendkívüli ünnepély okát is, azért e beszédet itt idézzük.

Vitéz tűzoltóim! Nyole évvel ezelőtt egyesültünk azon emberbaráti nemes célra, hogy felebarátainkat egy emésztő elem pusztításaitól megvédelmezzük. Büszke vagyok arra, hogy fáradságot nem ismerő derék tűzoltóim ezt a célt mindenkor szem előtt tartották, mert nem kondult meg még az alesüthi templom tornyának harangja anélkül, hogy a vészjelzésre vitéz tűzoltóim nem siettek volna haladéknélkül a veszedelem helyére. A múlt év nyarán is, midőn egy napon a harangok kongása egy közeli községben kiütött tűzvészt jelzett, mint egy ember voltunk talpon mindannyian, hogy szerencsétlen embertársainknak segínyt nyújtsunk, hogy a dülő fergetegben fékét veszített elemnek útját álljuk és Szaár községét a végveszedelemtől megmentjük. Őt tűzoltó egyelet egyesült erejének Isten segedelmével sikerült akkor egy szép és virágzó község háromnegyed részét a végenyészettől megmentenünk. Ekkor történt, hogy egy már lángtengerben álló lakházból, melynek már tetőzete és padláslépcsőzete is tüzet fogott és amely azután csakhamar össze is roskadt, Beck Ferenc és Csányi József önkéntes tűzoltóim saját életük kockáztatásával az égő épület padlására szorult két ember életét megmentették. Ő felsége, apostoli királyunk, aki úgy gondoskodik mindenkor alattvalóiról, hogy apa nem gondoskodhatik jobban gyermekéről, ez önfeláldozó bátorságért két derék tűzoltómat ezüst érdemkereszttel tüntette ki és így férfiasan kiérdemelt kitüntetésben részesítette. Sajnos, hogy Csányi József derék tűzoltóm ma már nincs körünkben. Őneki az érdemkereszt megfog küldetni. Midőn pedig jelenlevő Beck Ferenc önkéntes tűzoltómászonak a királyi kegy nyilvánulása e jelvényét átadnám, teszem ezt azon óhajtással, hogy

apostoli királyunk ő felségét a Mindenható az emberi kor legvégső határáig éltesse.”

Az utolsó szavakra nemesak a tűzoltó csapat, hanem az összes jelenvoltak: dr. *Steiner* Fülöp székesfehérvári püspök, *Holdházy* János apát, a főhercegi tanárok, *Libits* Adolf uradalmi főigazgató, *Szilasy* János alezredes és számos más előkelő vendégek lelkes éljenzésbe törtek ki, éltetvén a legjobb királyt. A csend beálltával a tűzoltó parancsnok Beck Ferencet előlépésre vezénylette. József főherceg a kitüntett boldog tűzoltónak sajátkezüleg tűzte fel az érdemkeresztet a mellére, kezét adván neki a megérdemlett kitüntetéshez.

Az ily ünnepélyek képezik József főhercegnek legkedvesebb szórakozását.

De talál ő, jó gyermekek boldog átyja, a családi körben is, ahol mindenki szeméről lesi le óhaját, elég nemes szórakozást. Legnagyobb örömét természetesen abban leli, ha drága gyermekei haladását láthatja.

Margitkájának távozta után különösen nagy lelki örömmel gyönyörködött azon magasfoku tőkélyben, amire leánya, Mária Dorottya, vitte a művészetekben, kivált a festészetben, műénekekben, cimbalom- és zongorajátékban.

A fiatal főhercegnő szeme megakadt egy jellegzetes arcvonású cigányleánykán, akit szeretett volna magának megszerezni modellül. Ámde a természet eme gyermeke oly vad volt és nyugtalan, hogy nem ült egy percig csendesen a főhercegnő előtt, és amint szerit tehette, tüstént megugrott.

Mária Dorottya édesapjához fordult segítségért. A főherceg maga elé állította a remegő kis cigány-

leányt, megsimogatta és megcirogatta s közben cigány nyelven szólott hozzá. A hatás meglepő volt: még azt is megengedte a kis vad leány, hogy tisztességesen megmosdassák és megfésüljék; amikor pedig tiszta cigány ruhát adtak fel reá és nyakát tele aggatták ragyogó üveg-gyöngyökkel és fényes pénzdarabokkal, öröme nem ismert határt s magát vajdanőnek képzelte. Ezután kitartóbb és jobb modellje a kis cigányleánynál soha sem volt Mária Dorottya főhercegnőnek.

Ámde ő fensége nemcsak cigányleányokat festett: festett ő ügyes ecsetjéhez méltóbb tárgyakat is.

Megfestette többek között olajban a Boldogságos Szűz Máriát, koronával fején, balkarján a kedves kis Jézuskával, jobb kezében jogarral, lába alatt a félholddal. E kép egyike volt a fiatal főhercegnő legsikerültebb alkotásainak.

Evvel a gyönyörű festménnyel a hercegprimást lepte meg a jámbor fejedelmi szűz, Steiner püspököt kérvén fel, hogy azt elvigye Simornak Esztergomba. De küldött az ország főpapjának egy levelet is, melyet maga fogalmazott meg klasszikus latin nyelven, pedig Mária Dorottya főhercegnő tudtommal nem volt növénydeke semmiféle leánygimnáziumnak.

Máskor meg gyönyörű althangjával és pompás játékával örvendeztette meg szüleit a gyöngéd szívű főhercegi leány, látván, hogy azok még mindig búslakodnak Margitjuk tívózta felett. S ilyenkor egész hangverseny lett az alesi kastélyban.

Igy történt ez 1890-ben is karácsonykor. Mária Dorottya és József Ágost duettben énekelték Händel-, Mendelssohn- és Schubertféle dalokat. De evvet nem érte be Mária Dorottya: cimbalmához üll

és igazi magyaros előadással népdalokat játszott, úgy hogy édesatyja egyre ütögette össze sarkantyuját. A főhercegi család zenetanárnője, Kuliffay Izabella, végre zongorán előadta Mária Dorottya legujabb zeneszerzeményét, melynek címe ez volt: „Vihar a tengeren.“

Így töltötték József főhercegék az első karácsonyt, amelyen nem volt körülük másik nagy leányuk, Margit főhercegnő.

Margit meg Bajorország régi fővárosában, Regensburgban, St. Emmeran kápolnájában e szavakkal fejezi be imáját: „Áldd meg az alsúthi kis családot, édes jó Istenem!“
